

खुमनारायण पौडेलको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्व

मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्कायअन्तर्गत स्नातकोत्तर

तह चौथो सत्रकोशोधपत्र पाठ्यांश (४८३) को

प्रयोजनका लागि

प्रस्तुत

शोधपत्र

शोधार्थी

पार्वतीकुमारी कुँवर

त्रिभुवन विश्वविद्यालय

नेपाली केन्द्रीय विभाग

कीर्तिपुर, काठमाडौँ

२०७५

शोधनिर्देशकको सिफारिस

त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्कायअन्तर्गत नेपाली केन्द्रीय विभाग, कीर्तिपुर स्नातकोत्तर तह चौथो सत्रकी विद्यार्थी पार्वतीकुमारी कुँवरले खुमनारायण पौडेलकोजीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्व शीर्षककोप्रस्तुत शोधपत्र मेरो निर्देशन र सुपरिवेक्षणमा तयार गर्नुभएको हो । निकै मेहेनत र धैर्यपूर्वक निरन्तर क्रियाशील रही तयार पारिएको यस शोधकार्यबाट म पूर्ण सन्तुष्ट छु र यसको आवश्यक मूल्याङ्कनका लागि त्रिभुवन विश्वविद्यालय समक्ष सिफारिस गर्दछु ।

मिति : २०७५/११/१५

.....
डा. सीतारामराज विष्ट

शोधनिर्देशक

स्वीकृतिपत्र

.....
प्रा.डा. देवीप्रसाद गौतम
(विभागीय प्रमुख)

.....
प्रा.डा. खगेन्द्रप्रसाद लुइटेल्
(बाह्य परीक्षक)

.....
डा. सीतारामराज विष्ट
(शोधनिर्देशक)

शोधपत्र मूल्याङ्कन समिति

मिति : २०७५/११/२६

कृतज्ञता ज्ञापन

खुमनारायण पौडेलको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्व शीर्षकको शोधपत्र मैले त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्कायअन्तर्गत स्नातकोत्तर तहको चौथो सत्रको शोधपत्रको प्रयोजनका लागि आदरणीय गुरु सीतारामराज विष्टज्यूको कुशल निर्देशनमा तयार पारेकी हुँ । यो शोधपत्र तयार पार्नका लागि उहाँले मलाई प्रदान गर्नुभएको सल्लाह सुझाव, हौसला तथा सही निर्देशनका लागि हार्दिक आभार प्रकट गर्दछु ।

यस शोधकार्यका क्रममा आवश्यक सामग्री उपलब्ध गराउनुका साथै आफ्नो व्यस्ततापूर्ण जीवनमा पनि उचित समय निकालेर सहयोग गर्नुहुने शोधनायक खुमनारायण पौडेलप्रति आभारी छु । र यस कार्यका लागि उहाँलाई हार्दिक धन्यावादज्ञापन गर्दछु ।

यस शोधकार्यका लागि मलाई आवश्यक सल्लाह सुझाव दिनुहुने त्रिभुवन विश्वविद्यालयका सम्पूर्ण गुरुहरूलाई हार्दिक धन्यावाद दिन्छु । विशेषगरी यस शोधकार्यका लागि आफ्नो व्यस्तताका कारण पनि मलाई आवश्यक सल्लाह सुझाव दिनुहुने आदरणीय गुरु लक्ष्मणप्रसाद गौतमज्यू तथा खगेन्द्रप्रसाद लुइटेलज्यूप्रति आभारी छु ।

मेरो शैक्षिक यात्रालाई यस अवस्थासम्म पुर्याउनका लागि एकदमै महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्नुहुने पुज्यनीय आमाबुवाप्रति सदैव ऋणी छु । साथै मैले हरेक क्षेत्रमा प्रगति गरेको हेर्न चाहने र सदैव सकारात्मक सोचका साथ सहयोग गर्ने जीवनसाथी हरिकृष्ण बोहराप्रति आभारी छु । यस कार्यमा कुनै दखल नपुर्याइ सहयोग गर्ने मेरी प्यारी छोरी जेनीलाई पनि धन्यवाद दिन्छु ।

अन्त्यमा म शोधपत्र आवश्यक मूल्याङ्कनका लागि त्रिभुवन विश्वविद्यालय नेपाली केन्द्रीय विभाग समक्ष प्रस्तुत गर्दछु ।

.....

पार्वतीकुमारी कुँवर

नेपाली केन्द्रीय विभाग

कीर्तिपुर

विषयसूची

पहिलो परिच्छेद : शोधपरिचय	१-१०
१.१ विषयपरिचय	१
१.२ समस्याकथन	२
१.३ शोधको उद्देश्य	२
१.४ पूर्वकार्यको समीक्षा	२
१.५ शोधको औचित्य महत्त्व र उपयोगिता	९
१.६ शोधको सीमाङ्कन	९
१.७ सामग्री सङ्कलन विधि	१०
१.८ शोधविधि	१०
१.९ शोधपत्रको रूपरेखा	१०
दोस्रो परिच्छेद : खुमनारायण पौडेलको जीवनी	११-२२
२.१ जन्म र बाल्यकाल	११
२.२ शिक्षादीक्षा	११
२.३ सामाजिक संस्कार	१२
२.३.१ व्रतबन्ध र विवाह	१२
२.४ बसोबास र आजीविका	१३
२.५ पारिवारिक अवस्था	१३
२.६ आर्थिक अवस्था	१४
२.७ कार्यक्षेत्रमा संलग्नता	१४
२.७.१ पेसागत संलग्नता	१४
२.८ राजनीतिक संलग्नता	१५
२.९ संस्थागत संलग्नता	१५
२.१० व्यक्तिगत रूचि	१६
२.११ व्यक्तिगत स्वभाव र बानीव्यवहार	१६
२.१२ भ्रमण	१६
२.१३ अविस्मरणीय क्षण	१७

२.१४ सुखदुःखका क्षणहरू	१७
२.१५ साहित्यिक दृष्टिकोण	१९
२.१६ लेखन/प्रकाशन	१९
२.१६.१ लेखनको प्रेरणा र लेखनारम्भ	१९
२.१६.२ प्रकाशित पुस्तकाकार कृति	२०
२.१६.३ प्रकाशित फुटकर रचनाहरूको सूची	२०
२.१७ सम्मान तथा पुरस्कार	२१
२.१८ निष्कर्ष	२२
तेस्रो परिच्छेद : खुमनारायण पौडेलको व्यक्तित्व	२३-३२
३.१ पृष्ठभूमि	२३
३.२ शारीरिक व्यक्तित्व	२३
३.३ व्यक्तित्वका विभिन्न पाटाहरू	२४
३.३.१ साहित्यिक व्यक्तित्व	२४
३.३.१.१ स्रष्टा व्यक्तित्व	२४
३.३.१.२ साहित्येतर व्यक्तित्व	२७
३.४ जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वबीच अन्तर्सम्बन्ध	३०
३.५ निष्कर्ष	३२
चौथो परिच्छेद : खुमनारायण पौडेलको कवितायात्रा र प्रवृत्ति	३३-४६
४.१ विषयप्रवेश	३३
४.२ कवितायात्रा	३३
४.२.१ प्रकाशित फुटकर कविताहरूको सूची	३४
४.३ कवितायात्रा र प्रवृत्ति	३५
४.३.१ पूर्वार्द्ध चरण (वि.सं. २०३७ देखि २०५६ सम्म)	३७
४.३.१.२ उत्तरार्द्ध चरण (वि.सं. २०५७ देखि यता)	४०
४.३.१.३ समग्र प्रवृत्ति	४४
४.४ निष्कर्ष	४६
पाँचौँ परिच्छेद : खुमनारायण पौडेलको कविता कृतित्वको विश्लेषण	४८-८३
५.१ विषय प्रवेश	४८

५.१.१ 'अन्तिमेत्थम्' कवितासङ्ग्रहको विश्लेषण	४८
५.१.२ संरचना र आयाम	४८
५.१.३ विषयवस्तु वा भाव	४८
५.१.४ प्रवृत्तिपरक विश्लेषण	५५
५.२ 'नरमेध' कवितासङ्ग्रहको विश्लेषण	६१
५.२.१ संरचना र आयाम	६१
५.२.२ विषयवस्तु वा भाव	६१
५.२.३ प्रवृत्तिपरक विश्लेषण	६८
५.३ 'शीतनिद्रा' कवितासङ्ग्रहको विश्लेषण	७५
५.३.१ संरचना र आयाम	७५
५.३.२ विषयवस्तु वा भाव	७५
५.३.३ प्रवृत्तिपरक विश्लेषण	८३
छैटौँ परिच्छेद : सारांश तथा निष्कर्ष	९१-९३
६.१ सारांश	९१
६.२ निष्कर्ष	९३
परिशिष्ट : अर्न्तवार्ता	
सन्दर्भसामग्री सूची	

पहिलो परिच्छेद

शोधपरिचय

१.१ विषय परिचय

खुमनारायण पौडेलको जन्म २०२१ साल भाद्र १६ गते शुक्रबारका दिन भारतको आसाममा भएको हो। आसाममा उनका पिताको तेलखानीमा भएको जागिरका सिलसिलामा भारत बस्नु परेकाले पौडेलको जन्म त्यतै भएको हो । उनका पिताको नाम मोतीप्रसाद पौडेल र माताको नाम यमुनादेवी पौडेल हो । लेखन तथा प्रकाशनका दृष्टिले सामन्तीलाई हाँक उनको पहिलो कविता हो । उनले त्रिभुवन विश्वविद्यालय कीर्तिपुरबाट भूगर्भशास्त्र विषयमा एम.एस्सी. सम्मको अध्ययन तथा अष्ट्रियाको भियना विश्वविद्यालयबाट विद्यावारिधिको उपाधि हासिल गरेका छन् । उच्च अध्ययन र अनुसन्धानको सिलसिलामा उनले जर्मनीको सेन्केन्बर्ग रिसर्च इन्स्टिच्युटबाट पोस्टडक्टरेट उपाधिसमेत प्राप्त गरेको देखिन्छ ।

पेसागत रूपमा त्रिभुवन विश्वविद्यालय भूगर्भशास्त्र केन्द्रीय विभाग कीर्तिपुरमा प्राध्यापक रहेका पौडेलले कविता विधाका साथसाथै गीतिसिर्जना, अनुवाद, समीक्षा-समालोचना तथा जीवनी लेखनमा पनि कलम चलाएका छन् । यिनका हालसम्म अन्तिमेत्थम् (२०४९), नरमेध (२०५६), शीतनिद्रा (२०७३) जस्ता तीनवटा कवितासङ्ग्रह प्रकाशित भैसकेका छन् भने समाधि कवितासङ्ग्रह प्रकाशोन्मुख रहेको देखिन्छ ।

खुमनारायण पौडेल विभिन्न संघसंस्थामा आवद्ध हुनुका साथै विभिन्न मानसम्मान तथा पुरस्कारबाट पुरस्कृत भैसकेका छन् । पौडेलका कविता कृतिहरूमा राजनैतिक चेतना, प्रजातान्त्रिक मूल्यबोध, स्वतन्त्रताको खोजी, मानवीय मूल्यहीन जीवनको प्रस्तुति, मानिसका आन्तरिक कुण्ठाको चित्रण, युगीन यथार्थको प्रकटीकरण, अस्तित्ववादी विसङ्गतिवादी जीवनको चित्रण, पाश्चात्य परिवेशको वर्णन आदिजस्ता विषयवस्तु समेटिएको पाइन्छ ।

यसअघि उनका कविताको सामान्य चर्चा परिचर्चा मात्रै भएको देखिन्छ । नेपाली कविता विधालाई फाँटलाई फुलाउन र फैलाउनमा महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्ने खुमनारायण पौडेलको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वको निश्कर्षमा पुग्न आवश्यक देखिएकाले शोधपत्रको विषय बनाइएको हो ।

१.२समस्याकथन

वर्तमान समयका समसामयिक समस्याहरूलाई आफ्ना कविताका विषयवस्तु बनाइ कविता सिर्जना गर्ने कवि खुमनारायण पौडेल सक्रिय कवि हुन् । उनका कविता कृतिहरूका बारेमा तथा जीवनी व्यक्तित्वका बारेमा पत्रपत्रिकाहरू तथा पुस्तकहरूमा केहि मात्रामा लेखन प्रकाशन भएको देखिएपनि यस विषयमा गहन अध्ययन भएको पाइदैन । प्रस्तुत शोधपत्रमा यिनै मूलभूत समस्यासँग सम्बन्धित रहेर बुँदागत रूपमा निम्नानुसारका समस्याहरूनिर्धारण गरिएका छन् :

- (क) खुमनारायण पौडेलको जीवनी केकस्तो रहेको छ ?
- (ख) खुमनारायण पौडेलका व्यक्तित्वका पाटाहरू केकस्ता छन् ?
- (ग) खुमनारायण पौडेलको कवितायात्रा केकस्तो छ ?
- (घ) खुमनारायण पौडेलका कृतिहरू केकस्ता रहेका छन् ?

१.३ शोधको उद्देश्य

प्रस्तुत समस्याकथनहरूमा केन्द्रित रही खुमनारायण पौडेलको समग्र जीवनी, उनका जीवनमा घटेका घटनाहरू एवम् त्यसबाट उनको जीवनमा परेको प्रभाव, उनको जीवन दृष्टि र साहित्य लेखनतर्फ उन्मुख हुनमा उनलाई प्राप्त भएको प्रेरणा आदि ठम्याउनु प्रस्तुत शोधकार्यको उद्देश्य रहेको छ । अतः समस्याकथनमा आएका प्रश्नसँग सम्बन्धित यस शोधकार्यका उद्देश्यहरू बुँदागत रूपमा निम्नानुसार रहेका छन् :

- (क) खुमनारायण पौडेलको जीवनी प्रस्तुत गर्नु,
- (ख) खुमनारायण पौडेलका व्यक्तित्वका पाटाहरू केलाउनु,
- (ग) खुमनारायण पौडेलको कवितायात्रा प्रस्तुत गर्नु,
- (घ)खुमनारायण पौडेलका कविता कृतिहरूको विश्लेषण गर्नु

१.४ पूर्वकार्यको समीक्षा

खुमनारायण पौडेल समकालीन नेपाली साहित्यको कविता विधामा भिन्नै र विशिष्ट पहिचान बनाइसकेका स्रष्टा हुन् । उनका तीनवटाकविता सङ्ग्रहहरू अन्तिमेत्थम् (२०४९), नरमेध (२०५६), शीतनिद्रा (२०७३) प्रकाशित देखिन्छन् । यसका साथै अन्य प्रशस्त फुटकर रचनाहरू पनि विभिन्न पत्रपत्रिकामा प्रकाशित छन् । यस पूर्व यिनका बारेमा पत्रपत्रिका तथा पुस्तकहरूमा जे जति कार्य भएका छन् तिनलाई कालक्रमिक रूपमा निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ:

ईश्वरवल्लभ(२०४९) ले अन्तिमेत्थम्को भूमिकामा भनेका छन् 'कवि भाइ खुमनारायण पौडेल स्वतन्त्रताका कवि त हुँदै हुन् र करूणाका कवि पनि हन् । जसका स्वरमा एउटा ठूलो विश्वासको महल खडा भएको छ, आस्थाका सुन्दर सुनका गजुरहरू र संगमरमरका अभिनव मानवीय सौमनस्यहरूका श्रद्धाञ्जली तयार भएका छन्, जो शाश्वत र समयातीत हुन खोजिरहेका छन् ।'

मोहन कोइराला (२०४९) ले अन्तिमेत्थम्को बाह्यपृष्ठमा भनेका छन् 'खुमनारायण पौडेलको काव्य यात्रा निकै लामो फट्का काट्ने तर्फ अग्रसर भएको मलाई लागेको छ । निश्चय नै वर्तमानको गुनासो, भविष्यसँगको उत्साह, लेखनी साधना र लेखकीय दायित्व यस संग्रहमा छँदैछ, त्यसैलाई अथकान भर्ना समान कलकलिंदो औ कुलकुलिंदो भावनासँग त्रिवेणीहरूमा कविको काव्ययात्रा अविरल बहिरहोस् । मलाई अन्तिमेत्थम्ले यस विचारको आस्थालाई पाठक सामु राख्ने छ भन्ने लाग्यो', भनेका छन् ।

सिद्धिचरण श्रेष्ठ(२०४९) ले अन्तिमेत्थम्को बाह्यपृष्ठमा 'महर्षि वाल्मीकिले क्रौञ्चको बधबाट आफूलाई परेको चोटलाई नै श्रोत बनाएर कविताको सिर्जना गरेभैं कवि खुमनारायण पौडेलले विसंगत वर्तमान र जीवनमा परेका आघातहरूलाई श्रोत बनाएर कविताहरू लेखेका छन् । उनको मनमा च्याड्ठ्याड नमिलेका विषयमा भन्ने कुराहरू धेरै छन्', भनेका छन् ।

हरि शर्मा (२०४९) ले अन्तिमेत्थम्को बाह्यपृष्ठमा 'इन्द्रधनुषी परिवर्तनलाई शब्द तुलिकाले भावनाको पाटीबाट कागजका पानामा छायाङ्कन गर्न सफल यो अन्तिमेत्थम् समकालीनर सान्दर्भिक काव्य कारीगरीको पनि एक नमूना बनेको मैले अनुभव गरेको छु', भनेका छन् ।

नव (२०५०) ले कान्तिपुरपत्रिकामा अन्तिमेत्थम्को समीक्षात्मक लेख प्रस्तुत गरेका छन् । उनले कवि पौडेललाई राजनीतिक रूपले सचेत, बौद्धिक रूपले पाका, कमला सिर्जनाकार, समकालीन कविहरूको हुलमा अलग्ग रहने चरित्रका छन् भनेका छन् ।

रमेश पौडेल (२०५१) ले जनमञ्च असार अङ्कमा कवितामा चुनौती अन्तिमेत्थम् शीर्षकको समीक्षात्मक लेखमा कवि पौडेल २०४० को दशकमा आएको कविताको बाढी र तिनमा पाइने विपठन भन्दा आफूलाई अलग्गै राख्न सफल रहेको कुरा व्यक्त गरेका छन् । उनले अन्तिमेत्थम्ले गुणात्मकता र युगसापेक्षता बोकेको र लेखक पुस्ताको अरु सिर्जनशील कविहरूलाई पनि चुनौति दिएको कुरा उल्लेख गरेका छन् ।

गोविन्दराज विनोदी (२०५१) लेनवकवितापूर्णाङ्क ३१ मा युवाकवि खुमनारायण पौडेलका कविताहरूको संक्षिप्त विवेचना शीर्षकको समीक्षात्मक लेख प्रस्तुत गरेका छन् । यसमा उनले चालीस देखि पचासको दसकका राष्ट्रिय कवि प्रतिभामध्ये खुमनारायण पौडेल अग्र पङ्क्तिको नाम रहेको कुरा उल्लेख गरेका छन् । उनले बौद्धिकता, यथार्थता, सरलता, सौन्दर्य चेतना, भावको गहनता, प्रतीक एवम् विम्ब प्रयोगका दृष्टिले हेर्दा पौडेल आधुनिक काव्य जगतका एउटा प्राप्ति भएको र यी प्रवृत्तिका आधारमा उनको काव्यिक उच्चता टङ्कारो रहेको कुरा स्वीकार गरेका छन् ।

ज्ञानेन्द्र विवश (२०५१) ले सुरुचिश्रावण २३ गतेको अङ्कमा खुमनारायण पौडेल विम्ब र शब्दका सन्तुलित मीठा मुर्च्छनाहरू सँगसँगै तिनलाई सजीव आकारमा कुँदने तथा जीवन दिने जमर्को राख्ने कवि भएको कुरा उल्लेख गरेका छन् । उनी पौडेललाई कविता लेखनका क्रममा आफ्ना रहरका पाइला नचाली अठोट र आकांक्षाका गहन पदचापमा हिँड्ने कविका रूपमा स्वीकार गर्दछन् ।

गोपी सापकोटाले २०५१श्रावण ३० गतेको राष्ट्रसन्देशमा कवि खुमनारायण पौडेल र अन्तिमेत्थम् शीर्षकको समीक्षात्मक लेखमा खुमनारायण पौडेलभित्र नेपाली साहित्यको कविता विधाको इतिहासमा एउटा छुट्टै अस्तित्व स्थापना गर्न सक्ने कवि लुकेको छ, जुनकुरा कविको अन्तिमेत्थम् चियाएपछि मात्र थाहा हुन्छ भनेका छन् ।

ध्रुव मधिकर्मी (२०५१) ले मिमिरिश्रावणको अङ्कमा अन्तिमेत्थम् शीर्षकको समीक्षात्मक लेख प्रस्तुत गरेका छन् । यसमा उनले कवि पौडेल सामाजिक अनुभूतिलाई जीवन र जगतका यावत् मनस्थिति र भोगाइहरूलाई विम्बमा बोल्ने, प्रतीकमा उतार्ने र कतै कतै शब्दहरू नै चित्रको अगाडि आउने गर्दछन् भनेका छन् ।

२०५१ को माघ महिनाको विश्वामित्र पथिक प्रतिभा स्तम्भमा रामदयाल राकेशले चालीसको दशकका काव्यनायक शीर्षकको लेख लेखेका छन् । उनले समकालीन सन्दर्भ र समसामयिक परिवेशलाई अभिव्यक्त गर्नमा कवि पौडेल पोख्त देखिनु हुन्छ भनेका छन् । उनी पौडेललाई जीवनवादी, मानवतावादी एवम् आशावादी कवि भएकोले उहाँको स्वरमा आजको युगसत्य प्रतिध्वनित छ भनेका छन् ।

गायत्री श्रेष्ठ (२०५२) ले रत्नश्रीनारी अङ्कको पूर्णाङ्क १६८ मा कवि खुमनारायण पौडेलको अन्तिमेत्थम् भित्र परिक्रमा गर्दा शीर्षकको समीक्षात्मक लेख प्रस्तुत गरेकी छिन् ।

उनले पौडेलका कवितामा विभिन्न खालका प्रतीकहरू प्रयोग गरिएको भएपनि यदाकदा उनका कवितामा मोहन कोइरालाको कविताको छाप परेको अनुभूति हुन्छ भनेकी छिन् ।

दधिराज सुवेदी (२०५३) ले **रचना र अवलोकन** पुस्तकमा कवि पौडेललाई युग तथा युग जीवनको प्रबल चाहनालाई पनि आफ्ना कवित्वमा प्रतिबिम्बित गर्न सक्ने कविका रूपमा चिनाएका छन् ।

कृष्ण गौतम (२०५३) ले **गरिमा** पत्रिकाको जेठ अङ्कमा विज्ञानका दुई भाइ आफ्नै विधा, आफ्नै आवाज शीर्षकको समालेचना लेखेका छन् । उनले कवि पौडेल मनभित्रको अन्तरकृन्तर खोतल्ने आन्तरिकताका कवि हुन भनेका छन् ।

विप्लव ढकाल (२०५३) ले **गरिमा** पत्रिकाको भदौ अङ्कमा समकालीन नेपाली कवितामा क्रिया विचलन शीर्षकको समालोचनामा पौडेलका कवितामा समापिका क्रियाको लोप भएको कुरा पुष्टि गरेका छन् ।

अन्वेषण पत्रिका (२०५४) को माघ अङ्कमा कवि पौडेलसँगको अर्न्तवार्ता प्रस्तुत गरिएको छ । यसमा कवि पौडेलले पेशाले विज्ञानको प्राध्यापक भएपनि मनले कवि भएको कुरा स्वीकार गरेका छन् ।

समाचारपत्र (२०५५) पत्रिकाको बैशाख १९ गते कोण प्रतिकोणमा खुमनारायण पौडेल शीर्षकको लेख प्रस्तुत गरिएको छ । उसमा उनलाई अस्तित्ववादी विसङ्गतिवादी चिन्तनलाई प्राथमिकता दिने कविका रूपमा चिनाइएको देखिन्छ । उनलाई कवितामा बोल्ने कवि हुन् भनेको पाइन्छ ।

रविवार साप्ताहिक (२०५५) भदौ २८ को अङ्कमा कवि पौडेलको अर्न्तवार्ता प्रकाशित देखिन्छ । यस अर्न्तवार्तामा कवि पौडेलले व्यापारिक समालोचनाको अन्त्य हुनुपर्छ भनेका छन् ।

मोहनराज शर्मा (२०५५) ले **समकालीन समालोचना सिद्धान्त र प्रयोग** पुस्तकमा समकालीन कविता: विशिष्ट पहिचानहरू शीर्षक अन्तर्गत खुमनारायण पौडेलका अन्तिमेत्थम् कविताको विश्लेषण गरेका छन् ।

लक्ष्मणप्रसाद गौतम (२०५५) ले **गरिमा** पत्रिकाको पुष अङ्कमा बिम्ब आयोजना केही समकालीन नेपाली कवितामा शीर्षकको समीक्षा प्रस्तुत गरेका छन् । यसमा उनले खुमनारायण पौडेल बिम्बवादी कवि रहेको पुष्टि गरेका छन् ।

ईश्वरवल्लभ (२०५६) ले **नरमेध** को भूमिकामाशब्द र भाषाहरूको सामान्यतादेखिन् पर अर्को अगम्य गम्य बिम्ब तयार गर्न पनि सकिन्छ, भन्ने तरिका कवि खुमनारायणले प्रस्तुत गर्दछन्, भनेका छन् ।

राजकुमार वानियाँ (२०५६) ले **जनधारणा** चैत्र ३ गतेको अङ्कमा आगोको पारख शीर्षकको समीक्षात्मक लेखमा कवि पौडेललाई कविताको छुट्टै राजमार्गमा हिँड्न अभ्यस्त उनका अधिकांश कविताहरूमा जनजीवनका कलात्मक चित्रमय गुञ्जन अभिव्यक्त भएका हुन्छन् । बिम्ब, प्रतीकहरूको सुरुचिपूर्ण प्रयोग गर्नु उनको छुट्टै विशेषता अर्न्तनिहित छ, भनेका छन् ।

गोपी सापकोटा (२०५६) ले **हिमालय टाइम्स** चैत्र १२ गतेको अङ्कमा **नरमेध**को विरुद्धमा आरम्भित युद्ध शीर्षकको समीक्षात्मक लेख प्रस्तुत गरेका छन् ।

दीपक अपूर्ण (२०५६) ले **जन्मभूमि** चैत्र १२ गतेको अङ्कमा पौडेल बौद्धिक कवि भएकाले उनका कविता बौद्धिकता झल्काउने खालका छन् भनेका छन् । विशेषतः मिथक, बिम्ब र प्रतीकहरूको माध्यमबाट आफ्ना कविताहरूलाई सुन्दर बनाउने कवि पौडेलका कविताहरूमा वर्तमान परिवेश पनि उत्तिकै झल्कने कुरा बताएका छन् ।

रोशन थापा नीरव (२०५७) ले **मिर्मिरे** कार्तिक अङ्कमा समकालीन चेतनामा नरमेध कविता संग्रहको समीक्षात्मक लेख प्रस्तुत गरेका छन् । यसमा उनले नरमेध कविता संग्रहमा उल्लेखित कविताहरूमा समसामयिकता बोध, समकालीनत्रासदीको चित्रण, वर्तमान समयको यथार्थ झलक र आजका मान्छेको अस्तित्वका पीडाहरू प्रखर रूपमा भेटिन्छन् भनेका छन् ।

मधूलिका (२०५७) पत्रिकाले नरमेध शीर्षकमा भएको साहित्यिक अन्तक्रिया कार्यक्रमका प्रमुख अतिथि वरिष्ठ कवि ईश्वरवल्लभले व्यक्त गरेको विचारलाई प्रस्तुत गरेको छ । यसमा कवि वल्लभले कविता लेखन सामान्यका लागि होइन भनेका छन् । नरमेध शीर्षक कुनै नौलो मौलिक नभई हाम्रै समाजमा घटिरहेका आद्यबिम्बबाट लिइएको कुरा उल्लेख गरेका छन् ।

गोपीलाल अकेलाले (२०५७) **सूर्योदय** पौष २७ गतेको पत्रिकामा नरमेध एक उदाहरणीय काव्यसङ्ग्रह शीर्षकमा नरमेधको समीक्षा प्रस्तुत गरेका छन् । उनले कवि पौडेललाई समसामयिक एवम् सापेक्ष लेखन भएका रूपमा स्वीकार गरेका छन् । उनका कवितामा प्रचुर मात्रामा बिम्ब, प्रतीक र मिथकहरूको प्रयोग पाइन्छ, भनेका छन् ।

आर.एम.डंगोल (२०५७) ले **प्रतिस्पर्धा** माघ १२ अङ्कमा द्रष्टा दृष्टिमा नरमेधको अर्थ र प्राप्ति शीर्षकको लेखमा पौडेलका कविताको भाषा सरल र सुबोध छैन भनेका छन् । उनका कविता बुझ्न शब्द वाक्यको तहमा अर्थगत अन्तर्सङ्गती खोजेर नभई कविता पढिसकेपछि अन्त्यमा अर्थ खुल्दछ भनेका छन् ।

राजकुमार बानियाँ (२०५७) ले **तरुण** फागुन अङ्कमा सूर्योदयलाई सलामी शीर्षकको लेखमा कवि पौडेलका कवितामा बेग्लै गुञ्जन हुन्छन्, यथावत्विरुद्धका तरङ्ग भेटिन्छन्, र जल्लादहरूसँगको विद्रोह मुखरित हुन्छन् भनेका छन् ।

दीपकप्रसाद गौतम (२०५८) ले **मृगतृष्णा** पूर्णाङ्क २ मा मानवीय अस्मितामाथिको सशक्त प्रहार नरमेध कवितासङ्ग्रह शीर्षकको लेखमा कवि पौडेलले नरमेध कवितासङ्ग्रह मार्फत वर्तमान विश्वको मानवमेधित हुँदै आएको र मानवतामाथि प्रहार हुँदै आएको यथार्थतालाई मिथकका माध्यमबाट अभिव्यञ्जित गरेका छन् भनेको पाइन्छ ।

लक्ष्मणप्रसाद गौतम (२०५८) ले **मृगतृष्णा** पूर्णाङ्क २ मा चर्चको साँभमा प्रयुक्ति विचलन र अर्थतात्त्विक विचलन शीर्षकको समालोचना प्रस्तुत गरेका छन् । यसमा उनले कवि पौडेललाई उत्तरआधुनिकवादी, बहुलवादी चेतनालाई अँगालेर कविता लेख्ने कवि हुन् भनेका छन् । उनका कविताहरू मिथक, बिम्ब र प्रतीकहरूले भरिएको र रूपकको प्रयोग पनि गरिएको पाइन्छ भनेका छन् ।

लक्ष्मणप्रसाद गौतम(२०५९)**लेगरिमा** मङ्सिर अङ्कमा समकालीन नेपाली कवितामा यौनबिम्बशीर्षकमा पौडेलका कवितामा यौनका लागि यौनबिम्ब प्रयोग गरिएको नभई वीभत्स र नग्न विकृतिको उच्चाटनका लागि साधनका रूपमा यौनबिम्ब प्रयोग गरिएको छ भनेका छन् ।

खगेन्द्रप्रसाद लुइटेले (२०६०)ले **कविता सिद्धान्त र नेपाली कविताको इतिहास**मा पौडेलका कविता प्रगीतात्मक संरचनामा आबद्ध रहेका र वर्तमान युगीन सामाजिक र राजनैतिक सन्दर्भको यथार्थमूलक चित्रण गरिएका पाइन्छन् भनेका छन् ।

भाउपन्थी (२०६०) ले **कविकोश**मा पौडेललाई युवा पुस्ताका चर्चित कवि र एक सफल गीतकार पनि भएको कुरा उल्लेख गरेका छन् । उनी आधुनिकोत्तर कालका अस्तित्ववादी विसंगतिवादी धाराका कवि हुन् भनेका छन् ।

लक्ष्मणप्रसाद गौतम (२०६०) ले **समकालीन नेपाली कविताको बिम्बपरक विश्लेषणमा खुमनारायण पौडेल बिम्बवादी कवि स्वीकार गर्दै अन्तिमेत्थम् र नरमेध कविताका केही अंशहरूको विश्लेषण गरेका छन् ।**

नेत्र एटम (२०६१) ले **समालोचनाको स्वरूपमा समकालीन नेपाली कवितामा भाषिक विपर्यास शर्षिकको समालोचना प्रस्तुत गरेका छन् । यसमा उनले पौडेलका कवितामा विपर्यास पाइन्छ भनेका छन् । भाषिक विपर्यासको अत्यधिक प्रयोग गरेर कवितालाई सुन्दर बनाउने कविहरूमा पौडेललाई अघि ल्याउनै पर्ने कुरा स्वीकार गरेका छन् ।**

खुमनारायण पौडेल स्वयम (२०६३) ले **मधुपर्कमा लोकतान्त्रिक आन्दोलनको यात्रामा शीर्षकमा लेख लेखेको देखिन्छ । कवि पौडेल कवि, गीतकार, प्राध्यापक मात्रै नभएर राजनीतिकर्मी पनि रहेको देखिन्छ ।**

नारी साहित्य प्रतिष्ठान (२०६४) ले **संवादमा स्रष्टाहरू पुस्तकमा कवि पौडेलको अर्न्तवार्ता प्रस्तुत गरेको देखिन्छ । यसमा पौडेलले विशेष गरी आधुनिक मानिसले भोग्नुपरेका आस्तित्विक संकट आफ्ना कविताका विषय रहेको कुरा व्यक्त गरेका छन् ।**

लक्ष्मणप्रसाद गौतम (२०६६) ले **समकालीन नेपाली कविताका प्रवृत्तिमा अन्तिमेत्थम् र नरमेध कविताका विविध अंशहरूको विश्लेषण गरेको देखिन्छ ।**

कपिल अज्ञात (२०६७) ले **स्रष्टाबिम्ब : व्यक्तित्व आरेखमा बिम्बप्रयोगका अधुनातन कवि: खुमनारायण पौडेल शीर्षकमा पौडेलको संक्षिप्त जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वको परिचय दिएका छन् ।**

लक्ष्मणप्रसाद गौतम (२०७२) ले **दोभान प्रकाशनमा पौडेलका कवितामा पूर्वीय पाश्चात्य मिथक र विज्ञान बिम्बहरूको सघन प्रयोग पाइने र उनका कविता हृदयले भन्दा मष्तिष्कले पढ्नुपर्नेकुरा उल्लेख गरेका छन् ।**

मित्रबन्धु पौडेल (२०७३) ले **अन्नपूर्ण पोष्ट असोज अंकमा शीतनिद्रा कवितासङ्ग्रहको चर्चा गर्ने क्रममा कवि पौडेल यथार्थवादी कवि रहेको र सस्तो लोकप्रियता नचाहने कवि भएको स्वीकार गरेका छन् ।**

ज्ञानु अधिकारी (२०७३) ले **उपलब्धिपूर्णाङ्क १५मा शीतनिद्रा कवितासङ्ग्रहमा अर्न्तविषयकता शीर्षकको समालोचना प्रस्तुत गरेकी छिन् । उनले शीतनिद्रा कवितामा समकालीन नेपाली कवितामा पाइने सबै किसिमका प्रवृत्तिहरू समाहित रहेको छ भनेकी**

छिन् । उनले शीतनिद्राका कविता पढ्दा कवि पौडेल समकालीन नेपाली कविहरूको भीडमा भिन्न रहेको कुरा उल्लेख गरेकी छिन् ।

देवी सिग्देलले (२०७३) मधुपर्क पुष अङ्कमा बिम्ब, प्रतीक र मिथकको कुशल प्रयोग शीर्षकमा शीतनिद्रा कवितासङ्ग्रहको समीक्षात्मक लेख प्रस्तुत गरेका छन् । उनले कवि खुमनारायण पौडेलका कवितामा नवीन विषय, बिम्ब, प्रतीक र मिथकको बाक्लो प्रयोगले काव्यिक मिठास भरिएका छन्, भन्ने उल्लेख गरेका छन् ।

कमल सुवेदी (२०७४) ले सौर्य दैनिक मंसिर अङ्कमा इकोकन्टिनेन्टल कविताहरू शीर्षकको समीक्षात्मक चर्चा गरेका छन् । उनले कवि पौडेललाई थोरै लेख्ने तर अर्थपूर्ण लेख्ने थोरै कविहरू मध्ये एक हुन् । नवीन विषयको उठान र प्रस्तुतिका कारणले कविहरूको जुलुसमा पौडेल स्पष्टै चिनिने कुरामा पनि विश्वस्त देखिन्छन् ।

यसरी खुमनारायण पौडेलको बारेमा सामान्य चर्चा परिचर्चा गरिएको भए पनि समग्र अध्ययन नभएकाले यो शोध गरिएको हो ।

१.५ अध्ययनको औचित्य, महत्त्व र उपयोगिता

नेपाली साहित्यको कविता विधाको संरक्षण तथा संबर्द्धनमा खुमनारायण पौडेलको महत्त्वपूर्ण योगदान रहेको छ । उनका बारेमा यसअघि विस्तृत र सुव्यवस्थित अध्ययन अनुसन्धान नभएकाले प्रस्तुत शोधपत्रको उपयोगिता रहेको छ । उनको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वको अध्ययनले समग्र कविता विधाको विकासक्रममा निकै महत्त्व राख्ने देखिन्छ । उनले गरेका कार्यका आधारमा विभिन्न कोणबाट उनलाई चिनाइने हुनाले प्रस्तुत शोधकार्य खुमनारायण पौडेलको जीवनी, व्यक्तित्व र उनका कृतिका बारेमा जिज्ञासा राख्ने समवर्ती र उत्तरवर्ती साहित्यिक पाठक, शिक्षक, विद्यार्थीहरू, समालोचक, अनुसन्धाता, शोधार्थी आदिका लागि मागनिर्देशक रहेको छ । त्यसैले प्रस्तुत शोधपत्रको औचित्य रहेको छ ।

१.६ शोधकार्यको सीमाङ्कन

प्रस्तुत शोधपत्र खुमनारायण पौडेलको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वसँग सम्बन्धित रहेको छ । यस कारण प्रस्तुत शोधपत्र उनको जीवनी, व्यक्तित्व र प्रकाशित कविता कृतिहरूका बारेमा व्याख्या र विश्लेषण गर्नमा सीमित रहेको छ । प्रस्तुत शोधपत्रमा उनका प्रकाशित कविता कृतिको मात्र अध्ययन अनुसन्धान गरिएको छ । उनका अप्रकाशित कृतिहरू र फुटकर लेखरचनाको अध्ययन अनुसन्धान प्रस्तुत शोधपत्रमा गरिएको छैन । यही नै यस शोधपत्रको सीमा हो ।

१.७ सामग्री सङ्कलन विधि

प्रस्तुत शोधपत्रका लागि आवश्यक पर्ने सामग्री पुस्तकालयीय कार्यका आधारमा सङ्कलन गरिएको छ । यसका अतिरिक्त शोधनायक खुमनारायण पौडेलसँग सम्बन्धित उनका परिवार, नातेदार साथै अन्य विभिन्न विद्वान, साहित्यकार, प्राध्यापक, सहपाठी आदिसँग प्रत्यक्ष भेटघाट गरेर प्रश्नावलीका माध्यमबाट तथा मौखिक अर्न्तवार्ता लिई तिनबाट प्राप्त जानकारीलाई पनि सामग्री सङ्कलनको मूल आधार बनाइएको छ । त्यस्तै प्रस्तुत शोधपत्र तयार पार्नका लागि आवश्यक पर्ने सम्पूर्ण सामग्रीहरू प्राथमिक र द्वितीयक स्रोतबाट सङ्कलन गरिएको छ । उनका प्रकाशित कृतिहरू, विभिन्न पत्रपत्रिकामा प्रकाशित लेख रचनाहरू, शैक्षिक प्रमाणपत्रहरू, नियुक्तिपत्रहरू, व्यक्तिगत विवरण, उनले प्राप्त गरेका विभिन्न पुरस्कार तथा सम्मान, प्रमाणपत्रहरू, प्रश्नावली र मौखिक अर्न्तवार्ताबाट प्राप्त जानकारीहरूलाई प्राथमिक स्रोत सामग्री र उनका बारेमा गरिएका विभिन्न पूर्वकार्यहरूलाई द्वितीयक स्रोत सामग्रीका रूपमा प्रयोग गरिएको छ ।

१.८ शोधविधि

प्रस्तुत शोधपत्रमा प्राथमिक र द्वितीयक स्रोतबाट सङ्कलित सामग्रीको विश्लेषणका लागि मुख्यरूपमा आगमनात्मक र निगमनात्मक विधिको प्रयोग गरिएको छ । यसका साथै सामग्रीको विश्लेषणका क्रममा आवश्यकतानुसार जीवनीपरक र वर्णनात्मक विधि तथा विश्लेषणात्मक प्रक्रियाको पनि प्रयोग प्रस्तुत शोधमा गरिएको छ ।

१.९ शोधपत्रको रूपरेखा

प्रस्तुत शोधपत्रलाई सुसङ्गठित र सुव्यवस्थित रूपमा तयार पार्नका लागि निम्नानुसार परिच्छेदमा विभाजन गरिएको छ :

पहिलो परिच्छेद : शोधपरिचय

दोस्रो परिच्छेद : खुमनारायण पौडेलको जीवनी

तेस्रो परिच्छेद : खुमनारायण पौडेलको व्यक्तित्व

चौथो परिच्छेद : कवितायात्रा र प्रवृत्ति

पाचौँ परिच्छेद : खुमनारायण पौडेलका कविताकृतिहरूको विश्लेषण

छैटौँ परिच्छेद: सारांश तथा निष्कर्ष

परिशिष्ट : अर्न्तवार्ता

सन्दर्भग्रन्थसूची

दोस्रो परिच्छेद

खुमनारायण पौडेलको जीवनी

२.१ जन्म र बाल्यकाल

खुमनारायण पौडेलको जन्म २०२१ सालमा भारतको दुलियाजन आसाममामाता यमुनादेवी र पिता मोतीप्रसाद पौडेलका पुत्रका रूपमा भएको हो । पुख्र्यौली थलो पर्वत भएपनि उनका बुवा कामको सिलिसिलामा भारतको आसाम पुगेकोले उनी भारतमै जन्मिएका हुन् ।(खुमनारायण पौडेलसँग लिइएको लिखित अर्न्तवार्ताबाट प्राप्त जानकारी)

पौडेलले आफ्नो बाल्यकाल आसाम, चितवनको गुलाफबाग अनि फेरि आसाम गरेर बिताएका थिए । बाल्यकालको आरम्भमा उनी भारतको दुलियाजनमा नै बसे । दुई वर्षजति आसामको दुलियाजनको बसाइपछि, बुवाले चितवनको गुलाफबागमा जमीन किनेकाले चितवन आएर बसे । चारवर्षको उमेरसम्म चितवनमा बिताएका पौडेलले पढाइका लागि फेरि आसाम पुग्नु पर्‍यो । पाँच वर्षको कलिलो उमेरमा नै उनी मातृ स्नेहबाट बञ्चित भए । जन्मदिने आमाको स्नेह र वात्सल्य स्पर्श अनुभव गर्न नपाएपनि उनकी जेठी र साहिँली आमाहरूले लालनपालन गरि भरपूर मातृछाया दिएर पौडेललाई आमाको कमी महशुस हुन दिएनन् । एकातिर दमरोगले पीडित भएका पौडेललाई अर्कोतिर मातृवियोग परेकाले उनको बाल्यकाल कष्टप्रद नै देखिन्छ । मातृवियोग व्यहोर्नु परेकै कारणले गर्दा उनी अर्न्तमुखी स्वभावका बन्न पुगे । (खुमनारायण पौडेलसँग लिइएको लिखित अर्न्तवार्ताबाट प्राप्त जानकारी)

२.२ शिक्षादीक्षा

खुमनारायण पौडेलको अक्षरारम्भ आसामको नेपाली विद्यालयबाट भएको देखिन्छ । तीन कक्षासम्म नेपाली विद्यालयमै अध्ययन गरेका पौडेलले चार, पाँच कक्षा भने आसामकै फाँसी बजारस्थित राष्ट्रभाषा विद्यालयमा अध्ययन गरे । हिन्दी भाषाका माध्यमबाट पढाइ हुने उक्त विद्यालयमा निम्न माध्यमिक स्तरसम्म पढाइ हुन्थ्यो । त्यसपछि भने भारतको आसामबाट बसाइ सरेर चितवनको गुलाफबाग आएकोले उनी पुनः कक्षा पाँचमा चितवनको विश्वप्रकास माध्यमिक विद्यालयमा अध्ययन गर्न थाले । यस विद्यालयमा उनले एस.एल.सी. सम्मको शिक्षा प्राप्त गरेका थिए । विद्यालयका विभिन्न अतिरिक्त क्रियाकलापमा सक्रियतापूर्वक भाग लिने गर्दथे । उनी चित्रकलामा पनि उत्तिकै रुचि राख्दथे तर विश्वप्रकास माध्यमिक विद्यालयमामा पढ्न थालेदेखि भने उनी कविता लेखनमा बढी

सक्रियता देखाउन थाले । कविताप्रतिको चासो र मोहका कारण उनले नौ कक्षामा अध्ययन गर्दाखेरि नै विद्यालयको मुखपत्रमा **सामन्तीलाई हाँक** शीर्षकको कविता प्रकाशन गर्न पुगे । एस.एल.सी.उत्तीर्ण गरेपछि, खुमनारायण पौडेलले चितवनकै रामपुर स्थित कृषि तथा वन विज्ञान अध्ययन संस्थानबाट आइ.एस्सी.उत्तीर्ण गरे । त्यसपछि काठमाडौँ प्रवेश गरेका पौडेलले त्रिचन्द्र कलेजबाट बी.एस्सी.उत्तीर्ण गरेको देखिन्छ । २०५० सालमा त्रिभुवन विश्वविद्यालयमा भूगर्भशास्त्र विषयमा स्नातकोत्तर तह उत्तीर्ण गरेका पौडेलले २०५९ सालमा अष्ट्रियाको राजधानी भियना स्थित भियना विश्वविद्यालयबाट विद्यावारिधिको उपाधि लिन सफल भएको देखिन्छ । त्यसपछि पटक पटक गरी जर्मनीको फ्र्याङ्फर्टस्थित सेन्केन्वर्ग रिसर्च इन्स्टिच्युटमा आगन्तुक वैज्ञानिकका रूपमा अनुसन्धान कार्य पनि गरेका छन् । (खुमनारायण पौडेलसँग लिइएको लिखित अर्न्तवार्ताबाट प्राप्त जानकारी)

२.३ सामाजिक संस्कार

२.३.१ ब्रतबन्ध र विवाह

खुमनारायण पौडेलको ब्रतबन्ध पूर्वीय संस्कार अनुसार नै २०३२ साल चैत्र महिनामा चितवनको गुलाफबाग स्थित घरमा भएको थियो । त्यतिबेला उनी एघार वर्षका थिए । पौडेलको विवाह २०४७ साल फागुन १७ गते २६ वर्षको उमेरमा चितवन यज्ञपुरीकी कृष्णा सापकोटासँग भएको थियो । नेपालीविषयमा स्नातकोत्तर तह पास गरेकी श्रीमती कृष्णाले धेरै वर्ष राजधानीका विभिन्न स्कुलहरूमा अध्यापन गरिन् भने हालका दिनमा भने उनी सामाजिक कार्यमा संलग्न छिन् । शिष्ट र शालीन स्वभाव भएकी कृष्णा स्पष्टवक्ता र मृदुभाषी छिन् । व्यस्तता भित्र पनि उनी कहिल्यै थकित देखिन्नन् । उत्साह, जोश र जाँगर सदा उनको सहयात्री बनेका छन् । कलिला लालाबाला हुर्काउने जिम्मेवारी काँधमा हुँदाहुँदै पनि सामाजिक कार्यप्रतिको रुचि देख्दा उनी सामाजिक सद्भाव तथा परोपकारी भावनाबाट ओतप्रोत देखिन्छिन् । जीवनसाथी कृष्णाको सहयोग र साथको कारण पनि पौडेलको दाम्पत्य जीवन असाध्यै सुखमय देखिन्छ । पौडेलको सफलतामा स्वयम्को कडा मेहनत त छदैं छ उनकी जीवनसाथी कृष्णाको त्याग र तपस्या उच्च छ । उनका एक छोरी कृतिका र एक छोरा अनुप्रस्थ गरी दुई सन्तान छन् । सानै उमेरमा मातृवात्सल्यबाट वञ्चित पौडेल हालका दिनमा भने परिवारबाट सन्तुष्ट छन् । (खुमनारायण पौडेलसँग लिइएको लिखित अर्न्तवार्ताबाट प्राप्त जानकारी)

२.४ बसोबास आजीविका

खुमनारायण पौडेलको पुख्यौली घर पर्वत भएपनि पौडेलका बुवा अध्ययन तथा रोजगारीको सिलसिलामा भारतको आसाम गएकाले उनको जन्म आसाममै भएको हो । राणाशासन कालमापिता मोतीप्रसाद पौडेलको जन्म भएकाले देशमै अध्ययन तथा रोजगारीको वातावरण पाउन सकेका थिएनन् । उनका बुवाले सुरुमा रात्री स्कूलमा अध्ययन गर्दै दिउँसो सानोतिनो काम गरेर आजीविका चलाएका थिए । त्यसपछि त्यहाँको तेलखानी (आयल इन्डिया कम्पनी, आसाम) मा स्थायी जागीर प्राप्त गरे । २००६ मा ड्राइभिङ लाइसेन्स प्राप्त गरेपछि कम्पनीका सानाठूला गाडीहरू चलाउन थाले । लगभग ३५ वर्षको जागीरे जीवन पश्चात् सेवा निवृत्त भएर चितवनको गुलाफबागमा बसाइ सरे । चितवनमा सात विगाहा जमीन किनेर आफूलाई प्रशस्त खानलाउन पुग्ने अवस्था बनाएका थिए । वर्षभरिको लागि अन्न सुरक्षित गरेपछि बाँकी अन्न बेचेर अन्य घरखर्च चलाउनु पर्दथ्यो । यसरी पौडेलको तत्कालीन आर्थिक अवस्था सामान्य खालकै देखिन्छ । पढाइको सिलसिलामा काठमाडौँ प्रस्थान गरेका पौडेलले एम.एस्सी. सकेर त्रिभुवन विश्वविद्यालयकै भूगर्भशास्त्र विभागमै करार सेवामा सहायक प्राध्यापक पदमानियुक्ति भयो । तीन वर्ष पश्चात् उनले त्यही विभागमा उपप्राध्यापक पदमा स्थायी नियुक्ति प्राप्त गरे । हाल उनी सहप्राध्यापक पदमा कार्यरत छन् । उनको स्थायी बसोबास ललितपुरको थसीखेलमा रहेको छ र आर्थिक अवस्था मध्यम खालको रहेको छ । (खुमनारायण पौडेलसँग गरिएको प्रत्यक्ष कुराकानीबाट प्राप्त जानकारी)

२.५ पारिवारिक अवस्था

तत्कालीन समयको उपज भन्नुपर्छ, पौडेलका बुवाले चार वटी पत्नी विवाह गरेका थिए । खुमनारायणकी जेठी आमा हिरादेवीबाट एउटी छोरीमात्र जन्मेर अन्य सन्तान नभएपछि उनका बुवाले माहिली श्रीमती विवाह गरे । दुई छोरीको जन्मदिए लगत्तै उनको स्वर्गारोहण भयो । पुत्रमोहले पौडेलका बुवाले साहिँली श्रीमती ईमादेवीसँग तेस्रो विवाह गरे । उनीबाट एउटी छोरीको मात्र जन्म भएपछि क्षय रोगले समात्यो । रोग लागेकाले उनी निकै लामो समयसम्म आसामको डिगबोइ स्थित सेनेटोरियममा बस्नुपर्थ्यो । तीनवटी श्रीमतीबाट चार वटी पुत्री प्राप्त भए पश्चात पनि पौडेलका बुवालाई पुत्रमोहले छोडेन । त्यसकारणले उनले एकजना ज्योतिषीको सल्लाह बमोजिम हरिवंश यज्ञ लगाइ कान्छी पत्नी यमुनादेवीसँग विवाह गरे । कान्छी पत्नी यमुनादेवीले एक छोरीको जन्मपश्चात् खुमनारायण

पौडेललाई जन्म दिइन् । उनी जन्मिए पश्चात् उनकी बहिनीको पनि जन्म भयो । त्यतिखेर सम्म ईमादेवी रोगमुक्त भइसकेकी थिइन् । त्यसपछि उनले पनि तीन छोरा र तीन छोरी जन्माइन् । खुमनारायण पौडेलका दिदी, भाइ र बहिनीहरू पर्वत, चितवन र नवलपरासीमा खेतिपाती र शिक्षण पेशामा आबद्ध रहेका छन् । (खुमनारायण पौडेलसँग लिइएको लिखित अर्न्तवार्ताबाट प्राप्त जानकारी)

२.६ आर्थिक अवस्था

सामान्य मध्यम परिवारमा जन्मिएका पौडेलको आर्थिक अवस्था पनि त्यस्तै थियो । सानैदेखि लाउनखानमा समस्या थिएन । उनका बुवाको आसाम स्थित तेलखानीमा भएको जागीरबाट सेवा निवृत्त नहुँदासम्म दिनचर्या राम्रै तरिकाले बितेको थियो । उनका बुवाको तलब र ओभरटाइम गरेर राम्रै कमाइ हुने गरेकाले समस्या भएन । सेवा निवृत्त भएर चितवन फर्केपछि भने आयस्रोत खेतिपाती मात्रै हुन पुग्यो । बुवाको पेन्सनले मात्र खानलाउन अलि अपुग भएपनि जग्गा जमिन प्रशस्तै भएकाले अन्न उत्पादन राम्रै हुन्थ्यो । वर्षभरिलाई खान पुग्ने अन्न छुट्याएर उत्रिएको अन्न बिक्रि गरेर भएको आम्दानीले लुगाफाटो, स्कुल फि, औषधी उपचार तथा अन्य खर्च गर्न पुग्यो । त्यतिखेरको अवस्था सामान्य तथा निर्वाहमुखी भएपनि हालको दिनचर्या राम्रैसँग बितिरहेको छ । (खुमनारायण पौडेलसँग लिइएको लिखित अर्न्तवार्ताबाट प्राप्त जानकारी)

२.७ कार्यक्षेत्रमा संलग्नता

२.७.१ पेसागत संलग्नता

खुमनारायण पौडेलको पेसागत संलग्नता त्रिभुवन विश्वविद्यालयबाटै थालिएको देखिन्छ । २०५० सालमा त्रिभुवन विश्वविद्यालय भूगर्भशास्त्र केन्द्रीय विभाग कीर्तिपुरबाट भूगर्भविज्ञानमा स्नातकोत्तर तह पास गरेपछि २०५१ सालदेखि सोही विभागमा सहायक प्राध्यापक (करार)को रूपमा प्राध्यापन गर्न थालेका पौडेलले २०५४ सालमा उयप्राध्यापक पदमा स्थायी नियुक्ति पाए । २०५४ सालमा उनलाई अष्ट्रिया सरकारका तर्फबाट विद्यावारिधिका लागि छात्रवृत्ति प्राप्त भयो । तीन वर्षको अध्ययन विदा लिएर उनी भियना विश्वविद्यालयतर्फ गए । २०५९ सालमा विद्यावारिधि सकेर उनी नेपाल फर्किए । २०६३ फागुनमा पोष्ट डक्टरेट अनुसन्धानका लागि उनलाई जर्मनी सरकारबाट दुई वर्षका लागि अलेक्जान्डर फन हम्बोल्ड्ट छात्रवृत्ति प्राप्त भयो । फ्र्याङ्कफर्ट स्थित सेन्केनबर्ग रिसर्च इन्स्टिच्युटमा उक्त अनुसन्धान सम्पन्न गरेर २०६५ फागुनमा उनी नेपाल फर्किए । २०६६

वैशाखमा सहप्राध्यापक पदमा उनको पदोन्नति भयो । २०६९ सालमा उनी पुनः अनुसन्धानका लागि सेन्केनवर्ग रिसर्च इन्स्टिच्युटमा गए । हाल उनी भूगर्भशास्त्र केन्द्रीय विभाग, कीर्तिपुरमा सहप्राध्यापक पदमा कार्यरत छन् । फिल्डवर्क, वैज्ञानिक अनुसन्धान, शिक्षण, शोधपत्र, सुपरिवेक्षण आदिमा उनको दैनिकी चलिरहेको छ ।(पौडेलसँग लिइएको लिखित अर्न्तवार्ताबाट प्राप्त जानकारी)

२.८.१ राजनीतिक संलग्नता

खुमनारायण पौडेल बाल्यकालदेखि नै स्वतन्त्रताका पक्षमा बोल्न रुचाउने व्यक्ति भएपनि राजनैतिक क्षेत्रमा भने संलग्न देखिदैनन् । उनी मानवीय स्वतन्त्रता, मानव अधिकार, बोल्न पाउने र लेख्न पाउने हक र सामाजिक न्यायप्रति आफूलाई सदैव प्रतिबद्ध रहेको स्वीकार्दछन् । राजनीतिमा खुलेरै संलग्न नहुने पौडेल मानवीय हकहितका कुरा कवितामार्फत बोल्न चाहन्छन् । स्वतन्त्रताप्रेमी पौडेल आफ्नो कवितालाई नै राजनीति र आफू कविताको नै कार्यकर्ता भएको कुरा स्वीकार्दछन् । पार्टीको नाम पनि कविता नै रहेको भन्ने पौडेल प्रत्यक्ष रूपमा कुनैपनि पार्टीमा संलग्न रहेको देखिदैनन् ।(खुमनारायण पौडेलसँग लिइएको लिखित अर्न्तवार्ताबाट प्राप्त जानकारी)

२.८.२ संस्थागत संलग्नता

खुमनारायण पौडेल विभिन्न साहित्यिक संस्थाहरू तथा अन्य सामाजिक संस्थाहरूमा लामो समयदेखि संलग्न छन् । उनी २०४१ सालमा रामपुर क्याम्पसमा आइएस्सी पढ्दादेखि नै विभिन्न संस्थाप्रति चासो राख्ने र संलग्नता जनाउने गर्दथे । उक्त वर्षदेखि उदय अधिकारी लगायतका साथीहरूसँग मिलेर गुलाफबागमा हस्तलिखित पत्रिका जुनकिरी निकाल्दै प्रत्येक महिनाको एक गते सूचना पाटिमा टाँस्ने गर्दथे । २०४१ देखि २०४३ सम्म उनले समाजसेवा युवा क्लबका सचिव र अध्यक्ष गरी दुई कार्यकालसम्म नेतृत्व सम्हालेका छन् । २०५१ सालमा चितवनमा गठित चितवन वाङ्मय प्रतिष्ठानका संस्थापक अध्यक्ष भएका पौडेलले २०६३ सालसम्म उक्त संस्थाको नेतृत्व गरेका छन् । उनले २०५९ देखि २०६३ सम्म नेपाली लेखक संघ काठमाडौंको अध्यक्षका रूपमा रहेर काम गरेका छन् । २०६७ देखि २०६९ सम्म नेपालका भूगर्भविद्हरूको पेशागत संस्था नेपाल भौगर्भिक समाजको उपाध्यक्षको नेतृत्व सम्हालेका छन् । २०७१ देखि २०७५ सालसम्म उक्त संस्थाको जर्नलकोप्रधान सम्पादकका रूपमा रहेर पनि काम गरेका छन् । यसका साथै उनी २०७३

देखि नेपाली लेखक संघ ललितपुरको अध्यक्षको नेतृत्व सम्हाल्दै आएका छन् ।(खुमनारायण पौडेलसँग लिइएको लिखित अर्न्तवार्ताबाट प्राप्त जानकारी)

२.९व्यक्तिगत रुचि

हरेक व्यक्तिको आ-आफ्नै प्रकारको रुचि एवम् स्वभाव रहेको हुन्छ । हरेक व्यक्तिको अनुहार एकअर्कासँग नमिलेजस्तै रुचि र स्वभाव पनि फरकफरक हुन्छ । पौडेल बाल्यकालमा चित्रकलामा रुचि राख्थे ।स्कुल र कलेजका दिनहरूमा असाध्यै चित्र कोर्न मन पराउने पौडेल आजकाल भने समयभावका कारणले चित्रकलामा समय दिन सकिरहेका छैनन् । यसका साथै कविता लेखन र अध्ययन गर्न उनी एकदमै रुचाउँछन् । कला फिल्म हेर्न अत्यन्तै रुचाउने पौडेलले सकेसम्म त्यस्ता फिल्म छुटाउँदैनन् । कविता लेखनका साथसाथै गीत लेखन पनि उनलाई मन पर्छ । पौडेलका गीतहरू रेडियो नेपालमा समेत रेकर्ड भैसकेका छन् । समग्रमा लेखन तथा अध्ययन गर्न सारै मन पराउने कवि पौडेलका समीक्षा, जीवनी प्रकाशित भैसकेका छन् । केही पत्रपत्रिका, आत्मकथा, कवितासङ्ग्रह अनि अभिनन्दनग्रन्थ सम्पादन पनि गरेका छन् ।(खुमनारायण पौडेलसँग लिइएको लिखित अर्न्तवार्ताबाट प्राप्त जानकारी)

२.१०व्यक्तिगत स्वभाव र बानीव्यवहार

बाल्यकालमै मातृवियोग व्यहोरेका कारणले पौडेलको स्वभाव अर्न्तमुखी छ । उनलाई एकान्त मन पर्छ । उनको स्वभाव यायावरी छ तर सभासमारोहमा भने उनी एकदमै कम सहभागी हुन्छन् । हरेक परिस्थितिमा पनि सकारात्मक सोच राख्ने चिन्तनशील व्यक्तित्वका धनी पौडेल परेपकारी छन् । अरुको कल्याणका लागि उनी सधैं तत्पर रहन्छन् । उनी सरल, शान्त र धैर्यशील स्वभावका छन् । सबैसँग कोमल र शिष्ट भाषामा बोल्ने पौडेल मिजासिला छन् । जुनसुकै उमेर, विचार र स्वभावका व्यक्तिहरूसँग पनि सजिलै घुलमिल हुनसक्ने लचकता उनमा देखिन्छ ।

२.११भ्रमण

खुमनारायण पौडेलले भूगर्भशास्त्रका विविध अध्ययन तथा अनुसन्धानका क्रममा कैयन देशविदेशको भ्रमण गरिसकेका छन् । ती देशहरूको धर्म, भाषा, संस्कृति,जातजाति, रीतिथिति, रहनसहन, आदिको गहिरो अध्ययन गर्ने मौका पाएका पौडेलले आफ्ना कविताको विषयवस्तुका रूपमा समेट्ने रहर पनि गरेका छन् । पौडेलबाट प्राप्त जानकारी अनुसार उनले गरेका विभिन्न देशहरूको भ्रमणलाई निम्नानुसार दिइएको छ :

अस्ट्रिया-पिएचडी अध्ययन र अनुसन्धानका क्रममा चार वर्ष ।

चीन-अनुसन्धानका क्रममा चार पटक गरेर आठ महिना ।

चेक गणतन्त्र-पर्यटकका रूपमा एक हप्ता ।

जर्मनी-पोस्ट डक्टरेट अनुसन्धानका क्रममा छ पटक गरेर चार वर्ष ।

जापान-वैज्ञानिक शोधपत्र प्रस्तुतिका लागि दुई पटक गरेर एक महिना ।

भारत-दुई पटक गरेर बाल्यकालका आठ वर्ष ।

संयुक्त राज्य अमेरिका-जीवावशेष अध्ययनका क्रममा एक महिना ।

स्लोभाकिया-वैज्ञानिक शोधपत्र प्रस्तुतिका लागि एक हप्ता ।

हङ्गेरी-जीवावशेष अध्ययनका क्रममा दुई हप्ता ।

२.१२ अविस्मरणीय क्षण

उच्च शिक्षा अध्ययनका लागि अष्ट्रिया सरकारबाट अष्ट्रियन एकेडेमिक एक्सचेन्ज कार्यक्रम अन्तर्गतको छात्रवृत्ति प्राप्त गरेर भियना विश्वविद्यालयमा पढ्न पाउनु उनका लागि एउटा अविस्मरणीय क्षण थियो । भियना विश्वविद्यालय सन् १३६५ मा स्थापना भएको थियो । विभिन्न विषयमा नोबेल पुरस्कार प्राप्त गरेका चौधजना वैज्ञानिक उक्त विश्वविद्यालयसँग सम्बद्ध थिए । लामो र गौरवशाली इतिहास बोकेको मध्ययूरोपको पुरानो विश्वविद्यालयमा अध्ययन गर्न पाउँदा उनको मन गर्वले फुल्यो । त्यस पछि अलेक्जान्डर फन हुम्बोल्ड छात्रवृत्ति प्राप्त गरेर जर्मनीको सेन्केनबर्ग रिसर्च इन्स्टिच्युटमा अनुसन्धान गर्न पाउनु उनका लागि अर्को सौभाग्यको क्षण थियो । स्थापना कालमा जर्मन महाकवि गोयथेको समेत योगदान रहेको सेन्केनबर्ग रिसर्च इन्स्टिच्युटमा अनुसन्धान गर्दा उक्त संस्थाको गर्विलो इतिहास सम्भरेर उनी आल्हादित भइरहन्थे । (खुमनारायण पौडेलसँग लिइएको लिखित अन्तर्वार्ताबाट प्राप्त जानकारी)

२.१३ सुखदुःखका क्षणहरू

स्वासप्रश्वास सम्बन्धी रोगका कारण उनको बाल्यकाल सहज थिएन । त्यसमाथि उनी पाँच वर्षको हुँदा मातृवियोग खप्नु पर्‍यो । त्यस्तो परिवन्दमा आफूलाई जीवनको गोरेटोमा हिँडाउनु अत्यन्त कठिन थियो । पिता अनि माताहरूको रेखदेखमा उनी हुर्किए । बाल्यकालमा उनले ठूलै सङ्घर्ष गर्नु पर्‍यो । वि. एस्सी. अध्ययन गर्न काठमाडौँ प्रवेश नगर्दासम्म उनले कृषिकर्मसँग सम्बन्धित सबै कार्यहरू गरे । २०३१ सालदेखि २०४३ सम्म भण्डै बाह्रवर्षको अवधि उनले हलो जोत्ने, घाँस काट्ने, गाइभैसी दुहुने, मकै गोड्ने, मिलमा

धानमकै गहुँ कुट्टन पुऱ्याउनेजस्ता कामहरू गर्दै एस.एल.सी. र आइ.एस्सी. उत्तिर्ण गरे । कृषिमा आधारित ग्राम्य जीवनमा यस्ता कार्यहरू गर्नु सबैका घरहरूमा अनिवार्य थियो । उनका दौतरी साथीहरू, सहपाठीहरू पनि यस्ता काम गर्दथे । तर घरको जेठो छोरा भएको नाताले उनले गर्नुपर्ने कामको चाड् अन्यको भन्दा अग्लो हुन्थ्यो । उनी बि. एस्सी. र एम. एस्सी. अध्ययन गर्दा प्रशस्त ट्युसन पढाउँथे र आफ्नो काठमाडौँ बसाईलाई व्यवस्थापन गर्थे । घरबाट चामल, दाल, तेल इत्यादि ल्याउन सकिन्थ्यो । किताबकापी, मसलन्द, फि र घरभाडाको लागि आवश्यक खर्च आफै जुटाउनु पर्थ्यो । यी परिस्थितिहरूमा आफूमात्र होइन उनले आफू पछिका दुईजना भाइहरूलाई समेत आफूसँग काठमाडौँमा राखेर स्नातकोत्तर उत्तीर्ण गराए ।

२०४६ को जनआन्दोलन भर्खर सकिएको थियो । तैपनि नाराजुलुसहरू भइरहन्थे । कर्फ्यु लागि रहन्थ्यो । आन्दोलनका कारण चितवन जाने अवसर जुटेको थिएन । नयाँ वर्ष घरमा मनाउने उमड्ग बोकेर घरमा पुग्दा आमा इमादेवी सिक्किस्त विरामी हुनुहुन्थ्यो । उनले तुरुन्तै आमालाई काठमाडौँको टिचिङ्ग अस्पतालमा ल्याएर भर्ना गरे । आमाको पुरानो क्षयरोग बल्भिएको थियो । रगतको फाल्साफाल्सा वान्ता हुन्थ्यो । कैयौँ दिनसम्म रगत दिएर बचाउने प्रयत्न गर्दागर्दै २०४७ वैशाख २० गतेको दिनमा उहाँको निधन भयो । काठमाडौँ जस्तो ठाउँमा चिनजानका मानिस अत्यन्त कम थिए । भएको पैसा अस्पतालमा खर्च भइसकको थियो । घाटका लागि चाहिने पैसा समेत पाकेटमा थिएन । उनले घरबेटीसँग केही रकम सापटी मागे । आठदश जना मलामी जुटाए र शव वाहनमा राखेर हुर्काउने आमालाई आर्यघाट लगेर अन्त्येष्ठी गरे । उक्त समयमा माहिलो भाइ सँगै थिए । रातीको बेला थियो । कर्फ्यु लागि रहेको थियो । क्रियाकर्मका लागि उक्त रात चितवन जान सम्भव भएन । भोलीपल्ट आमाको अस्तु बोकेर उनी चितवन पुगे । टेलिफोनको सुविधा थिएन । तर कसैले घरमा खबर पुऱ्याइ सकेको रहेछ । पिता अत्यन्त शोकमा हुनुहुन्थ्यो । साना भाइबहिनीको बेहाल थियो । यस्तोमा सबैलाई रेखदेख गर्ने जिम्मा उनको काँधमा आइपरेको थियो ।

२०५१ मा उनले भूगर्भशास्त्र केन्द्रीय विभागमा सहायक प्राध्यापकका रूपमा नियुक्ति पाएको एकमहिना मात्र भएको थियो, छोरा अनुप्रस्थको जन्म भयो । छोरा जन्मिएको खुशीमा काठमाडौँबाट चितवन पुग्दा पिताको अन्त्येष्ठी गरेर मलामीहरू घरतर्फ फर्किदै थिए । अस्पतालमा नाति जन्मिएको खबर सुन्नासाथ पितालाई अत्याधिक हर्षका कारण

हृदयाघात भएको रहेछ । उहाँ ७९ वर्षको हुनुहुन्थ्यो । जेष्ठ पुत्रका नाताले पिताको अन्तिम दर्शन र अन्त्येष्टीमा समेत भाग लिन नपाउनुको दुःख उनलाई जीवनभर रहिरह्यो । (खुमनारायण पौडेलसँग लिइएको लिखित अर्न्तवार्ताबाट प्राप्त जानकारी)

२.१४ साहित्यिक दृष्टिकोण

साहित्य मानव चेतनाको अत्यन्त संवेदनात्मक, उच्च र कलात्मक प्रकटन हो । यहाँ हरेक मानिस संवेदनशील छ । मानिस सोच्छ, त्यसैले प्रतिक्रिया व्यक्त गर्छ । आफू बाँचेको परिवेश र समाजसँगको अन्तर्क्रिया नै साहित्य हो । मानिसले आफ्ना प्रेम-मिलन, आँशु-हासो, विरह-वियोग, अभाव र शोकका क्षणहरूलाई विभिन्न तरिकाले व्यक्त गर्छ । यसरी व्यक्त गर्ने क्रममा त्यसलाई कलाको जलप दिँदा त्यो उच्चकोटीको सिर्जना बन्न पुग्छ ।

(खुमनारायण पौडेलसँग लिइएको लिखित अर्न्तवार्ताबाट प्राप्त जानकारी)

२.१५ लेखन / प्रकाशन

२.१५.१ लेखनको प्रेरणा र लेखनारम्भ

साहित्यिक क्षेत्रमा बाल्यकालदेखि नै रुचि राख्दै आएका पौडेल विद्यार्थी जीवनदेखि नै सिर्जनात्मक प्रतियोगितामा भाग लिने गर्दथे । यस्ता प्रतियोगिताबाट प्राप्त हुने पुरस्कारहरूले पनि उनलाई लेखनतिर घुम्न पार्ने गर्दथे । परिवारमा कुनैपनि लेखक, साहित्यकार नभएपनि उनको वरिपरिको वातावरण नै पौडेलका लागि लेखनको प्रेरणाको स्रोत बन्यो । उनकी ठुलीआमा हीरादेवी धार्मिक प्रवृत्तिकी भएकै कारणले गर्दा उनीसँग भएका रामायण, महाभारत, गीता, देवीभागवत, स्वस्थानीजस्ता ग्रन्थहरू पौडेलले सानै उमेरमा पढिसकेका थिए । गर्मी मौसममा घरका सबै सदस्यहरू शीतलमा बसेका बेलामा उनी सस्वर रामायण महाभारत पढेर सुनाउथे । यहीँबाट उनमा कविताप्रतिको मोह बढेको देखिन्छ । विद्यालयाबाट प्राप्त भएको सामान्य छन्दको ज्ञानले गर्दा उनले सुरुका दिनमा लय मिलाएर कविता लेख्ने प्रयास गरेको देखिन्छ । कुनै कविताप्रतियोगितामा पुरस्कृत हुँदा उनलाई कृष्णप्रसाद पराजुलीको राम्रो रचना:मीठो नेपाली प्राप्त भएको थियो । यस पुस्तकबाट उनले छन्दसम्बन्धी थप ज्ञान प्राप्त गरे । लेखनको सुरुवाततिर उनले छन्दमा कविता लेखेपनि पछि गद्य कवितामा रस बसेको देखिन्छ । विद्यालयमा भएको पुस्तकालय पनि उनको कविता लेखनका लागि ज्ञान प्रदान गर्ने स्रोत बन्यो । दस कक्षा पास नगर्दै उनले उक्त पुस्तकालयमा भएका लेखनाथ पौड्याल, देवकोटा, सिद्धिचरण, व्यथित, सम, रिमाल, भूपि शेरचन, मोहन कोइराला, हरिभक्त कटुवाल, कृष्णभक्त श्रेष्ठ, द्वारिका श्रेष्ठ,

मदन रेग्मी आदिका दुई दराज पुस्तक पढिसकेको देखिन्छ । (खुमनारायण पौडेलसँग लिइएको लिखित अर्न्तवार्ताबाट प्राप्त जानकारी)

२.१५.२ प्रकाशित पुस्तकाकार कृति

खुमनारायण पौडेल नेपाली साहित्यको कविता विधाका साथै अन्य विधाको लेखनमा पनि क्रियाशील देखिन्छन् । उनले हालमा प्रकाशित गरेका विविध पुस्तकाकार कृतिहरूको सूचि यसप्रकार रहेको छन् -

क्र.सं.	शीर्षक	विधा	प्रकाशित मिति	थप जानकारी
१	अन्तिमेत्थम्	कवितासङ्ग्रह	२०४९	एकल लेखन
२	नरमेध	कवितासङ्ग्रह	२०५६	एकल लेखन
३	शीतनिद्रा	कवितासङ्ग्रह	२०६३	एकल लेखन
४	नोबेल पुरस्कार बिजेता साहित्यकार	जीवनी	२०६२	सहलेखन
५	नेपालमा विज्ञान तथा प्रविधि	विज्ञान विषयक पाठ्यपुस्तक	२०६२	सहलेखन
६	स्टडी अफ पोलेन एण्ड स्पोर्स	विज्ञान विषयक पाठ्यपुस्तक	२०७४	एकल लेखन
७	भेजेटेसन हिस्ट्री अफ नेपाल हिमालय	विज्ञान विषयक पाठ्यपुस्तक	२०७५	एकल लेखन

२.१५.३ प्रकाशित फुटकर रचनाहरूको सूची

क्र. सं.	रचनाको शीर्षक	विधा	प्रकाशित भएको पत्रिका र अङ्क
१.	बिरानोको खण्डहरमा	कविता	मिमिरे, पूर्णाङ्क २२६, असार, २०६१
२.	बैस सदैँ जान्छ	कविता	मधुपर्क, पूर्णाङ्क ४२४, असोज, २०६१
३.	गरमकोट	कविता	अक्षर, वर्ष १, अङ्क ३, चैत, २०६१
४.	तर दुर्घटना एक्कासी नै हुने गर्छ	कविता	मधुपर्क, पूर्णाङ्क ४३४, साउन, २०६२
५.	हरेक दिन-हरेक विहान	कविता	अन्नपूर्ण पोष्ट, १६ माघ, २०६२
६.	समाधि	कविता	गरिमा, पूर्णाङ्क २८३, असार, २०६३
७.	गुलाफबाग	कविता	मिमिरे, पूर्णाङ्क २५३, असोज, २०६३
८.	अवसानको भय	कविता	गरिमा, पूर्णाङ्क २९२, चैत्र, २०६३
९.	लोकतान्त्रिक आन्दोलनको यात्रामा	लेख	मधुपर्क, पूर्णाङ्क ४४५, असार, २०६३
१०.	अवमूल्यन	कविता	मिमिरे, पूर्णाङ्क २४८, वैशाख, २०६३
११.	मुखुण्डाको पीडा	कविता	गरिमा, पूर्णाङ्क २९३, वैशाख, २०६४
१२.	सम्भनाका कुरा	कविता	मिमिरे, पूर्णाङ्क २५९, चैत्र, २०६३
१३.	चितवन-२०६३	कविता	मधुपर्क, पूर्णाङ्क, २०६४

१४.	धर्साहरू	कविता	गरिमा, पूर्णाङ्क ३०५, वैशाख, २०६५
१५.	समरगाथा	कविता	मधूलिका, पूर्णाङ्क १०, २०६५
१६.	मध्यान्तर	कविता	शब्दाञ्जली, पूर्णाङ्क १, २०६६
१७.	ढाडको पहाड	कविता	शब्दाञ्जली, पूर्णाङ्क १, २०६६
१८.	अन्तिम रात	कविता	चरैवेति वर्ष १, अङ्क १, असोज, २०६७
१९.	इच्छाको भूमिमा	कविता	मधुपर्क, पूर्णाङ्क ५०६, साउन, २०६८
२०.	उत्तरआधुनिक साँढे	कविता	नागरिक दैनिक, १ असार, २०७०
२१.	एक्लेभट्टी	कविता	उपलब्धि, वर्ष १, अङ्क २, असार, २०७०
२२.	शरदमा पातहरू	कविता	महामण्डल, पूर्णाङ्क २३, चैत, २०७०
२३.	वधशाला-१	कविता	प्रज्ञा समकालीन प्रतिनिधि नेपाली कविता, भाग-दुई, २०७०
२४.	वधशाला-२	कविता	प्रज्ञा समकालीन प्रतिनिधि नेपाली कविता, भाग-दुई, २०७०
२५.	उमेरहरू	कविता	चरैवेती, वर्ष ३, अङ्क ७, २०७१
२६.	यज्ञपुत्र	कविता	मधुपर्क, पूर्णाङ्क ५५६, असोज, २०७२
२७.	कर्ण हार्देन	कविता	गरिमा, पूर्णाङ्क ३८२, भाद्र, २०७३
२८.	कुराहरू : छुराहरू	कविता	अभिव्यञ्जना, वर्ष १६, अङ्क ५, वैशाख, २०७४

२.१६ सम्मान तथा पुरस्कार

खुमनारायण पौडेल सम्मानलाई सकारात्मक रूपमा लिनुहुन्छ । सम्मानले सिर्जनकर्ममा थप समर्पित हुने प्रेरणा दिन्छ, भन्ने उनको मान्यता छ । कवि पौडेलका कृतिहरू संख्यात्मक रूपमा न्यून भएपनि गुणात्मकताका दृष्टिले भने निकै गहकिला देखिन्छन् । त्यसकारण उनले विविध संघ संस्थाबाट सम्मान तथा पुरस्कार प्राप्त गरिसकेका छन् । हालसम्म उनले प्राप्त गरेका पुरस्कारहरू तथा सम्मानलाई निम्नानुसार प्रस्तुत गर्न सकिन्छ -

क्र.स.	पुरस्कार तथा सम्मान शीर्षक	प्रदान गर्ने संस्था
१	राष्ट्रिय कविता महोत्सव पुरस्कार	नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान, काठमाडौं, २०४९
२	चालीसको दशकका काव्यनायक	सडक नाट्य समूह, गैडाकोट, २०५१
३	उत्कृष्ट गीतकार पुरस्कार	रेडियो नेपाल काठमाडौं, २०५३
४	नारायणी वाङ्मय पुरस्कार	नारायणी वाङ्मय प्रतिष्ठान, वीरगञ्ज, २०५६
५	प्रतिभा पुरस्कार	चितवन साहित्य परिषद् चितवन, २०५८
६	युवा वर्ष मोति पुरस्कार	राष्ट्रिय युवा सेवा कोष, काठमाडौं, २०५९
७	महेन्द्र विद्या भूषण 'क'	शिक्षा मन्त्रालय, २०५९
८	हरिभक्त कटुवाल प्रतिभा पुरस्कार	सर्वदा वाङ्मय प्रतिष्ठान, २०६२

९	डा.हर्क गुरुड स्मृति रमाकृष्ण विज्ञान तथा प्रविधि पुरस्कार	रमाकृष्ण सिर्जना प्रतिष्ठान, काठमाडौं, २०६६
---	--	---

यसरी उनले विभिन्न संघसंस्थाबाट शैक्षिक र साहित्यिक योगदान स्वरूप थुप्रै सम्मान तथा पुरस्कार प्राप्त गरेका छन् ।(खुमनारायण पौडेलसँग गरिएको प्रत्यक्ष कुराकानीबाट प्राप्त जानकारी)

२.१७ निष्कर्ष

भारत आसामको दुलियाजनमा माता यमुनादेवी र पिता मोतीप्रसादका चार पुत्रमध्येका जेष्ठ पुत्रका रूपमा खुमनारायण पौडेलको जन्म २०२१ मा भएको हो । उनका पिताका चारवटी श्रीमती थिए । चारैजना आमाका सन्तान गरेर पौडेलका चार जना दाजुभाइ र नौजनादिदीबहिनीहरू छन् । उनको ब्रतबन्ध २०३२ सालमा एघार वर्षको उमेरमा पूर्वीय संस्कृति अनुसार नै भयो भने विवाह २०४७ सालमा छब्बीस वर्षको उमेरमा चितवन यज्ञपुरीकी कृष्णा सापकोटासँग भएको हो । पौडेलका एक छोरा र एक छोरी छन् । हाल उनी चारजनाको परिवारसँगै ललितपुरको थसिखेलमा बसोबास गर्दै आएका छन् । उनको दाम्पत्य जीवन एकदमै सुखमय देखिन्छ ।

पौडेलको पाँच कक्षासम्मको पढाइ भारतको आसाममै भएको देखिन्छ, भने त्यसपछि माध्यमिक स्तरसम्मको पढाइ चितवनको विश्वप्रकास माध्यमिक विद्यालयमा र आइ. एस्सी.रामपुर क्याम्पसबाट भएको देखिन्छ । त्यसैगरी बी.एस्सी. अध्ययन त्रिचन्द्र कलेज काठमाडौंबाट र एम.एस्सी.त्रिभुवन विश्वविद्यालयबाट उत्तीर्ण गरेको देखिन्छ । पौडेलले विद्यावारिधि उपाधि अष्ट्रियाको भियना विश्वविद्यालयबाट र महाविद्यावारिधि उपाधि चाहिँ जर्मनीबाट लिएको देखिन्छ । उनी प्राध्यापनका अतिरिक्त वैज्ञानिक अनुसन्धानमा पनि निकै व्यस्त देखिन्छन् ।

तेस्रो परिच्छेद

खुमनारायण पौडेलको व्यक्तित्व

३.१ पृष्ठभूमि

व्यक्तित्व व्यक्तिको प्रतिबिम्ब हो । दर्शकले व्यक्तिलाई हेर्दा उसको शरीर बानी व्यवहार तथा दृष्टिकोणमार्फत बिम्बित हुने दृश्य नै उसको व्यक्तित्व हो । मान्छेको व्यक्तित्व उसका जीवनमा आइपर्ने विभिन्न आरोह – अवरोह, हर्ष, खुशी तथा क्रिया प्रतिक्रियाबाट निर्धारित भएको हुन्छ । साथै व्यक्तित्व निर्माणमा पारिवारिक, सामाजिक, साँस्कृतिक, शैक्षिक तथा वातावरणीय प्रभावले पनि महत्वपूर्ण भूमिका खेलेको हुन्छ । यिनको अतिरिक्त शिक्षादीक्षा, रुचि, पेशा, साथसङ्गत र जीवन जगतप्रतिको दृष्टिकोणले पनि व्यक्तित्व निर्माणमा उल्लेखनीय भूमिका निर्वाह गरेको हुन्छ । व्यक्तित्व बाह्य र आन्तरिक गरि दुई किसिमको हुन्छ । बाह्य व्यक्तित्व रूप, रङ, बनोट अर्थात शारीरिक व्यक्तित्वसँग सम्बन्धित हुन्छ भने आन्तरिक व्यक्तित्व उसमा अन्तरनिहित गुण स्वभाव र समग्रमा उसको जीवनमा गरेका महत्वपूर्ण कार्यसँग सम्बद्ध हुन्छ ।

खुमनारायण पौडेलको व्यक्तित्व उपर्युक्त प्रक्रिया अनुसार नै निर्माण भएको देखिन्छ । उनको व्यक्तित्व निर्माणमा विशेषतः पारिवारिक, सामाजिक, आर्थिक, शैक्षिक तथा व्यावसायिक पक्षले महत्वपूर्ण भूमिका खेलेका छन् ।

खुमनारायण पौडेलले नेपाली भाषा साहित्य र शिक्षाको समुन्नतिको लागि विशेष योगदान दिएका छन् । उनको जीवन यात्रामा घरपरिवार, साथीभाइ, इष्टमित्र, गुरुहरू तथा विद्यार्थीहरूबाट विभिन्न प्रभाव र प्रेरणा समेत प्राप्त गरेका छन् । यी प्रभाव र प्रेरणाबाट निर्मित पौडेलको व्यक्तित्वका विविध पक्षहरूलाई देहायबमोजिम चर्चा गरिएको छ :

३.२ शारीरिक व्यक्तित्व

खुमनारायण पौडेल करिब पाँच फिट छ इन्च उचाइ भएका शान्त प्रकारका व्यक्तित्व हुन् । गोरो वर्ण, हँसिलो अनुहार, न मोटो न दुब्लो ठिक्कको शरीर, कालो केश, गोलाकार अनुहार, अग्लो कद, चेष्टो शरीर, कोमल औँला, खाइलाग्दा, निकै आकर्षक र प्रभावयुक्त शारीरिक बनोट उनमा देखिन्छ ।

दैनिक खानपानमा नियमित ध्यान दिने पौडेल बाल्यकालमा भने दम रोगको सिकार हुनु परेको भएपनि वर्तमान समयमा भने तन्दुरुस्त नै हुनुहुन्छ । सरल स्वभाव, नम्र

बोली, विनम्र व्यवहारका धनी पौडेल असाध्य मिलनसार, स्नेही र सहयोगी छन् । सदा शान्त प्रकृतिका देखिने पौडेल सबैसँग समान व्यवहार गर्दछन् । कसैलाई नजिक र कसैलाई टाढा राख्ने स्वभाव पौडेलमा देखिदैन, उनी सबैलाई समान दुरीमा राख्दछन् । जस्तोसुकै विपरीत परिस्थितिलाई पनि सामान्य ठान्ने पौडेल कहिल्यै कसैसँग भैँभगडा गर्दैनन् बरु मौन बस्छन् । आफ्ना विपरीत उभिएकाहरूलाई पनि विस्तारै सकारात्मक मार्गतर्फ लैजान प्रत्यक्ष अप्रत्यक्ष प्रेरणा दिइरहन्छन् । पौडेल आफ्नो पद प्रतिष्ठामा कहिल्यै घमण्ड गर्दैनन् । आफ्ना विद्यार्थीहरूलाई सदा स्नेह र सहयोग गर्ने, सफलताको प्रेरणा सिंचन गरिरहने स्वभाव उनमा छ । आफ्नो सम्बन्धहरूमा र सम्पर्कमा आउने सबै व्यक्तिसँग आत्मीय व्यवहार गर्ने महत्वपूर्ण गुण उनमा छ ।

३.३ व्यक्तित्वका विभिन्न पाटाहरू

व्यक्तिको संलग्नता भूमिका र योगदानको आधारमा उसको व्यक्तित्वका पाटाहरू निर्धारण भएका हुन्छन् । पौडेल बहुआयामिक व्यक्तित्व हुन् । उनी जुनजुन क्षेत्रमा संलग्न भए, ती क्षेत्रमा उनले महत्वपूर्ण भूमिका र योगदान दिएका छन् । उनको व्यक्तित्वलाई देहायबमोजिम विभिन्न पाटाहरूमा विभाजन गरी अध्ययन गरिएको छ :

३.३.१ साहित्यिकव्यक्तित्व

खुमनारायण पौडेल सानै उमेरदेखि साहित्य विधामा रूचि राख्ने गर्दथे । उनी विद्यालयका विभिन्न अतिरिक्त क्रियाकलापमा भाग लिने गर्दथे । उनले सानै उमेरदेखि कविता लेखन सुरुवात गरे । विद्यालयमा हुने कविता प्रतियोगितामा उनी सधैं पहिलो, दोस्रो तथा तेस्रो स्थान हासिल गर्थे । उनको साहित्यिक लेखन प्रारम्भबाट नै गहकिलो थियो भन्नेकुरा उनले विभिन्न कार्यक्रमबाट पुरस्कार हासिल गरेबाट पुष्टि हुन्छ । कविता लेखनबाट साहित्ययात्रा थालनी गरेका पौडेलले पछि गएर गीत, लेख, समालोचना पनि लेखेको पाइन्छ । २०३७ सालमा विद्यालयकै मुख पत्रिका विश्वज्योतिमार्फत प्रकाशन यात्रा सुरु भएको हो । यिनी साहित्यमा स्रष्टा र द्रष्टा दुवै रूपमा सक्षम देखिन्छन् । यिनको बहुआयामिक व्यक्तित्वलाई देहायबमोजिम विभिन्न प्रकारमा विभाजन गरी अध्ययन गरिएको छ :

३.३.१.१ स्रष्टा व्यक्तित्व

खुमनारायण पौडेलको लेखनयात्रा सर्वप्रथम कविता विधाबाट प्रारम्भ भएको हो । त्यसपछि यिनले गीत तथा समालोचनाहरू पनि लेखेका छन् । उनको स्रष्टा व्यक्तित्वलाई देहायबमोजिम दुई प्रकारमा विभाजन गरी अध्ययन गरिएको छ :

(१)कवि व्यक्तित्व

खुमनारायण पौडेलले सर्वप्रथम २०३७ सालमा **सामन्तीलाई हाँक** शीर्षकको कविता प्रकाशित गरी कविता लेखन प्रारम्भ गरेका हुन् । यिनका हालसम्म **अन्तिमेत्थम्, नरमेध, शीतनिद्रा** गरी तीनवटा कवितासङ्ग्रह प्रकाशित छन् भने थुप्रै फुटकर कविताहरू पनि विभिन्न पत्रपत्रिकामा प्रकाशित भएका छन् । कुनैपनि व्यक्तिको सामाजिक जीवनमा विभिन्न खालको व्यक्तित्वहरू रहेका हुन्छन् र त्यसमध्ये कुनै एउटा व्यक्तित्व प्रमुख रहेको हुन्छ । खुमनारायण पौडेलका पनि विभिन्न खालका व्यक्तित्व रहेका छन् । साहित्यिक व्यक्तित्वभित्र पर्ने कवि व्यक्तित्व नै पौडेललाई चिनाउने मुख्य व्यक्तित्व हो ।

खुमनारायण पौडेल समकालीन चेत भएका कवि हुन् । उनले आफ्ना कवितामा समसामयिक परिस्थितिको चित्रण गरेका छन् । उनका कवितासङ्ग्रहमा राजनैतिक विषयवस्तुको वर्णन, युगीन यथार्थको चित्रण, विश्वबोधी चेतना, अन्तर्राष्ट्रिय संस्कृतिको चित्रण, अस्तित्ववादी तथा विसङ्गतिवादी चेतना, मानवीय मूल्यमान्यताको ह्रासताको वर्णन, मानवीय चिन्तनको हत्या, मानवतावादी चेतनाजस्ता विविध खालका विषयवस्तु समेटिएका छन् । पौडेलका कविताहरू समाजका विभिन्न विषयहरूमा केन्द्रित रहेका छन् । सामान्य विषयवस्तुलाई पनि काल्पनिक दृष्टिले गहिरिएर हेर्ने र भावनात्मक रूपले ओकल्ने प्रवृत्ति पौडेलमा रहेको देखिन्छ । सामान्य विषयवस्तुलाई सूक्ष्म रूपले चिरफार गरी समाजलाई सही दिशा तथा सद्मार्गतर्फ डोच्याउनु पर्दछ भन्ने मान्यता उनका कवितामा रहेको पाइन्छ । उनका कवितामा कला र भाव दुवै पक्षले समान्तर रूपमा गति लिएको पाइन्छ । विम्ब तथा प्रतीकको प्रयोगले कविता जटिल तथा दुर्बोध्यजस्तै लागेपनि गम्भीर भाव प्रस्तुत गरिएका पाइन्छन् । यसरी कवि पौडेलको अन्य व्यक्तित्व भन्दा कवि व्यक्तित्व नै सशक्त तथा प्रभावकारी बन्न पुगेको देखिन्छ ।

(२)गीतकार व्यक्तित्व

खुमनारायण पौडेलको कवि व्यक्तित्वका साथै गीतकार व्यक्तित्व पनि प्रभावकारी नै रहेको देखिन्छ । उनका आधा दर्जनजति गीत रेकर्ड भइसकेका छन् भने केही फुटकर गीतहरू प्रकाशित भए तापनि गीतसङ्ग्रह प्रकाशित भएको देखिदैन । पौडेलका गीतले

रेडियो नेपालबाट प्रथम स्थान हासिल गरेका छन् । उनका गीतमा मानवीय मूल्यको विघटन, विसङ्गतिवादी तथा अस्तित्ववादी चेत तथा जीवनको आशावादी स्वर भल्किएको पाइन्छ । कविताको जस्तै गीतहरूको भाव पनि लगभग उस्तै खालको रहेको देखिन्छ । कविता र गीतको भावमा खासै फरक नरहेको जस्तो लाग्ने उनका गीतहरूले पनि प्रयोगवादी प्रवृत्तिको छनक देखाएका छन् । उदाहरणका लागि केही गीतका स्थायी पङ्क्तिहरू तल उल्लेख गरिएको छः

(क)समाउने डाली छैन, टेक्ने हाँगो भेटिएन

यति हुँदा पनि बाँच्ने तिसर्ना यो भेटिएन

स्वर: यशोदा पराजुली, सङ्गीत: गणेश पराजुली

(वि.सं. २०५३ मा रेडियो नेपालद्वारा आयोजित आधुनिक गीत प्रतियोगितामा प्रथमस्थान प्राप्त गीत ।)

यस गीतमा समाउने डाली छैन, टेक्ने हाँगो छैन.....भन्ने प्रसङ्गबाट अस्तित्ववादी विसङ्गतिवादी चेतना देखाइएको छ । जीवनमा बाँच्ने आधार नभए पनि बाँच्नु पर्दछ भन्ने भाव यस गीतमा पाइन्छ भने अर्कातिर बाँच्ने तिसर्ना भेटिएन भन्ने प्रसङ्गबाट आशावादी स्वर देखिएको छ ।

(ख) कहाँ छु म आफैलाई खोज्दै हिँडेछु

यो पीडाको बाटो किन रोज्दै हिँडेछु ।

स्वर: राजु लामा, सङ्गीत: भरत लामा

यस पङ्क्तिमा जीवनको अन्यौलता प्रस्तुत गरिएको छ । मानवीय जीवनमा पीडा नै पीडा रहेको र यस्तो जीवनमा मानिस आफ्नो अस्तित्वका लागि भौँतारिरहेको कुराको चित्रण गरिएको छ ।

(ग) मेरो शान मेरो मान मेरो हिमाल भन्छु

जहाँ जाउँ मेरो नेपाल जयजय नेपाल भन्छु ।

स्वर: यशोदा पराजुली र साथीहरू, सङ्गीत: मीरा राणा

प्रस्तुत पङ्क्तिमा कविको देशप्रतिको आस्था भल्किएको पाइन्छ । आफ्नो देशप्रतिको भक्तिभाव देखाउने गीतकार पौडेल संसारको जुनसुकै क्षेत्रमा आफू रहेपनि देशभक्ति नमर्ने कुरालाई यहाँ उल्लेख गरेका छन् । आदि । (खुमनारायण पौडेलसँग गरिएको प्रत्यक्ष

कुराकानीबाट प्राप्त जानकारी) यसप्रकार कवि पौडेलको गीतकार व्यक्तित्व पनि सशक्त रहेको देखिन्छ ।

३.३.१.२ साहित्यत्तेर व्यक्तित्व

४. भूगर्भशास्त्री व्यक्तित्व

खुमनारायण पौडेलले २०४५ सालमा भूगर्भशास्त्र विषयमा त्रिचन्द्र क्याम्पस, घण्टाघरबाट स्नातक गरेपछि उक्त विषयमा त्रिभुवन विश्वविद्यालय, भूगर्भशास्त्र केन्द्रीय विभाग, कीर्तिपुरबाट स्नातकोत्तर गरे र उनले सोही विभागमा सहायक प्राध्यापकका रूपमा अध्यापन सुरु गरे । उनी २०५१ वैशाख २५ देखि २०५४ वैशाख ३० गतेसम्म करार सेवा अन्तर्गत सहायक प्राध्यापक पदमा काम गर्दै गर्दा त्रिवि सेवा आयोगको परीक्षामा उत्तिर्ण भइ २०५४ जेष्ठ १ गतेबाट भूगर्भशास्त्र केन्द्रीय विभाग, कीर्तिपुरमा उपप्राध्यापकका रूपमा स्थायी नियुक्ति पाउन सफल भए । उपप्राध्यापकमा नियुक्ति पाउनासाथ उनलाई स्व्यानिङ् इलेक्ट्रोन माइक्रोस्कोपी (एसइएम) अध्ययन गर्न अष्ट्रिया सरकारबाट आठ महिनाको छात्रवृत्ति प्राप्त भयो र उनी भियना विश्वविद्यालय तिर लागे । यस अध्ययनका लागि भियना विश्वविद्यालयका प्राध्यापक डा. डेभिड फर्गुसनले निमन्त्रणा गरेका थिए । नेपालको चुरे पर्वत श्रृङ्खलामा पाइने प्राणी र वनस्पतिका जीवावशेषमा लामो समयसम्म अनुसन्धान गरेर बसेकी जर्मन वैज्ञानिक डा. गुडरुन कर्भिनस्ले प्राध्यापक फर्गुसनसँग पत्राचार गर्ने सेतुको काम गरेकी थिइन् । त्रिभुवन विश्वविद्यालयमा नेपालमा पाइने जीवावशेषहरू बारेमा गहिरो ज्ञान भएका विज्ञहरू थिएनन् । त्यसैले पनि डा. कर्भिनस्ले उक्त विषयको ज्ञानका लागि प्रोत्साहित गरिरहन्थिन् । प्राध्यापक फर्गुसन अनुसन्धान प्रतिको उनको लगनबाट अत्यन्त प्रभावित भए । प्राध्यापक फर्गुसनले आठ महिनाको उक्त अध्ययनलाई विद्यावारिधितर्फ उन्नयन गर्ने सल्लाह दिए । तर त्यहाँको सरकारी नियमानुसार उक्त शोधवृत्तिलाई निरन्तरता दिन सम्भव थिएन । विद्यावारिधि शोधवृत्तिका लागि नेपाल फर्किएर पुनः आवेदन गर्नु पर्थ्यो । भियनाबाट फर्किएपछि उनी झण्डै एक वर्ष शिक्षण कार्यमा संलग्न भए । २०५६ फागुनमा विद्यावारिधि अध्ययनका लागि अष्ट्रिया सरकारबाट तीन वर्षका लागि छात्रवृत्ति प्राप्त भएपछि उनी भियना पुगे । विद्यावारिधिको अनुसन्धान सम्पन्न गर्न झण्डै चालीस महिना लाग्यो । विश्वविद्यालयको प्रयोगशालामा उनी दैनिक

सोह्रघण्टाभन्दा बढी समय बिताउँथे । इलेक्ट्रोन माइक्रोस्कोपको विधि र प्रयोगमा उनले दक्षता प्राप्त गरेका थिए । शोध सुपरिवेक्षक, अन्य प्राध्यापक, स्नातकोत्तर र विद्यावारिधि गर्ने विद्यार्थीहरू पनि इलेक्ट्रोन माइक्रोस्कोपमा जीवावशेषहरूको अध्ययन गर्न उनको सहयोगको अपेक्षा राख्दथे । उनले भियना विश्वविद्यालयका प्राध्यापक डा. राइनहार्ड जेटरको मातहतमा चारवटा सेमेस्टरमा डेमोन्स्ट्रेटरका रूपमा काम पनि गरे । उनको मुख्य काम त्यहाँ स्नातकोत्तर गर्दै गरेका अष्ट्रियन विद्यार्थीहरूलाई प्रयोगात्मक कक्षामा प्राध्यापक जेटरलाई सघाउनु थियो । २०५९ को असार महिनामा विद्यावारिधिको औपचारिक उपाधि लिएर उनी स्वदेश फर्किए । उनको विद्यावारिधि शोधलाई उत्कृष्ट ठहर्याई अमेरिका स्थित 'अमेरिकन एसोसिएसन अफ स्ट्राटिग्राफिक प्यालिनोलोजी' भन्ने संस्थाले पन्ध्रसय अमेरिकी डलर पुरस्कार प्रदान गरेको थियो । परागकणको जीवावशेषमा शोध गर्ने विश्वभरिका विद्यार्थीहरूले उक्त पुरस्कारका लागि आवेदन गर्न सक्थे । उपलब्ध भएकामध्ये उत्कृष्ट शोधपत्रले उक्त पुरस्कार प्राप्त गर्थ्यो ।

२०६३ फागुनमा उनी पोस्टडक्टरेट अनुसन्धानका लागि जर्मनीको फ्र्याङ्कफर्ट स्थित सेन्केनबर्ग रिसर्च इन्स्टिच्युट तिर लागे । यो बसाई दुई वर्ष लामो थियो । कर्णाली नदीको किनारामा अवस्थित चुरे पर्वत श्रृङ्खलामा पाइने वनस्पतिका परागकणका जीवावशेष उनको अनुसन्धानको विषय थियो । यस अध्ययनमा उनले वनस्पतिका परागकणका जीवावशेषका आधारमा उनले एक करोड चालिस लाखदेखि पचासलाख वर्ष अघिको प्रागवातावरण पत्ता लगाएका थिए । यो अनुसन्धान उनले जर्मन सरकारद्वारा पोस्टडक्टरेट अनुसन्धानका लागि प्रदान गरिने अलेक्जान्डर फन हुम्बोल्ड फेलोसिप अन्तर्गत गरेका थिए । प्राज्ञिक उच्चताका आधारमा दिइने अन्यन्त प्रख्यात फेलोसिप हो – अलेक्जान्डर फन हुम्बोल्ड फेलोसिप । यो अनुसन्धानका सुपरिवेक्षक थिए प्राध्यापक डा. फोल्कर मोसब्रुगर । दुईवटा विषयमा विद्यावारिधि गरेका प्राध्यापक मोसब्रुगर सेन्केनबर्ग रिसर्च इन्स्टिच्युटका डाइरेक्टर पनि थिए । यो अनुसन्धान सम्पन्न गरेपछि उनी २०६५ फागुनमा नेपाल फर्किए र प्राध्यापनमा संलग्न भए । वि. सं. २०६९ चैत्र महिनामा प्राध्यापक मोसब्रुगरले तिब्बती जलवायु परिवर्तनको अनुसन्धानका लागि पुनः फ्र्याङ्कफर्ट निम्त्याए । यो बसाई अठार महिना लामो थियो । अनुसन्धान सम्पन्न गरेर उनी २०७१ आश्विन महिनामा नेपाल फर्किए । यसपछि उनले प्रा. डियटर उह्लसँग मिलेर संयुक्त अनुसन्धानका लागि पुनः अलेक्जान्डर फन हुम्बोल्ड फाउन्डेसन्मा शोध प्रस्ताव पेश गरे ।

तीन वर्षका लागि उनको शोध प्रस्ताव स्वीकृत भयो । उक्त शोधका लागि उनले २०७३ पौष-माघ, २०७४ पौष-माघ, र २०७५ पौष-माघ सेन्केनबर्ग रिसर्च इन्स्टिच्युटमा बिताए । अनुसन्धानका क्रममा उनी चाइनिज एकेडेमी अफ साइन्सेस, बेइजिङ्गमा चारपटक पुगेका छन् । चारवटा अनुसन्धानका क्रममा उनले भण्डै आठ महिना बेइजिङ्गमा बिताएका छन् । उक्त शोध सहकार्यहरू उनले प्रा. चेङ्गसेन ली, प्रा. वाङ युफेइ र प्रा. याओ यिफङ्गसँग गरेका थिए । सन् २०१५ मा उनले इन्स्टिच्युट अफ टिबेटन प्लेटो रिसर्च, चाइनिज एकेडेमी अफ साइन्सेस, बेइजिङ्गमा अनुसन्धान गर्न कासपिफि भिजिटिङ्ग प्रोफेसर फेलोसिप प्राप्त गरे । यो अनुसन्धानका लागि प्रा. फाङ सियाओमिनले निमन्त्रणा गरेका थिए । हाल उनी उक्त इन्स्टिच्युटका प्राध्यापकद्वय डा. सिनमियाओ लु र डा. वाङ जुन्वोसँग संयुक्त शोधकार्य गरिरहेका छन् ।

पौडेलले एकजना विद्यार्थीलाई विद्यावारिधि शोध सुपरिवेक्षण गरिसकेका छन् र अर्को एक विद्यार्थी शोधको क्रममा रहेका छन् । उनले हालसम्म चौध जना विद्यार्थीलाई स्नातकोत्तर शोध सुपरिवेक्षण गरेका छन् । उनका पचासभन्दा बढी वैज्ञानिक शोधपत्रहरू प्रकाशित भएका छन् । तीमध्ये बाह्रवटा शोधपत्रहरू अन्तर्राष्ट्रिय जर्नल र बाँकी शोधहरू राष्ट्रिय जर्नलहरूमा प्रकाशित छन् । उनले अष्ट्रिया, अस्ट्रेलिया, जापान, भारत, पाकिस्तान, चीन, जर्मनी, बेलायत, स्वीटजरल्यान्ड आदि देशका वैज्ञानिकहरूसँग शोध सहकार्य गरेर सहलेखकका रूपमा थुप्रै शोधपत्रहरू प्रकाशित गरेका छन् । उनका 'स्टडी अफ पोलेन एण्ड स्पोर्स' अनि 'भेजेटेसन हिस्ट्री अफ नेपाल हिमालय' शीर्षकका दुईवटा विषयगत पुस्तकहरू प्रकाशित छन् । त्रिभुवन विश्वविद्यालय, भूगर्भशास्त्र केन्द्रीय विभागमा आफ्नो प्रयोगशालामा अत्याधुनिक माइक्रोस्कोप र सफ्टवेयर खरीद गर्न उनले अलेक्जान्डर फन हुम्बोल्ड फाउन्डेसन जर्मनीबाट सन् २०११ र २०१६ मा पच्चीस हजार युरो (करीब बत्तीसलाख नेपाली रुपियाँ) प्राप्त गरे । यो रकमले उनले आफ्नो प्रयोगशालालाई आधुनिक बनाएका छन् ।

२०६८ सालमा भूगर्भशास्त्रीहरूको पेशागत संस्था नेपाल भौगर्भिक समाजमा उनले उपाध्यक्षका रूपमा काम गरेका छन् । नेपाल भौगर्भिक समाजबाट प्रकाशित हुने 'जर्नल अफ नेपाल जियोलोजिकल सोसाइटी'मा उनले सम्पादक र प्रधानसम्पादकको जिम्मेवारी पूरा गरेका छन् । हाल उनी त्रिभुवन विश्वविद्यालय, भूगर्भशास्त्र केन्द्रीय विभागबाट प्रकाशित हुने 'बुलेटिन अफ डिपार्टमेन्ट अफ जियोलोजी'को प्रधानसम्पादक छन् । यसबाहेक

विभिन्न निर्माण परियोजनाहरूमा श्रोतव्यक्तिका रूपमा उनले परामर्श सेवा पनि दिंदै आएका छन् । (खुमनारायण पौडेलसँग गरिएको प्रत्यक्ष कुराकानीबाट प्राप्त जानकारी)

४. प्राध्यापक व्यक्तित्व

खुमनारायण पौडेलको जीवन पूर्णतया प्राध्यापन पेशामा नै बितेकोले उनको प्राध्यापक व्यक्तित्व विशेषतः सफल भएको देखिन्छ । २०५१ बैशाखदेखि त्रिभुवन विश्वविद्यालयको भूगर्भशास्त्र विभागमा सहायक प्राध्यापक (करार) को रूपमा प्राध्यापन गरेका थिए । २०५४ जेष्ठ महिनामा उनले उपप्राध्यापक पदमा स्थायी नियुक्ति प्राप्त गरे । उनलाई २०५५ फागुनमा अष्ट्रिया सरकारका तर्फबाट विद्यावारिधिका लागि छात्रवृत्ति प्राप्त भयो । उनी तीन वर्षको अध्ययन विदा लिएर भियना विश्वविद्यालय तिर लागे । २०५९ असारमा विद्यावारिधि सकेर नेपाल फर्किएका पौडेललाई २०६३ फागुनमा पोष्ट डक्टरेट अनुसन्धानका लागि मलाई जर्मनी सरकारबाट दुई वर्षका लागि अलेक्जण्डर फन हम्बोल्ड्ट छात्रवृत्ति प्राप्त भयो । फ्र्याङ्कफर्ट स्थित सेन्केनबर्ग रिसर्च इन्स्टिच्युटमा उक्त अनुसन्धान सम्पन्न गरेर २०६५ फागुनमा नेपाल फर्किए । २०६६ बैशाखमा सहप्राध्यापक पदमा उनको पदोन्नति भयो । २०६९ चैत्रमा पुनः अनुसन्धानका लागि सेन्केनबर्ग रिसर्च इन्स्टिच्युटमा गए । यो बसाई अठार महिनाको थियो । उनी हाल भूगर्भशास्त्र केन्द्रीय विभाग, कीर्तिपुर सहप्राध्यापक पदमा कार्यरत छन् । फिल्डवर्क, वैज्ञानिक अनुसन्धान, शिक्षण, शोधपत्र सुपरिवेक्षण आदिमा उनको दैनिकी चलिरहेको छ । (खुमनारायण पौडेलसँग गरिएको प्रत्यक्ष कुराकानीबाट प्राप्त जानकारी)

३.४ जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वबीच अन्तर्सम्बन्ध

खुमनारायण पौडेलले जीवन यात्राको क्रममा अनेक क्षेत्रमा संलग्न भई महत्त्वपूर्ण कार्यहरू सम्पादन गरेका छन् । तिनै महत्त्वपूर्ण सत्प्रयासहरूले गर्दा उनको जीवनी एक सामान्य व्यक्तिभन्दा भिन्न राष्ट्रिय व्यक्तित्वका रूपमा स्थापित हुन पुग्यो । उनले गरेका कार्यहरूबाट निर्मित उनको राष्ट्रिय पहिचान सहितको उच्च स्तरीय व्यक्तित्व र उनीद्वारा लिखित कृतिहरूका बीच परस्पर निकटता र सम्बन्ध भेटिन्छ ।

खुमनारायण पौडेलको पारिवारिक पृष्ठभूमि मध्यम वर्गीय भएकोले उनको आर्थिक अवस्था सामान्य देखिन्छ । उनका पिताजीको आसामको तेलखानीमा सरकारी जागिर

भएकाले आर्थिक संकट भने व्यहोर्नु परेन । पिताजीको जागिरमा अवकाश प्राप्त गरेर चितवन बसाइ सरिसकेपछि पनि जग्गाजमिन प्रशस्तै भएकाले अन्नपात बेचेर भएपनि राम्रै ढङ्गले जीवन चल्यो । सामान्य लाउन खानदेखि लिएर अन्य खर्चको अभाव पनि उनले कहिल्यै महसुस समेत गर्नु परेन । ठूलो आर्थिक सङ्कट नव्यहोरेका पौडेलको बाल्यअवस्थामा नै मातृवियोग खेप्नु परेकोले उनको स्वभाव बाल्यकालदेखि नै अन्तर्मुख भएको देखिन्छ । एकातिर बाल्यकालमै मातृवात्सल्यको अभाव भयो भने अर्कोतिर उनलाई दमरोगले बेलाबेला असाध्यै सतायो । अस्पतालको बेडमै सुतिरहेका बेलामा उनका पिताजीले आमा स्वर्गै भएको खबरले उनको बाल मष्तिष्कमा निकै ठूलो आघात पऱ्यो । सानै उमेरमा मातृवियोग सहेका पौडेलको तत्कालीन भोगाइ र मनोभावनाको प्रत्यक्ष असर उनका कवितामा टड्कारो रूपमा सहजै देख्न सकिन्छ । उनी मातृस्नेहबाट बञ्चित हुनुपरेका कारणले सानै उमेरदेखि नै आफ्ना कलिला हातले मनोभावना चित्रकलामार्फत व्यक्त गर्न थाले भने पछि गएर उक्त चित्रकला कवितामा परिणत हुन पुगेको देखिन्छ । उनका रचनामा मानवीय कुण्ठित भावना, जीवनका विसङ्गति, अस्तित्व, स्वतन्त्रताजस्ता पक्ष उनकै जीवन भोगाइको छायाका रूपमा प्रकट भएको पाइन्छ । जीवनलाई प्रयोगवादी दृष्टिले हेर्ने पौडेलका रचनामा राजनैतिक घटना, परिवेश पनि उत्तिकै देख्न पाइन्छ । उनी आफ्नो जीवन भोगाइ, आफू वरिपरिको वातावरण र समसामयिक परिवेशको चित्रण आफ्ना कवितामा सशक्त ढङ्गबाट व्यक्त गर्न सक्दछन् ।

पौडेल सामान्य प्रकृतिका छन् । सबैसँग सहज व्यवहार गर्ने उनी शालीन, सौम्य र भद्र तथा सहयोगी व्यवहारका कारण आफ्नो जीवनमा सफल देखिन्छन् । उनी कविता लेखनलाई आफ्नो मोहको जिजीविषा हो भन्ने सोचाइ राख्दछन् । उनी कवितालाई पर्चा पम्पलेटका रूपमा नभई जीवन्त खालको बनाउनु पर्ने सकारात्मक सोच राख्ने व्यक्तित्व हुन् । उनको पेशाको विषय विज्ञान भएकाले त्यहाँको अध्ययनको विषयलाई टपक्क टिपेर वैज्ञानिक बिम्ब, मिथक तथा प्रतीकहरूको निर्माण गरी उनले कवितालाई अझ गहकिलो र ओजपूर्ण बनाएका छन् । पौडेलको शारीरिक र मानसिक व्यक्तित्वले पनि उनको कविता लेखनमा अन्तः सम्बन्ध राखेको देखिन्छ । पौडेल विज्ञान क्षेत्रसँग सम्बद्ध रहेकाले प्रायः व्यस्त देखिन्छन् । उनको मानसिक अवस्थामा भएको भावनाको विपुलता र कल्पनात्मक शक्तिको प्रचुरताको परिणाम स्वरूप उनका कविता गहन भएका देखिन्छन् ।

यसरी हेर्दा पौडेलको समग्र जीवनीको मूलभूत पक्षहरू, महत्वपूर्ण कार्यहरू र तिनबाट उनको उच्च व्यक्तित्व तथा तिनै जीवनीका विविध पक्षहरूको प्रतिबिम्बन उनका कृतिमा देखिन्छ । तिनमा पनि उनको पारिवारिक अवस्था, तत्कालीन सामाजिक परिवेश, शिक्षा, विज्ञान र प्राध्यापन सेवा सबै प्रेरकका रूपमा देखिन्छन् । यसरी हेर्दा परिश्रमी, लगनशील, गहन अध्ययन र व्यस्त जीवन यी सबैकुरा उनका कविता लेखनमा समाहित गर्नसक्ने क्षमताका कारण उनको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वबीच अन्योन्याश्रित सम्बन्ध रहेको देखिन्छ ।

३.५ निष्कर्ष

खुमनारायण पौडेलको जीवनीलाई सरसर्ती हेर्दा उनी सामान्य मध्यम वर्गीय परिवारका देखिन्छन् । सानै उमेरमा मातृवियोगको पीडा खेपेका कारण मातृस्नेहको प्यास अभ्रै टड्कारो देखिन्छ । यसै कारणले उनी अन्तर्मुखी स्वभावका देखिन्छन् । उनको जीवनलाई नियाल्दा उनका व्यक्तित्वका विभिन्न पाटाहरू फेला पर्दछन् । पेशागत रूपमा त्रिभुवन विश्वविद्यालयका भूगर्भशास्त्रका प्राध्यापकका रूपमा रहेका पौडेल नेपाली कविताका जुभारु र सक्रिय व्यक्तित्व हुन् । बहुआयामिक व्यक्तित्वका धनी पौडेल निकै मिजासिला स्वभावका देखिन्छन् । साधारण खानपानमा रुचि राख्ने यिनी सरल र मिलनसार स्वभावका छन् । विश्वविद्यालयमा प्राध्यापनका साथै वैज्ञानिक अनुसन्धानमा निकै व्यस्त भएपनि यिनी फुर्सदको समयमा नेपाली साहित्यको रचनामा समय बिताउन रुचाउँछन् ।

विभिन्न साहित्यिक संस्थाहरूमा संलग्न पौडेल कविताको विकास र सम्बृद्धितर्फ उत्तिकै चाख राख्दछन् । नेपाली कविता जगत्मा स्थापित भैसकेका कवि पौडेल वैज्ञानिक जगत्मा पनि उत्तिकै स्थापित छन् ।

चौथो परिच्छेद

खुमनारायण पौडेलको कवितायात्रा र प्रवृत्ति

४.१ विषयप्रवेश

विश्लेषकहरूले कुनैपनि कविको कवितायात्रालाई विभिन्न आधार मानेर चरण विभाजन गरेको पाइन्छ । कविताको अध्ययनको सजिलोका लागि कालविभाजन गरेर विभिन्न चरणमा छुट्याएजस्तै कविको काव्ययात्रालाई पनि चरणविभाजन गर्नुपर्ने हुन्छ । समालोचकहरूले साहित्यको चरणविभाजनमा मतभिन्नता देखाएजस्तै काव्ययात्राका सन्दर्भमा पनि मतभिन्नता राखेको पाइन्छ । कवितायात्रालाई विभाजन गर्ने क्रममा कुनैले कविता प्रकाशन मितिलाई आधार मानेका छन् भने कुनैले काव्यात्मक प्रवृत्तिलाई आधार मान्नुपर्ने धारणा व्यक्त गरेका छन् । कविको हरेक कृति प्रकाशनसँगै त्यसले कुनै न कुनै प्रवृत्तिसँग सम्बन्ध राखेको हुन्छ । समयको माग र परिवर्तनसँगै कविताको कथ्य, कविको लेखनशैली पनि परिवर्तित तथा परिमार्जित हुँदै जान्छ । लेखकको प्रारम्भिक रचनाकालदेखि वर्तमान समयसम्म प्रकाशित कविताकृतिहरूलाई एउटै चरणमा राख्दा अध्ययनमा जटिलता उत्पन्न हुने भएकाले कविताको प्रवृत्तिगत भिन्नतालाई आधार मानेर चरण विभाजन गर्दा अध्ययन गर्न सजिलो हुने देखिन्छ ।

४.२ कवितायात्रा

खुमनारायण पौडेल (वि. सं. २०२१) ले विद्यालय तहमा अध्ययन गर्ने क्रममा सोह्र वर्षको उमेरमा **सामन्तीलाई हाँक** शीर्षकको कविता प्रकाशित गरेर कवितायात्राको थालनी गरेका हुन् । “विद्यालयहरूमा हुने साहित्यिक कार्यक्रमहरूमा भाग लिन थालेछु । २०३७ सालमा कक्षा नौमा पढिरहेको बेला मैले अध्ययन गरिरहेको विश्वप्रकाश माध्यमिक विद्यालयले प्रकाशित गरेको **विश्वज्योति** पत्रिकामा **सामन्तीलाई हाँक** शीर्षकको कविता प्रकाशित भएपछि प्रकाशनको यात्रामा पाइला टेक्न पुगेछु” (पौडेल, २०६४ : ११९) । उनकै भनाइलाई दृष्टिगत गर्दा विद्यालय जीवनदेखि नै उनको कविता विधाप्रति रस पसेको देखिन्छ । प्रारम्भमा विभिन्न पत्रपत्रिकाहरूमा फुटकर कविताहरू प्रकाशन गर्दै उनले २०४९ सालमा

अन्तिमेत्थम् कवितासङ्ग्रह प्रकाशन आरम्भ गरेका हुन् । पौडेलका हालसम्म तीनवटा कवितासङ्ग्रह प्रकाशित भइसकेका छन् । गद्य शैलीमा लेखिएका कविताहरू विभिन्न सङ्ग्रहका साथसाथै फुटकर रूपमा पत्रपत्रिकामा समेत प्रकाशित देखिन्छन् ।

पौडेलका अन्तिमेत्थम् (२०४९), नरमेध (२०५६), तथा शीतनिद्रा (२०७३) कवितासङ्ग्रहहरू प्रकाशित छन् । सम्प्रति विभिन्न सञ्चारका साधनहरू तथा पत्रपत्रिकाहरूमा उनका फुटकर कविताहरू प्रकाशन भइरहेका छन् भने समाधि कवितासङ्ग्रह प्रकाशोन्मुख देखिन्छ । समसामयिकता बोध, मानवीय स्वत्व र अस्मिताको खोजी त्यसमाथि भइरहेको चौतर्फी प्रहार, वर्तमान मानवका असन्तुष्टि, आस्तित्वक पीडा, मानवीय मूल्य मान्यताको ह्रास, अव्यवस्थित राजनीतिप्रतिको असन्तुष्टि पौडेलका कविताका मुख्य विषयवस्तु हुन् । राष्ट्रिय चिन्तन र चेतनामा आएको विखण्डन, वैयक्तिक जीवनका कुण्ठा र निराशा तथा मानवीय स्वतन्त्रताको खोजी पौडेलका कविताको मुख्य उद्देश्य हो । सङ्ख्यात्मक रूपमा कम कविता लेखे पनि उनका कविताले गुणात्मक उचाइ भने प्राप्त गरेका छन् । विम्बात्मकता, प्रतीकात्मकता र मिथकीयताले गर्दा कविता सामान्य पाठकका लागि केही दुर्बोध्य जस्ता लागे पनि गम्भीर भावका कारण बौद्धिक पाठकका लागि रुचिको विषय बनेका छन् । उनका प्रकाशित कवितासङ्ग्रह र फुटकर कविताहरूलाई निम्नानुसार देखाउन सकिन्छ :

१. अन्तिमेत्थम् (२०४९) कवितासङ्ग्रह
२. नरमेध (२०५६) कवितासङ्ग्रह
३. शीतनिद्रा (२०७३) कवितासङ्ग्रह

४.२.१ प्रकाशित फुटकर कविताहरूको सूची

क्र. सं.	कविताको शीर्षक	विधा	प्रकाशित भएको पत्रिका र अङ्क
१.	बिरानोको खण्डहरमा	कविता	मिमिरे, पूर्णाङ्क २२६, असार, २०६१
२.	बैस सदैँ जान्छ	कविता	मधुपर्क, पूर्णाङ्क ४२४, असोज, २०६१
३.	गरमकोट	कविता	अक्षर, वर्ष १, अङ्क ३, चैत, २०६१
४.	तर दुर्घटना एक्कासी नै हुने गर्छ	कविता	मधुपर्क, पूर्णाङ्क ४३४, साउन, २०६२
५.	हरेक दिन-हरेक विहान	कविता	अन्नपूर्ण पोष्ट, १६ माघ, २०६२
६.	समाधि	कविता	गरिमा, पूर्णाङ्क २८३, असार, २०६३
७.	गुलाफबाग	कविता	मिमिरे, पूर्णाङ्क २५३, असोज, २०६३
८.	अवसानको भय	कविता	गरिमा, पूर्णाङ्क २९२, चैत्र, २०६३
९.	लोकतान्त्रिक आन्दोलनको यात्रामा	लेख	मधुपर्क, पूर्णाङ्क ४४५, असार, २०६३
१०.	अवमूल्यन	कविता	मिमिरे, पूर्णाङ्क २४८, वैशाख, २०६३
११.	मुखुण्डाको पीडा	कविता	गरिमा, पूर्णाङ्क २९३, वैशाख, २०६४

१२.	सम्भनाका कुरा	कविता	मिमिरे, पूर्णाङ्क २५९, चैत्र, २०६३
१३.	चितवन-२०६३	कविता	मधुपर्क, पूर्णाङ्क, २०६४
१४.	धर्साहरू	कविता	गरिमा, पूर्णाङ्क ३०५, वैशाख, २०६५
१५.	समरगाथा	कविता	मधूलिका, पूर्णाङ्क १०, २०६५
१६.	मध्यान्तर	कविता	शब्दाञ्जली, पूर्णाङ्क १, २०६६
१७.	ढाडको पहाड	कविता	शब्दाञ्जली, पूर्णाङ्क १, २०६६
१८.	अन्तिम रात	कविता	चरैवेति वर्ष १, अङ्क १, असोज, २०६७
१९.	इच्छाको भूमिमा	कविता	मधुपर्क, पूर्णाङ्क ५०६, साउन, २०६८
२०.	उत्तरआधुनिक साँढे	कविता	नागरिक दैनिक, १ असार, २०७०
२१.	एक्लेभट्टी	कविता	उपलब्धि, वर्ष १, अङ्क २, असार, २०७०
२२.	शरदमा पातहरू	कविता	महामण्डल, पूर्णाङ्क २३, चैत, २०७०
२३.	वधशाला-१	कविता	प्रज्ञा समकालीन प्रतिनिधि नेपाली कविता, भाग-दुई, २०७०
२४.	वधशाला-२	कविता	प्रज्ञा समकालीन प्रतिनिधि नेपाली कविता, भाग-दुई, २०७०
२५.	उमेरहरू	कविता	चरैवेती, वर्ष ३, अङ्क ७, २०७१
२६.	यज्ञपुत्र	कविता	मधुपर्क, पूर्णाङ्क ५५६, असोज, २०७२
२७.	कर्ण हार्दैन	कविता	गरिमा, पूर्णाङ्क ३८२, भाद्र, २०७३
२८.	कुराहरू : छुराहरू	कविता	अभिव्यञ्जना, वर्ष १६, अङ्क ५, वैशाख, २०७४

२०३७ सालदेखि कविता विधामा कलम चलाएका पौडेलले हालसम्म निरन्तर आफ्ना रचनाहरू विभिन्न माध्यमद्वारा प्रकाशित गरिरहेका छन् । उनी आफ्नो कविता विधाका माध्यमबाट नेपाली साहित्य जगत्मा उत्कृष्ट योगदान दिन सफल भएका छन् ।

४.२.२ कवितायात्रा र प्रवृत्ति

किशोरावस्थादेखि नै कविता रचनामा साधनारत खुमनारायण पौडेल समसामयिक नेपाली कविताका चालीसका दशकका काव्य नायक हुन् । 'सडक नाट्य समूह' गैँडाकोट, नवलपरासीले आफ्नो तेस्रो वार्षिकोत्सवको उपलक्ष्यमा गैँडाकोटमा आयोजित विशेष कार्यक्रममा 'समकालीन आधुनिक नेपाली कविता विधामा विगत दश वर्षदेखि विशिष्ट लेखन र प्रयोग गरेवापत् युवाकवि खुमनारायण पौडेललाई चालीसको दशकका काव्य नायक उपाधिले सम्मानित गरेको छ' (राकेश, २०५१ : ३५) । करीब अठ्तीस वर्षभन्दा बढीको समय काव्यात्मक यात्रामा बिताएका पौडेललाई मानवीय स्वतन्त्रता, अस्तित्व, विसङ्गति, विकृति तथा देशको सामाजिक, आर्थिक र राजनीतिक उतारचढावले अवश्य प्रभाव पारेको छ । समयको गतिसँगै मानवीय विचार, भावना र तर्कहरूमा विविधता आएसँगै पौडेलको कवितामा पनि भिन्नता आएको देखिन्छ । 'समकालीन नेपाली कविताका क्षेत्रमा भिन्नै र

विशिष्ट पहिचान बनाइसकेका कवि डा. खुमनारायण पौडेल अस्तित्ववादी-विसङ्गतिवादी चेतना, यथार्थवादी दृष्टिकोण र बिम्बवादी तथा बहुलतापरक प्रवृत्तिको धारमा रहेर कविता लेख्ने सर्जक हुन् (गौतम, २०७३ : ११) । समयको माग अनि देशको परिस्थिति अनुरूप साहित्यिक व्यक्तित्वहरूमा पनि विभिन्न मोड तथा घुम्तीहरू देखा पर्दछन् र सोही अनुरूपका सिर्जनाहरू कोरिएका हुन्छन् । लामो समयसम्म कुनै पनि सर्जकले एउटै विशेषता तथा प्रवृत्ति बोकेका साहित्यिक रचनाहरू सिर्जना गर्न सक्दैनन् । ती रचनाहरूमा केही न केही फरक प्रवृत्तिहरू भेटिन सक्छन् । यिनै कुराहरूलाई विचार गर्दै कवि पौडेलमा पाइने चरणगत विभाजनलाई यस शोधकार्यमा प्रस्तुत गरिएको छ । 'खुमनारायण पौडेलको काव्ययात्रा अरू कविको यात्रा भन्दा पृथक पाइलोको हुने देखिन्छ, कविको यात्रा निकै लामो फट्का काट्ने तर्फ अग्रसर भएको मलाई लागेको छ । निश्चय नै वर्तमानसँगको गुनासो, भविष्यसँगको उत्साह, लेखनी साधना र लेखकीय दायित्व यस सङ्ग्रहमा छदैछ त्यसैलाई अथकान भर्ना समान कलकलँदो औ कुलकुलँदो भावनासँग त्रिवेणीहरूमा कविको काव्ययात्रा अविरल बहिरहोस्' भनेर मोहन कोइरालाले भनेका छन् (कोइराला, २०४९) । उनले पौडेलको काव्ययात्रा अरू कविको भन्दा फरक रहेको समेत उल्लेख गरेका छन् ।

विक्रमाब्द २०३७ सालदेखि कवितायात्रा सुरू गरेका खुमनारायण पौडेलले करीब चार दशक लामो काव्ययात्रा तय गरिसकेका छन् । यति लामो समयसम्म रचना गरेका उनका सिर्जनाहरूलाई एकै ठाउँमा राखेर अध्ययन गर्दा अस्पष्टता हुने भएकाले उनका रचनामा पाइने विषयवस्तु शैली तथा प्रवृत्तिका आधारमा दुई चरणमा विभाजन गर्न सकिन्छ । कुनैपनि कवि तथा साहित्यकारको यात्रालाई विभाजन गर्ने मुख्य आधार भएभैं पौडेलको कवितायात्रालाई पनि विभाजन गर्ने प्रमुख आधार उनका कविताको प्रवृत्तिगत भिन्नता हो । उनका पहिलो चरणका दुईवटा कवितासङ्ग्रहमा लगभग एउटै खालको प्रवृत्ति भेटिन्छ भने पछिल्लो चरणको एउटा मात्र कविता सङ्ग्रह भए पनि त्यसमा फरक खालको प्रवृत्ति रहेको देखिन्छ । उनको पूर्वाद्ध चरणका कवितामा राजनैतिक विषयवस्तु, मानवीय स्वतन्त्रताको विषयवस्तु, आन्तरिक कुण्ठाको प्रकटीकरण, मानवतावादी भावना आदिजस्ता प्रवृत्ति देख्न सकिन्छ भने उत्तराद्ध चरणका कवितामा युगीन यथार्थको प्रकटीकरण र पाश्चात्य संस्कृतिको चित्रण अत्याधिक मात्रामा गरिएको पाइन्छ । यसैगरी पछिल्ला चरणका कविताहरूमा अस्तित्ववादी विसङ्गतिवादी चेतना भएका धेरै कविताहरू प्रकाशित भएका छन् । त्यसकारण पहिलो चरणका भन्दा पछिल्लो चरणका कविताहरू फरक खालका प्रवृत्ति

भएका देखिन्छन् । यिनै विभिन्न आधारमा उनको कवितायात्रालाई प्रारम्भदेखि २०५६ सालसम्मको समयावधिलाई पूर्वाद्ध चरण र २०५७ देखि यताको समयलाई उत्तराद्ध चरण गरि दुई चरणमा विभाजन गरिएको छ ।

४.२.३ पूर्वाद्ध चरण (वि.सं.२०३७ देखि २०५६ सम्म)

खुमनारायण पौडेलको कवितायात्रा औपचारिक रूपमा २०३७ सालबाट प्रारम्भ भएको हो । वि.सं. २०३७ को विश्वज्योति पत्रिकामा सामन्तीलाई हाँकशीर्षकको कविता प्रकाशित भएदेखि यिनको कवितायात्रा थालनी भएको हो । हालसम्मको अध्ययनबाट प्राप्त प्रमाणका आधारमा यो नै उनको प्रकाशनका दृष्टिले पहिलो कविता हो । पौडेलको कवितायात्राको पहिलो चरण यही सामन्तीलाई हाँक कविता (२०३७) देखि सुरु भएको देखिन्छ । यस चरणमा अन्तिमेत्थम् (२०४९) र नरमेध (२०५६) दुईवटा कवितासङ्ग्रह प्रकाशित छन् । किशोरावस्थाबाटै कविता सिर्जनातिर लागेका खुमनारायण पौडेलले उमेरको गतिसँगै कविता लेखन शैलीमा पनि परिवर्तन गरी परिपक्वता हासिल गर्दै गइरहेका छन् । प्रारम्भमा प्रगतिशील कविता लेखेका पौडेलले त्यसपछिका दिनहरूमा राजनैतिक चेतना, युगबोध, मानिसका स्वतन्त्रता, आस्तित्वक पीडा, असन्तुष्टि, अस्तित्व तथा विसङ्गत पक्षसँग सम्बन्धित विषयवस्तु समेटेर कविता सिर्जना गरेका छन् । अन्तिमेत्थम् (२०४९) कवितासङ्ग्रहमा मुख्यरूपमा २०४६ साल वरपरको राजनैतिक वातावरण समेटिएको पाइन्छ । साथै प्रजातन्त्रको प्राप्तिपछि पनि जनताहरूको अधिकार हनन भएको तथा अभिव्यक्ति स्वतन्त्रता खोसिएको कुरा व्यक्त गरिएको छ । यस सङ्ग्रहमा विशेषगरी मानवीय स्वतन्त्रताको विषयवस्तु टड्कारो रूपमा अभिव्यक्त गरिएको छ ।

त्यसैगरी उनको नरमेध (२०५६) कवितासङ्ग्रहमा वर्तमान मानवले व्यहार्नु परेको सङ्कट, विचारका साथसाथै इच्छा तथा आकांक्षाहरूलाई बलि चढाउनु परेको पीडाबोध, आस्तित्वक सङ्कट, राजनैतिक विसङ्गति, मानवीय विश्वासमाथि भएको दमन, मानवीय स्वतन्त्रताको हननजस्ता विविध विषयवस्तु समेटिएको छ । उनका यस सङ्ग्रहका कवितामा पनि राजनैतिक असन्तुष्टि स्पष्ट रूपमा देख्न सकिन्छ । साथै उनले यस सङ्ग्रहका कवितामा समाजका विसङ्गत पक्ष, युगबोध, मानवीय अस्मिताको खोजी र त्यसमाथि भइरहेको चौतर्फी प्रहार, राष्ट्रिय चिन्तन र चेतनामा आएको विखण्डन, शोषण, थिचोमिचो, वैयक्तिक जीवनका कुण्ठा र निराशालाई बिम्ब, प्रतीक तथा मिथकका माध्यमबाट

सशक्त रूपमा व्यक्त गरेका छन् । समग्रमा पौडेलका पूर्वार्द्ध चरणका प्रवृत्तिहरूलाई निम्नानुसार उल्लेख गर्न सकिन्छ :

(क)कविताका माध्यमबाट मानवीय स्वतन्त्रताको खोजी

पौडेलका यस चरणका कविताको प्रमुख प्रवृत्ति नै मानवीय स्वतन्त्रताको खोजी गर्नु रहेको छ । उनका यस चरणका अधिकांश कवितामा कविहरूको वाक् स्वतन्त्रता, प्रेस स्वतन्त्रता हनन भएको विषयवस्तु समेटिएको छ । उनले आफ्ना कविताका माध्यमबाट मानवीय स्वतन्त्रताको लागि आह्वान गरेका छन् । उनका समाचारको समयमा, आऊ ! त्यो मृत बालकको कुरा गरौं, समयको स्वर, मुक्ति, युगपीडा, कैद एक्लो अस्तित्व, अस्तित्व, आगोको नृत्य, अवसाद आदि कविताहरूमा मानवीय स्वतन्त्रताको खोजी गरिएको स्पष्ट देख्न सकिन्छ ।

(ख)देशको राजनैतिक क्षेत्रमा हुँदै आएको विकृत तथा विसङ्गत पक्षको चित्रण

देशको राजनैतिक क्षेत्रमा हुँदै आइरहेको उतारचढाव आफ्नै आँखाले प्रत्यक्ष देखेका कवि पौडेलका कविता राजनैतिक क्षेत्रबाट अछुत रहन सक्दैनन् । पूर्वार्द्ध चरणका प्रायजसो कवितामा राजनैतिक विषयवस्तुको सशक्त चित्रण गरिएको छ । उनले राजनैतिक क्षेत्रमा भइरहेको विकृति तथा विसङ्गतिको चित्रण गरेका छन् । कविता लेखनको आरम्भमा कवि पौडेलले सामन्तीलाई हाँक भन्ने शीर्षक दिएर आफ्नो राजनैतिक चेतना देखाएका छन् । उनका निम्नलिखित कविताहरूमा राजनैतिक विकृति तथा विसङ्गतिको चित्रण गरिएको पाइन्छ : आऊ ! त्यो मृत बालकको कुरा गरौं, शहीदको डायरीबाट, समयको स्वर, शहीद, मुक्ति, अन्तिमेत्थम्, मायावी पोखरीमा, जल्लाद आतङ्क, मेरो घर, कुहिरोमा हामी आदि ।

(ग)मानवीय असन्तुष्टि तथा आन्तरिक कृष्णको अभिव्यक्ति

मानिस बाहिरबाट हेर्दा जस्तो देखिन्छ भित्रि रूपमा ऊ त्यस्तो हुँदैन, बाहिर हेर्दा राम्रो देखिए पनि भित्रभित्र आन्तरिक पीडाको कारण छटपटिरहेको हुन्छ भन्ने भाव पौडेलका कवितामा पाइन्छ । वर्तमान मानव आफैसँग असन्तुष्ट रहेको कुरा पौडेलका कवितामा स्पष्टसँग देख्न सकिन्छ । कवि पौडेलले यस चरणका धेरैजसो कवितामा मानिसका आन्तरिक कुराहरूलाई खोतल्ने प्रयास गरेका छन् । उनले कवितामा मानवका आन्तरिक पीडा तथा अवशादहरूको चित्रण गरिएको छ । उनका प्रयोगशाला भित्रको क्षण, मनको घाउ, घाटमा एउटा साँझसँग, घाटबाट फर्किएपछि, सम्भावना र प्रश्नहरूको जङ्गलमा,

शल्यकक्षमा वर्तमान आदि कवितामा मानवीय असन्तुष्टि र आन्तरिक उथलपुथलको चित्रण गरिएको पाइन्छ ।

(घ)मानवीय मूल्यमा आएको सङ्कटको चित्रण

वर्तमान मानव सङ्कटग्रस्त अवस्थाबाट गुञ्जिरहेको छ । प्रत्येक क्षणमा आफ्नै मूल्य दाउमा राख्न विवश देखिन्छ, आजको मान्छे । यस्तै विषयवस्तुको चित्रण गर्न पुगेका छन् कवि पौडेल । उनका कवितामा वर्तमान मानवका सकस, चिन्ता, मूल्यहीन भएर बाँच्नु परेका व्यथा समेटिएका पाइन्छन् । वर्तमान मानवको मूल्य माथि आइरहेको सङ्कटको चित्रण गर्नु कवि पौडेलको विशेषता हो । उनका निम्नलिखित कवितामा वर्तमान मानवको मूल्यमा आएको सङ्कटको चित्रण स्पष्ट देख्न सकिन्छ : भोलिको चिसो चिन्तनु, शल्यकक्षमा वर्तमान, आत्महत्या, चर्चको साँझ, फोसिल अनुहार र टुँडालहरू, आहत पहाड, मेरा प्राप्तिहरू : मेरा आतयायीहरू आदि ।

(ङ)जीवनवादी, मानवतावादी तथा आशावादी स्वर

जीवन क्षणिक छ, विसङ्गति नै विसङ्गतिले भरिएको छ र हाम्रो अधीनभन्दा बाहिर छ तर पनि हामीले बाँच्नु पर्दछ भन्ने मान्यता अस्तित्ववादी मान्यता हो । विश्वभरिका मानव सबै एक हौं, हत्याहिंसा गर्नु हुँदैन । मानवले मानवलाई मानवीयताको दृष्टिले हेर्नु पर्दछ । कसैलाई पनि भेदभाव गर्नु हुँदैन, एकापसमा भेदभाव नगरी मिलेर बस्नु पर्दछ भन्ने मान्यता मानवतावादी मान्यता हो । वर्तमान जीवन जतिसुकै कष्टकर भएपनि परिवर्तन सम्भव छ भन्ने आशा राख्नु नै आशावादी स्वर हो । पौडेलका कवितामा वर्तमान मानवको अस्तित्व, विसङ्गतिको चित्रणका साथसाथै जीवनवादी तथा आशावादी स्वर पनि देख्न सकिन्छ । यस चरणका उनका निम्नलिखित कवितामा जीवनवादी, मानवतावादी तथा आशावादी स्वर झल्किएको पाइन्छ : आगोको नृत्य, स्वगत, आत्महत्या, चर्चको साँझ, मृत्यु सन्देश, अवसाद, माफ गर साथीहरू माफ गर आदि ।

(च)बिम्ब तथा प्रतीकको प्रयोग

खुमनारायण पौडेल बिम्बवादी कवि हुन् । बिम्बको कुशल प्रयोग गर्नमा उनी सिद्धहस्त देखिन्छन् । नयाँनयाँ बिम्ब सिर्जना गर्नु, विभिन्न किसिमका प्रतीकको प्रयोग गर्नु उनको विशेषता नै हो । प्रायजसो विज्ञान क्षेत्रका बिम्बहरू ल्याएर कविताको सौन्दर्यलाई बढाउनु उनको प्रवृत्ति नै देखिन्छ । उनका निम्नलिखित कविताहरूमा नवीन बिम्बहरूको

प्रयोग गरिएको पाइन्छ : एक्काइसौं शताब्दी : एउटा श्राप एउटा प्राप्ति, मुक्ति, शहीदको डायरीबाट, प्रयोगशालाभिन्नको एक क्षण, पुतली, आगोको नृत्य आदि ।

(छ)भाषिक क्लिष्टता

विविध पूर्वेली र पश्चिमी मिथक, बिम्ब, प्रतीकको प्रयोगका साथै विभिन्न तत्सम् शब्द, विज्ञान विषयसँग सम्बन्धित शब्दहरूको संयोजनले गर्दा उनका कविताको भाषा जटिल हुन गएको देखिन्छ । पौडेलका केही कवितामा भाषिक क्लिष्टता पाइन्छ । बिम्ब, प्रतीक र मिथकीय प्रयोगका कारणले सामान्य पाठकले उनका कविता एउटा पढाईमा बुझ्न सक्दैनन् । विज्ञानको भूगर्भशास्त्रसँग सम्बन्धित विभिन्न शब्दहरूको प्रयोग पनि उनका कवितामा देख्न सकिन्छ । उनले तीनवटै कवितासङ्ग्रहहरूको शीर्षक तत्सम् शब्दको चयन गरेबाट नै उनका कविताको भाषा जटिलताको छनक देखिन्छ । उनका यस चरणका एक्काइसौं शताब्दी : एउटा श्राप एउटा प्राप्ति, मुक्ति, शहीदको डायरीबाट, प्रयोगशालाभिन्नको एक क्षण, पुतली, आगोको नृत्य आदि कवितामा भाषिक जटिलता पाइन्छ ।

यसप्रकार पौडेलका पूर्वाद्ध चरणका कवितामा यस्तैखाले विविध विषयगत प्रवृत्तियुक्त कविताहरू प्रकाशित देखिन्छन् । राजनैतिक विसङ्गतिमाथिको प्रहार, मानवीय आन्तरिक कुण्ठाको उद्घाटन, स्वतन्त्रताको खोजी, मानवीय मूल्यहीनताको चित्रण, मानिसका इच्छा आकांक्षाहरू मेधित हुँदै गइरहेको प्रसङ्गको चित्रण आदिजस्ता प्रवृत्तिहरू यस चरणका कविताका मूल प्रवृत्ति हुन् । यस चरणका कविता बिम्ब तथा मिथकीय प्रयोगद्वारा सामान्य खालका पाठकका लागि दुर्बोध्य बन्न गएका भएपनि तिनले गम्भीर भाव बोकेको देखिन्छ । उनका कविता सामान्य पाठकका लागि लेखिएका नभएर बौद्धिक पाठकको अपेक्षा राख्ने खालका छन् ।

४.२.४ उत्तराद्ध चरण (वि.सं.२०५७ देखि यता)

खुमनारायण पौडेलको कवितायात्राको दोस्रो चरण वि.सं. २०५७ सालदेखि सुरु भएको हो । यस चरणमा उनको एकमात्र कवितासङ्ग्रह **शीतनिद्रा** (२०७३) प्रकाशित छ र थुप्रै फुटकर कविताहरू प्रकाशित छन् । विशेष गरी **शीतनिद्रा** कवितासङ्ग्रहका आधारमा यस चरणका कवितात्मक प्रवृत्ति छुट्याउनु पर्ने हुन्छ । पहिलो चरणका भन्दा केही भिन्न प्रवृत्तियुक्त कविताहरू समेटेर पौडेलले उक्त सङ्ग्रह प्रकाशनमा ल्याएका छन् । पौडेलको

कवितायात्रालाई पहिलो चरणबाट दोस्रो चरणमा छुट्याउने मुख्य आधार नै उनका कविताको प्रवृत्तिगत भिन्नता हो । यस चरणमा प्रकाशित एकमात्र कवितासङ्ग्रह र **शीतनिद्रामा** जम्मा उनन्चालीसवटा कविताहरू सङ्कलित छन् । **शीतनिद्रा**भित्रका कवितालाई अध्ययन गर्दा कवि पौडेल समकालीन नेपाली कविहरूका भीडमा पनि भिन्न देखिन्छन् । यसरी अरूभन्दा भिन्न र पृथक् शैलीमा कवितामा प्रयोग भएका नवीन प्रस्तुति र नूतन शब्दहरूको प्रयोग नै हो । ‘उनका यस सङ्ग्रहका कविताहरू राष्ट्रिय परिवेशमा मात्र सीमित छैनन् । आजको विश्वसमुदायलाई नै प्रतिबिम्बित गर्न सक्ने सामर्थ्य राख्ने यी कविताहरू सार्वजनीन छन् ।’ भनेर समालोचक ज्ञानु अधिकारीले पौडेलको **शीतनिद्रा** कवितासङ्ग्रहभित्रका कविताहरू सार्वजनीन रहेको कुरा उल्लेख गरेकी छिन् (अधिकारी, २०७३ : ५९) । यस चरणका कविताहरूमा पाश्चात्य सभ्यता, संस्कृति र त्यहाँका भोगाइ एवम् अनुभूतिको यथार्थ चित्रण बढी पाइन्छ । नयाँनयाँ बिम्ब तथा कम प्रचलित बिम्ब र मिथकहरूको अत्याधिक प्रयोग पाइन्छ । यस चरणका उनका कविता यथार्थवादको नजिक पुगेका छन् । अन्तर्विषयकता, यथार्थवादी प्रवृत्ति, बिम्बप्रतीकको प्रयोग आदिजस्ता विशेषताले यो चरण पूर्वार्द्ध चरणभन्दा पृथक देखिन्छ । ‘आफ्ना प्रत्येक कवितासङ्ग्रहमा केही भिन्नै विशिष्टछटा लिएर देखापर्ने यिनका पूर्ववर्ती कृतिभन्दा **शीतनिद्रामा** भिन्नै विशिष्ट परिचयात्मक अभिलक्षणहरू देखिन्छन् । कवि खुमनारायण पौडेलका कवितामा पाइने मुख्य विशेषता भनेको सङ्गतिहीन सामाजिक संरचनाका विविध पाटाहरूको उद्घाटन, मानवीय मूल्यको खोजी र जीवन मूल्यको खोजी र जीवनमूल्यको निरूपण नै हो’ (गौतम, २०७३ : १२) । लक्ष्मणप्रसाद गौतमले कवि पौडेलका प्रत्येक कवितासङ्ग्रहमा भिन्न प्रवृत्ति रहेको र पूर्ववर्ती कवितासङ्ग्रहका कविताभन्दा यस चरणको **शीतनिद्रामा** अझ विशिष्ट अभिलक्षण रहेको बताएका छन् ।

शीतनिद्रा नामक प्रस्तुत पुस्तक कवि खुमनारायणका यथार्थवादी कथ्य र कलात्मक संवेग भएका कविताहरूको नवीनतम संगालो हो । यसमा यिनका उनन्चालीसवटा साजी र सार्थक कविताहरू सङ्कलित छन् । सङ्कलित सबै कविताहरूमा वर्तमान त्रास र त्रासदी, व्यामोह र विसङ्गति तथा अव्यवस्था र दुर्नियतिको मर्मस्पर्शी अभिव्यक्ति पाइन्छ’ (शर्मा, २०७३ : ६) । कवि पौडेलको कविता यात्राको दुईवटै चरणको अध्ययनबाट कविले पछिल्लो चरणमा कवितात्मक विषयवस्तु फराकिलो पाउँ लागेको देखिन्छ । यस चरणका कवितामा अन्तर्राष्ट्रिय सन्दर्भका विविध विषयवस्तु समेटिएका छन् । समकालीन मानवले भोग्दै गरेका

थथार्थ र पीडाहरूलाई अभि विस्तृत रूपमा चित्रण गर्दै मानिसको अस्तित्व सङ्कटमा पर्दै गएको कुरालाई यस चरणका कवितामा टङ्कारो रूपमा देखाइएको छ । त्यसकारण पूर्वार्द्ध चरणका कविताभन्दा उत्तरार्द्ध चरणका कविता बढी जीवन्त बन्न गएका छन् । समग्रमा यस चरणका कविताका प्रवृत्तिहरूलाई यसप्रकार देखाउन सकिन्छ :

(क) विसङ्गतिवादी अस्तित्ववादी जीवनदृष्टि

कवि पौडेल कविता लेखनको सुरुवाती चरणदेखि नै मानवीय जीवनको विसङ्गत पक्षको चित्रण गर्न पुगेका छन् । पहिलो चरणबाटै उनका कवितामा विसङ्गति तथा अस्तित्ववादी जीवनदृष्टि देखिएपनि उनले उत्तरार्द्ध चरणका कवितामा यसको प्रयोग अभि सशक्त रूपमा गरेका छन् । मानिस न चाहेरै जन्मन्छ र न चाहँदा न चाहँदै मर्न पुग्दछ । बाँचुञ्जेल उसले जीवनमा अनेकौँ किसिमका तितामिठा मोडहरू पार गर्नुपर्दछ । अर्थात् मानिसको जीवन विसङ्गत छ र यसको बीचमा उसले अस्तित्व खोज्दै बाँच्नु पर्दछ भन्ने दृष्टिकोण नै विसङ्गतिवादी अस्तित्ववादी चेतना हो । कवि पौडेलका विभिन्न कवितामा यस चेतनाको प्रयोग भएको पाइन्छ । जस्तै : **चर्चको साँझ, गीतको प्वाँख, शीतनिद्रा, ज्यानमाराहरू, जहर, परपीडकको मन** आदि ।

(ख) अन्तर्विषयकता तथा पाश्चात्य सभ्यताको अत्याधिक वर्णन

कवि पौडेल भूगर्भशास्त्रका प्राध्यापक भएकाले विज्ञान विषयको छाप कवितामा पर्न गएको छ । उनले भूगर्भशास्त्रको अध्ययन अनुसन्धानका सिलसिलामा विश्वका विभिन्न देशको भ्रमण गरिसकेकाले पाश्चात्य सभ्यता तथा संस्कृतिलाई नजिकैबाट नियालेर आफ्ना कविताका विषयवस्तुका रूपमा समेट्न पुग्दछन् । उनका विभिन्न कविताहरूमा विज्ञान विषयको अत्यधिक बिम्ब तथा प्रतीकहरूको संयोजन गरेर चित्रण गरिएका पाइन्छन् भने मानवीय अस्तित्व नै हराउने गरी विकसित हुँदै गइरहेको पाश्चात्य सभ्यताको वर्णन पनि उनका कविताको विषयवस्तु बनेको देखिन्छ । उनका निम्नानुसारका कवितामा अन्तर्विषयकता तथा पाश्चात्य सभ्यताको वर्णन गरिएको पाइन्छ : **चर्चको साँझ, पुरापराग, न्यानो दिन, २००० अगस्तको भियना, हत्या, आवाजको नदी, देशको माटो** आदि ।

(ग) युगीन यथार्थको प्रकटीकरण

पौडेलले आफ्ना कवितामार्फत् वर्तमान समयको यथार्थता प्रकट गरेका छन् । आजको मान्छेले भोगिरहेको अवस्थालाई जस्ताको त्यस्तै रूपमा आफ्ना कविताका माध्यमबाट प्रस्तुत गर्नसक्नु पौडेलको विशेषता हो । उनका कवितामा वर्तमान मानव

मूल्यहीन जीवन बिताइरहेको अवस्थाको चित्रण गरिएको छ । वर्तमान मानवका असन्तुष्टि, आन्तरिक कृण्ठाको वर्णन, मानवभित्रको मान्छेपन समाप्त हुँदै गइरहेको अवस्थाको वर्णन पौडेलका कविताको विषयवस्तु हो । उनी वर्तमान मानवका गहिराइसम्म पुगेर आन्तरिक पीडा खोतल्न सफल देखिन्छन् । त्यसैले कवि पौडेललाई विभिन्न विद्वान्हरूले आन्तरिकताका कवि भनेर भनेका छन् । कवि पौडेलका उत्तरार्द्ध चरणका निम्नानुसारका कवितामा युगीन यर्थाथको प्रकटिकरण पाइन्छ : भोक, साँझको यात्रामा हामी, देशको गीतमा प्रेल्युड विक्रम २०५६, फेरि त्यही पुराकथा, जहर, गीतको प्वाँख, परपीडकको मन आदि ।

(घ)बिम्ब, प्रतीक तथा मिथकको बाहुल्यता

विविध बिम्ब तथा प्रतीकको सिर्जना गरेर कविताको विषयवस्तुलाई गम्भीर भावयुक्त बनाउन रुचि राख्ने कवि पौडेलका पहिलो चरणभन्दा यस चरणका कवितामा बिम्ब, प्रतीक र मिथकीय बाहुल्यता बढी पाइन्छ । प्रचलित तथा अप्रचलित बिम्ब प्रतीकको प्रयोग गर्नु पौडेलको काव्यात्मक प्रवृत्ति हो । कविताहरूलाई युगौंयुगसम्म दिगो रहन दिनका लागि बिम्ब र मिथकको जरूरी पर्दछ भन्ने सोचाइ राख्ने कवि पौडेल बिम्बको प्रयोगद्वारा काव्यात्मक सौन्दर्य भित्र्याउँदछन् । विज्ञान बिम्ब, साँस्कृतिक बिम्ब, प्रतीक र मिथकको प्रयोग गर्नु पौडेलको विशेषता नै भएपनि उनका यस चरणका कवितामा त्यसको प्रयोग बढी गरेको पाइन्छ । उनका यस चरणका निम्नानुसारका कवितामा बिम्ब, प्रतीक र मिथकको बाहुल्यता पाइन्छ : चर्चको साँझ, उमेरको दोस्रो दशक, फेरि त्यही पुराकथा आदि ।

(ङ) जटिल भाषाशैलीको प्रयोग

कवि पौडेल विशेषगरी तत्सम् शब्द प्रयोग गर्न रुचाउँछन् । भाषिक क्लिष्टता कवि पौडेलको मुख्य विशेषता नै हो । बिम्ब बहुलता, उत्तरआधुनिक चेतना, विज्ञान विषयक प्रसङ्ग, पूर्वीय र पश्चिमी मिथकको प्रयोग आदिका कारणले उनका कविताको भाषाशैली जटिल बन्न पुगेको देखिन्छ । सामान्य भाषाशैलीको प्रयोग पर्चाभा मात्र गरिने धारणा राख्ने कवि पौडेल गहन भाषाको प्रयोगद्वारा आफ्ना कविता अजरअमर रहने धारणा समेत राख्न पुगेका छन् । उनका यस चरणका धेरैजसो कवितामा भाषिक क्लिष्टता पाइन्छ । उदाहरणका लागि तिनलाई निम्नानुसार प्रस्तुत गर्न सकिन्छ : कुनै दिन अचानक के हुन्छ, खुट्टा हराएको दिन, चर्चको साँझ, देशको गीतमा प्रेल्युड विक्रम २०५६ आदि ।

खुमनारायण पौडेलका पूर्वाद्ध चरणका कवितामा भन्दा उत्तराद्ध चरणका कवितामा यिनै प्रमुख कवितात्मक प्रवृत्तिका कारणले भिन्नता पाइन्छ । पूर्वाद्ध चरणका कवितामा राजनैतिक चेतना, स्वतन्त्रताको खोजी, मानवीय जीवनको मूल्यबोध, आन्तरिक सकसको चित्रण सशक्त देखिन्थ्यो भने उत्तराद्ध चरणका कवितामा अन्तराष्ट्रिय संस्कृतिको चित्रण, युगीन यथार्थको वर्णन, मानिसका आस्तित्विक पीडाको चित्रण बढी प्रभावकारी रहेको देखिन्छ । युगीन यथार्थको प्रकटीकरण नै यस चरणको मुख्य प्रवृत्ति हो । यसरी पौडेल सङ्ख्यात्मकता भन्दा गुणात्मकतामा जोड दिने व्यक्तित्व हुन् । गुणात्मकताका दृष्टिले उनका दुबै चरण उत्तिकै उत्कृष्ट देखिन्छन् भने सङ्ख्यात्मक दृष्टिले उत्तराद्ध चरण भन्दा पूर्वाद्ध चरण बढी प्रभावशाली रहेको देखिन्छ ।

४.२.५ समग्र प्रवृत्ति

२०३७ सालबाटै कविता प्रकाशन गर्न थालेका खुमनारायण पौडेलका कृतिले हालसम्म आउँदा सङ्ख्यात्मकताको हिसाबले धेरै नभएपनि गुणात्मकताको हिसाबले भने सफलता पाएका छन् । उनी कविता विधाका माध्यमबाट आफ्नो नाम समकालीन कविका अग्रपङ्क्तिमा दर्ता गराउन सफल भएका छन् । सङ्ख्यात्मक रूपमा पूर्वाद्ध चरण बढी उर्वर देखिन्छ भने गुणात्मकताका दृष्टिले भने उनका दुबै चरण उत्तिकै उत्कृष्ट देखिन्छन् । अभ् उत्तराद्ध चरण भन् सशक्त हुँदै आएको देखिन्छ । 'प्रतीकात्मकता, बिम्बमयता, आस्तित्विक पीडा, प्रयोगशीलता तथा आधुनिकतालाई प्रकट गर्ने गरी लेखिएका कवि पौडेलका कविता खँदिला छन् र हामीलाई छुने हिम्मत गर्छन्' भनेर कृष्ण गौतमले उनका कवितात्मक प्रवृत्ति औँल्याएका छन् (गौतम, २०५३ : ३७) । 'कवि पौडेल नेपाली साहित्यमा चालीसको दशकपछि देखिएको प्रतीक, बिम्ब र मिथकलाई सार्थक रूपमा प्रयोग गरी मौलिकताको सशक्त अभिव्यक्ति दिने गद्यकविता फाँटका शक्तिशाली कविहरू मध्ये एक हुन् । आस्तित्विक सङ्कट र अन्तःपीडा उनका कविताका प्रमुख विषय हुन् । उनका कवितामा बिम्ब प्रयोगका अधिकता एवं विचारको सूक्ष्मताले अस्पष्टता, दुरूहता र अमूर्तता नरहेको होइन तर आयामिकता, नवीनता, प्रयोगशीलता र सौष्ठवताले गर्दा अत्यन्त खँदिला छन्' भनेर कपिल अज्ञातले कवि पौडेलका कविता दुरूह, अस्पष्ट, अमूर्त एवं बिम्बको अधिक प्रयोगयुक्त रहेका भएपनि नवीनता र प्रयोगशीलताका कारण खँदिला रहेको कुरा उल्लेख गरेका छन् (अज्ञात,

२०६७ : १७६) । लक्ष्मणप्रसाद गौतमका अनुसार पौडेलका समग्रमा कवितात्मक प्रवृत्तिलाई
बुँदागत रूपमा निम्नानुसारले उल्लेख गर्न सकिन्छ :

- १.समकालीन र युगीन यथार्थको अभिव्यक्तिका साथै युगबोधी कविताहरूको सिर्जना,
- २.राजनीतिक, सामाजिक र आर्थिक विषमताका विविध सन्दर्भहरूको यथार्थपरक चित्रण,
- ३.मानवीय मूल्यविघटन वा विघटित मानवीय मूल्यको चित्रणका साथसाथै व्यापक मानव
मूल्यको खोजी,
- ४.मान्छे र उसका जीवनका विविध पक्षहरूको चित्रणका माध्यमबाट मान्छेका विविध
भोगाई र पीडाको अभिव्यक्ति,
- ५.सङ्कटग्रस्त मानवजीवनमूल्यको निरूपण र मान्छेको आस्तित्विक पीडाबोध,
- ६.युगबोध,जीवनबोध र मृत्युबोधका साथै मानवीय अस्मिताबोधको तीव्रता,
- ७.जीवनका आरोह-अवरोह,सुख-दुःख,आशा-निराशा र मानवीय संवेदनाको अभिव्यक्ति,
- ८.युगीन विसङ्गतिबोधको चरम वितृष्णामा पनि आशावादी स्वरको प्रकटीकरण,
- ९.आलोचनात्मक यथार्थवादी दृष्टिकोणको परिपूरकका रूपमा प्रगतिशील चेतनाको
अभिव्यक्ति,
- १०.स्वतन्त्रता,समानता,भातृत्व र विश्वबन्धुत्वको अभिव्यक्तिका साथै राष्ट्रिय-
अन्तराष्ट्रियबोधी चेतना,
- ११.प्रजातान्त्रिक मूल्य र मान्यताको सचेत अभिव्यक्ति, राष्ट्रराग र प्रजातान्त्रिक
मूल्यविचलनबाट पीडाबोध,
- १२.युगीन यथार्थको चित्रणकै सन्दर्भमा हत्या, हिंसा, सन्त्रास र आतङ्कमय जीवन
परिवेशको सशक्त चित्रणका साथै सङ्कटग्रस्त मानवीय जीवनको पीडाबोधी
अभिव्यक्ति,
- १३.समसामयिक यथार्थको विद्रूप चित्रणका साथै मान्छेको पाशविकता र नृशंसताको चित्रण,
- १४.पाश्चात्य सभ्यता,संस्कृति र त्यहाँका भोगाई एवं अनुभूतिको यथार्थपरक अभिव्यक्ति
तथा उत्तर आधुनिकतावादी-बहुलवादी चेतना,
- १५.कम प्रचलित र अप्रचलित नवीन बिम्ब र मिथकहरूको प्रयोग गरी कवितालाई बौद्धिक
बनाए पनि कथ्यको प्रतिपादन,
- १६.विशेषत विज्ञान क्षेत्रका र त्यसमा पनि भूगर्भशास्त्रसँग सम्बद्ध विज्ञान बिम्ब, ब्रह्माण्ड
बिम्ब र पुराकथात्मक बिम्बको प्रयोग,
- १७.सरल वाक्यविन्यास र कतै जटिल शब्दविन्यासद्वारा कथ्यलाई नवीनरूपमा प्रस्तुत गर्ने
प्रवृत्ति,
- १८.कथ्य वा भाव र भाषा बीच सन्तुलन आदि । (गौतम,२०७३:१३,१४)

समग्रमा उनका कवितात्मक प्रवृत्तिलाई बुँदागत रूपमा यसप्रकार देखाउन सकिन्छ :

१. प्रयोगशीलता,
२. समसामयिकता बोध,
३. अस्तित्ववादी विसङ्गतिवादी चेतना,
४. राजनैतिक चेतना,
५. पाश्चात्य संस्कृतिको प्रभाव,
६. वैयक्तिक कृष्णको चित्रण,
७. अन्तरविषयकता,
८. उत्तरआधुनिक चेतना,
९. स्वतन्त्रता, समानता र मानवतावादी भावना,
१०. बिम्ब, प्रतीक तथा मिथकको अत्यधिक प्रयोग,
११. भाषिक क्लिष्टता आदि ।

४.३ निष्कर्ष

पन्ध्र-सोह्र वर्षको उमेरबाट कवितात्मक अभिव्यक्ति दिन थालेका खुमनारायणले आजका दिनसम्म पनि निरन्तर रूपमा आफ्ना सिर्जनाहरू दिइरहेका छन् । उनी नेपाली कविता क्षेत्रलाई सङ्ख्यात्मक रूपमा भन्दा गुणात्मक रूपमा उत्कर्षता प्रदान गर्न वर्तमानमा पनि तल्लीन भएर लागि रहेका छन् । कविताको समसामयिक धारामा उदाएका पौडेलले कविताको माध्यमबाट अस्तित्ववादी, विसङ्गतिवादी चिन्तन तथा वर्तमान मानवका असन्तुष्टिहरूलाई यथार्थ रूपमा प्रकट गर्ने काम गरेका छन् । अन्य स्रष्टाहरूभन्दा उनलाई फरक तुल्याउने विशेषता भन्नु नै विज्ञान क्षेत्रका पुराकथात्मक बिम्बको प्रयोग, अन्तरविषयकता, युगबोध, विश्वबोध, प्रजातान्त्रिक मूल्यबोधजस्ता विषयवस्तुको प्रयोग रहेको छ । उनले आफ्ना कविताको विषयवस्तुका रूपमा मानवीय स्वतन्त्रतालाई पनि प्रमुख प्राथमिकता दिएका छन् । मानवीय मूल्य विचलन, अस्तित्वको खोजीका साथै वैयक्तिक जीवनका भुक्त र अनुभूक्त सन्दर्भ, विज्ञान जगत्को विविध परिवेश, पाश्चात्य सभ्यता एवं संस्कृति, भौतिकवादी एवं जीवनवादी विविध सन्दर्भहरूको यथार्थ चित्रणका कारण उनका कविता अझ पाठकका लागि चासोका विषय बन्न पुगेका छन् । यिनै विविध विशेषताका कारण समकालीन कविताका क्षेत्रबाट खुमनारायण पौडेलको नाम झिक्ने हो भने अधुरो रहने देखिन्छ ।

खुमनारायण पौडेलले वि. सं. २०३७ सालमा सामन्तीलाई हाँक कविता प्रकाशन गरेर कविता विधामा प्रवेश गरेका हुन् । उनले यो कविता सोह्र वर्षको उमेरमा लेखेका हुन् । सानै उमेरबाट कवितात्मक क्षेत्रमा प्रवेश गरेका पौडेलले कविताका साथसाथै गीतिसिर्जना,

अनुवाद, समीक्षा-समालोचना क्षेत्रमा पनि कलम चलाएका छन् । उनका हालसम्म तीनवटा कवितासङ्ग्रह प्रकाशित भइसकेका छन् भने **समाधि** कवितासङ्ग्रह प्रकाशोन्मुख देखिन्छ । पौडेलको काव्ययात्रालाई पूर्वाद्ध र उत्तराद्ध गरी दुई चरणमा विभाजन गरिएको छ । उनको कवितायात्रालाई कवितालेखनको प्रारम्भदेखि वि.सं. २०५७ सालसम्मको समयावधिलाई पूर्वाद्ध चरण र वि. सं. २०५७ देखि यताको समयमवधिलाई उत्तराद्ध चरण मानिएको छ । पौडेलको कवितायात्राको पहिलो चरणमा **अन्तिमेत्थम्** र **नरमेध** दुईवटा कवितासङ्ग्रह प्रकाशित छन् । **अन्तिमेत्थम्** कवितासङ्ग्रहमा युगीन यथार्थको चित्रण, स्वतन्त्रता, समानता र भ्रातृत्व तथा राजनैतिक, सामाजिक र आर्थिक विसङ्गतिको चित्रण गरिएको छ । त्यसैगरी **नरमेध** कवितासङ्ग्रहमा हत्या, हिंसा, सन्त्रास र आतङ्कमय जीवन परिवेशको सशक्त चित्रणका साथै सङ्कटग्रस्त मानवीय जीवनको पीडाबोधी अभिव्यक्ति, समसामयिक यथार्थको विद्रूप चित्रणका साथै मान्छेको पाशविकता र नृशंसताको चित्रण, पाश्चात्य सभ्यता, संस्कृति र त्यहाँका भोगाई एवं अनुभूतिको यथार्थपरक अभिव्यक्तिको प्रकट गरिएको छ ।

वि. सं. २०५७ सालदेखि यताको समयावधिलाई उत्तराद्ध चरण मानिएको छ । यस चरणमा **शीतनिद्रा** एउटा मात्र कवितासङ्ग्रह र थुप्रै फुटकर कविताहरू प्रकाशित छन् । उत्तराद्ध चरणमा प्रवेश गर्दै जाँदा पौडेलमा विश्वबोधी चेतना बढ्दै गएको देखिन्छ । उनले यस चरणका कवितामा पाश्चात्य सभ्यता, संस्कृति तथा त्यहाँका जीवन भोगाइहरूलाई यथार्थ रूपमा चित्रण गरेका छन् । नयाँनयाँ बिम्बको प्रयोग तथा भूगर्भशास्त्रसँग सम्बन्धित विषयलाई पनि विभिन्न प्रतीक तथा मिथकीय माध्यमबाट सुन्दर संयोजन गरेका छन् । उनका यस उत्तराद्ध चरणका कवितामा पनि मानवीय अस्तित्वको सङ्कट, अस्मितामाथिको प्रहार र वर्तमान मानवमा मानवीयताको सङ्कट हुँदै गइरहेको विषयवस्तुलाई विद्रूप रूपमा चित्रण गरिएको पाइन्छ । समसामयिकता, विश्वबोध, बिम्ब बहुलता, अन्तरविषयकता, भाषिक क्लिष्टता उनका यस चरणका कविताका मुख्य विशेषता हुन् । गुणात्मकताका दृष्टिले पौडेलका दुबै चरण उत्तिकै प्रभावशाली रहेको भएपनि सङ्ख्यात्मक दृष्टिले पौडेलको कवितायात्राको पूर्वाद्ध चरण बढी प्रभावकारी रहेको देखिन्छ ।

पाचौँ परिच्छेद

खुमनारायण पौडेलका कविता कृतिहरूको विश्लेषण

५.१ विषयप्रवेश

खुमनारायण पौडेल (२०२१) समकालीन चेतना भएका कवि हुन् । २०३७ सालबाट लेखन तथा प्रकाशन यात्रा थालनी गरेका पौडेलको पहिलो प्रकाशित कविता **सामन्तीलाई हाँक** हो । हालसम्म उनका तीनवटा कवितासङ्ग्रह **अन्तिमेत्थम्**(२०४९), **नरमेघ** (२०५६), र **शीतनिद्रा**(२०७३) प्रकाशित छन् । यसबाहेक उनका प्रशस्त कविता र फुटकर लेखरचनाहरू विभिन्न पत्रपत्रिका र अनलाइन पत्रिकाहरूमा पनि प्रकाशित छन् । भने **समाधि** कवितासङ्ग्रह प्रकाशोन्मुख रहेको देखिन्छ । यस शोधपत्रमा पौडेलका प्रकाशित तीनैवटा कवितासङ्ग्रहहरूको संरचना र आयाम, विषयवस्तु वा भाव र प्रवृत्तिका आधारमा क्रमशः विश्लेषण गरिएको छ ।

५.१.१ अन्तिमेत्थम् कवितासङ्ग्रहको विश्लेषण

५.१.२ संरचना र आयाम

प्रस्तुत **अन्तिमेत्थम्** कवितासङ्ग्रहभित्र जम्मा उनन्तीसवटा कविताहरू रहेका छन् । यस सङ्ग्रह भित्रका सबै कविताहरू प्रगीतात्मक संरचनाका छन् । एउटै कथ्यको वरिपरि घुमिरहने कविता नै प्रगीतात्मक कविता हुन् । यस्तै खालका संरचनायुक्त कविता यस सङ्ग्रहभित्र समेटिएका छन् । यसभित्रका कविताहरूलाई तीनवटा खण्डहरूमा विभाजन गरिएको छ । शहीद खण्ड, स्मृति खण्ड र समय खण्डमा क्रमशः सातसात र पन्ध्रवटा कविताहरू सङ्कलित छन् । प्रायजसो सबै कविता लघुतम आकारका रहेका छन् । सबैभन्दा छोटो आयामको कविता **युगपीडा** जम्मा चार पङ्क्तिमा संरचित छ भने सबैभन्दा लामो आयामको कविता **सम्भावना र प्रश्नहरूको जङ्गलमा** हो यसमा एकसय सत्त्वालीस पङ्क्ति रहेका छन् । अरू सबै कविता आठ पङ्क्तिदेखि साठीपैसठ्ठी पङ्क्तिसम्मका रहेका छन् ।

५.१.३ विषयवस्तु वा भाव

अन्तिमेत्थम्कवितासङ्ग्रहभित्र विविध विषयवस्तुयुक्त कविताहरू सङ्गृहीत छन् । मानवीय स्वतन्त्रताको खोजी, विद्रोह, प्रजातान्त्रिक मूल्यबोध, राजनैतिक विषयवस्तु, जनताका हकअधिकार हनन भएको र अधिकार पाउनु पर्दछ भन्ने मान्यता आदि विषयवस्तुको सँगाले हो **अन्तिमेत्थम्** कवितासङ्ग्रह । यस कवितासङ्ग्रहमा समावेश गरिएका कविताहरूको विषयवस्तु वा भावविचार निम्नानुसार प्रस्तुत गर्न सकिन्छ :

कविताको शीर्षक	मूल भाव
समाचारको समयमा	यस कविता मार्फत कविले तत्कालीन समयमा शान्ति र स्वतन्त्रता समाप्त भएको विषयवस्तु प्रस्तुत गरेका छन् । कागज र कलमको पनि सतीत्व लुटिएको छ भन्दै कविले साहित्यकारको तथा प्रेस स्वतन्त्रता हनन भएको कुरालाई प्रस्तुत गरेका छन् ।
शहीद र म	शहिदहरूले चाहेजस्तो परिवर्तन हुन नसकेको अवस्था चित्रित छ । यस कवितामा शहिद र म पात्रका बीच तुलना गरिएको छ । म पात्रप्रति तीव्र व्यङ्ग्यभाव प्रकट गरिएको छ ।
आऊ ! त्यो मृत बालकको कुरा गरौं	यस कवितामा भर्खरै प्राप्त भएको बालकरूपी प्रजातन्त्रको मृत्यु भैसकेको अवस्था देखाइएको छ । मुलुकमा आएको प्रजातन्त्रको घाँटी निमोठिएको कुरा चित्रित गर्दै कविले कविता मार्फत आक्रोस व्यक्त गरेका छन् ।
शहीदको डायरीबाट	परिवर्तनका लागि जतिसुकै विद्रोह र संघर्ष गरेपनि त्यो निरर्थक रहेको कुरा यस कवितामार्फत व्यक्त गरिएको छ । नेतृत्वका लागि नेताहरूमा रहेको स्वार्थी प्रवृत्तिले गर्दा परिवर्तन सम्भव नभएको कुराको चित्रण गरिएको छ ।
मुक्ति	यस कवितामार्फत कविले मुक्तिको चाहाना व्यक्त गरेका छन् । ऐतिहासिक जनआन्दोलन पश्चात् वृक्षरूपी जिन्दगीहरूले विगतको कठोर बन्धनबाट मुक्ति प्राप्त गर्नेकुराको संकेत गरिएको छ । वृक्षहरूले पालुवा फेरेजस्तै जनताहरूले परिवर्तन प्राप्त गर्दछन् कि भन्ने आशा व्यक्त गरिएको छ ।
अन्तिमेत्यम्	यस कवितामा प्रकाश चेतनाको र अँध्यारो अज्ञानताको प्रतीक हो भनिएको छ । यसमा जीवन अन्त्य नै हो तापनि जीवनले बाटो पाउनु पर्ने, प्रकाशले अन्धकार मेटेभै विद्रोहले दासता तोड्नुपर्ने अभिप्राय उल्लेख छ ।
छायाँ	यसमा प्रकाशले यथार्थ वा सत्य साक्षात्कार हुन्छ किन्तु छायाँ भ्रम र मिथ्याको रूप भएको हुँदा त्यसबाट शङ्का र कालो

		भयको उत्पत्ति हुन्छ, भन्ने भाव निहित छ ।
स्मृतिको विगत	गर्तमा	विगतको मिठो पलको स्मरण गरिएको प्रस्तुत कविताले एकातिर देशभक्तिको भावना व्यक्त गरेको छ, भने अर्कातिर आफ्नी प्रेयसीको सम्झनालाई प्रस्फुटन गर्ने काम गरेको छ । विगतका रमाइला तथा नरमाइला क्षणहरूको स्मृति गर्नु मानवीय स्वभाव हो । यस कवितामा भने कविले विगतका रमाइला दिनहरूको स्मरण गरेको देखिन्छ ।
घाटमा साँभसँग	एउटा	यस कवितामा आन्तरिक मनको पीडाको प्रकटिकरण गरिएको छ । सुखमा रमाउनु र दुःखमा निराश हुनु मानवीय कमजोरी हो भन्नेकुरा यसमा देखाइएको छ । मातृवियोगमा भाव विह्वल भएर स्वयं कविले आफ्नो अर्न्तमनको पीडा प्रस्तुत कवितामा व्यक्त गरेका छन् ।
पदयात्रा		यस कवितामा आज्ञा र उपदेश प्रवेश र निषेधका सीमाहरूको ख्याल नराखी प्रस्थान गरेकोमा चिन्ताको उद्बोध छ । साथै जीवनको यात्रा उद्देश्यपूर्वक र योजनापूर्वक हुनुपर्छ भन्ने भाव निहित छ ।
मनको घाउ		यस कवितामा कसैले आत्मीयताको बम खसाली आफ्नो शून्यता ऐकान्तिकतासँग निमग्न आफूलाई भत्काइदिएकोमा आफ्नो व्यथा वा पीडाको प्रकटीकरण छ ।
प्रवेश - अवशेष		यस कवितामा समवेत अर्थात् सम्बन्धले मिलेको स्थिति सिर्जना हुन नसकी विश्वासको वृक्ष ढलेपनि आस्थाको हातहरूले यथावत् उल्टो रुखको जरा समातेपछि हुने निरर्थक परिणति प्रस्तुत गरिएको छ ।
सम्भावना प्रश्नहरूको जंगलमा	र	यस कवितामा विकृत र विसङ्गत परिवेशको चित्रण हुनुका साथै आमाका बारेमा गम्भीर प्रश्नहरू राखिएका छन् ।
विपरीत		यस कवितामा असंख्य गिद्धहरूले घाम र आकाश छोपी आशा गरेको जस्तो विपना र वहार आउन नसकेको यथार्थता उद्घाटित छ ।

विकृति	यस कवितामा हात, खुट्टा, काँध र जिब्राहरू हाम्रै अधीन भएर नचलेको अरुकै निमित्त दास भएर चलेको सिद्धान्त र योजना कार्यान्वयन नभएको हाम्रा प्रवृत्तिगत विकृतिको चित्रण गरिएको छ ।
अन्ततोगत्वा	यस कवितामा आफूले टेक्ने धरातल अस्तित्व अग्रजहरूको जमातमा समाहित भएको तथ्य उद्घाटित छ ।
कैद एक्लो अस्तित्व	यस कवितामा अन्धकारका कारण अस्तित्व एकलै कैद परेको विडम्बना व्यक्त छ ।
प्रयोगशाला भित्रको क्षण	यस कवितामा आफैँमाथिका व्यङ्ग्यहरूलाई पनि सहनु पर्ने अन्तर्पीडाको प्रकटीकरण छन् ।
शल्यकक्षमा वर्तमान	यस कवितामा थकित जीन्दगीका आह र सुस्केराहरू छन् ।
वासलात	यस कवितामा जीन्दगीका सबै सुखचयन लुटिएर र लुटाएर बाँच्न नसकिने तथ्यको बोध छ ।
विचार	यस कवितामा हावा प्रकाश र क्षितिजभै बलवान छ तर बलवान विचारलाई पनि कहिलेकाहिँ कुर समयसत्ताले दास बनाउन खोजेको अवस्था प्रतिबिम्बित छ ।
भोलिको चिन्तन	यस कवितांशमा भविष्यका बारेमा सबै मिलेर सोच्नुपर्ने र सबै मिलेर अगाडि बढ्नुपर्ने कुरा देखाइएको छ । बेगलाबेगलै सोच विचार राखेर परिवर्तन सम्भव नहुने, सबैले आ-आफ्ना नकारात्मक विचारको अन्त्य गर्दै एकता र सहमति गर्नुपर्ने भन्दै भविष्यको बारेमा चिन्तन गरिएको छ । यसमा सबैजनाले एकजुट भएमा मात्रै उज्ज्वल भविष्यको सम्भावना रहेको कुराको संकेत गरिएको छ ।
बाँच्न जन्मेको भोक	उपर्युक्त कवितांशमा मानिसले बाँच्नका लागि अनेकौँ किसिमका दुःख, कष्ट भोग्नु पर्छ, संघर्षविना कुनैपनि काम सम्भव हुदैन भन्ने कुराको चित्रण गरिएको छ । संघर्ष गरेमा सबैकुराको सम्भव छ भन्ने मूल कथ्य यसमा पाइन्छ ।
अस्तित्व	सृष्टिको संरचना कहिल्यै नथाक्ने र नरोकिने कुराको सन्देश

	प्रस्तुत कविताले दिएको देखिन्छ । यसमा गहन दार्शनिक विचार व्यक्त गरिएको छ । प्रकृतिको लीलाको चर्चा गरिएको यस कवितांशमा जतिसुकै भक्तिकद्वै गएपनि सृष्टि अनवरत चलिरहन्छ, भन्नेकुरा देखाइएको छ ।
दुरुह	यस कवितामा जीन्दगी जस्तै जीन्दगीका विचार पनि दुरुह रहेको विचार व्यक्त गरिएको छ । ती विचारहरूलाई बुझ्न अति आवश्यक रहेको कुरा व्यक्त गरिएको छ ।
डढेलो	अग्निको विस्तृत स्वरूप डढेलो हो । यसले परिवेश सन्तप्त बन्दछ । असङ्ख्य घाउ निस्कन्छन् र मानवता नै त्यसमा मलम लगाउन सक्छ भन्ने स्वर निहित छ ।
सडक	वर्तमान मानवले आफ्नो अस्मिता गुमाउनुको पीडा यस कवितामा व्यक्त गरिएको छ । सताब्दीयौँदेखि निर्धा जनताले बलियाहरूको दासत्व सहनु परेको, पहुँचवालाहरूले सोभासाभा जनताहरूको श्रमको दुरूपयोग गरेको र उनीहरू सधैं अस्तित्वहीन भएर बस्नुपरिरहेको अवस्थाको चित्रण गर्नु उपर्युक्त कवितांशको मूल कथ्य रहेको देखिन्छ
युगपीडा	यस कवितामा कविले अर्काका लागि मात्र गुणगान गर्ने तर आफ्ना लागि केहि गर्न नसक्ने परिस्थितिलाई मैनाचरी मार्फत प्रस्तुत गरेका छन् । आफ्नो परिचय बिना नै बाँचेका मान्छेहरूप्रति तीव्र व्यङ्ग्य प्रहार यस कवितामा देख्न सकिन्छ ।
समयको स्वर	यस कवितामा देशमा प्रजातन्त्र आउनुपूर्वको अवस्था र आइसकेपश्चात्को अवस्थामा कुनै पनि परिवर्तन नआएको युगीन यथार्थ अंकित छ । समय परिवर्तन भए पनि व्यवस्था परिवर्तन नभएको पीडा यस कवितामा देख्न सकिन्छ ।

यसरी कविले आफ्ना कवितामा युगका चेतना, समाजका विकृति, विसङ्गति, मानवीय कमजोरी, कुण्ठा, लाचारी र वर्तमानका वास्तविकताजस्ता विषयवस्तुलाई समेटेका छन् । युगका घटना, दुर्घटनाले व्यथित हृदय बोकेर हिडेका मान्छेहरूको वैयक्तिक गुनासो पनि

यस सङ्ग्रहमा भेटिन्छ । पौडेलले यस कविता सङ्ग्रहमा समाजमा रहेका विकृति, व्यङ्ग्ययुक्त, विसङ्गतियुक्त, स्वतन्त्रता, आन्तरिक पीडा, वर्तमानसँगको असन्तुष्टि, प्रजातन्त्रप्राप्ति पछि पनि जनता सन्तुष्ट हुन नसकेको अवस्थाजस्ता विविध विषयवस्तु समेटेका छन् ।

५.१.४ अन्तिमेत्थम् कवितासङ्ग्रहको प्रवृत्तिपरक विश्लेषण

(क) मानवीय स्वतन्त्रताको खोजी

स्वतन्त्रता मानवको नैसर्गिक अधिकारभित्र पर्दछ । स्वतन्त्रताविना मानव जातिको कल्पना गर्न सकिदैन । मानिस संसारका सबै प्राणीहरूमध्येकै सर्वश्रेष्ठ प्राणी हो र ऊ कसैको अधीनमा बस्न रुचाउँदैन । वि. सं. २०४६ साल वरपरको राजनैतिक परिवेश अन्तिमेत्थम् कवितासङ्ग्रहमा समेटिएको छ । कविले यस सङ्ग्रहका धेरैजसो कवितामा स्वतन्त्रताको स्वर घन्काएका छन् । अन्तिमेत्थम् कवितासङ्ग्रहका धेरैजसो कवितामा मानवीय स्वतन्त्रताको खोजी गरिएको पाइन्छ । तत्कालीन समयमा देशको निरङ्कुस र तानाशाही राजनैतिक व्यवस्थाले सर्वसाधारण जनताहरूको स्वतन्त्रतामाथि प्रतिबन्ध लगाएको थियो भन्नेकुरा अन्तिमेत्थम् कवितासङ्ग्रहको अध्ययन पश्चात् थाहा पाइन्छ । पौडेल आफ्ना कविताका माध्यमबाट सधैं मानवीय स्वतन्त्रताको खोजी गरिरहन्छन् । यसमा तत्कालीन राज्य व्यवस्थाप्रतिको असन्तुष्टि रचनाहरू मार्फत् पोख्न नपाइएको पीडाको पनि चित्रण गरिएको छ । कवि लेखकहरूको वाक् स्वतन्त्रता, लेखन स्वतन्त्रता र प्रकाशन स्वतन्त्रतामाथि भएको हननका बारेमा कवितामार्फत् आवाज उठाएका छन् पौडेलले । प्रेस स्वतन्त्रतामाथि भएको हननका बारेमा उठाइएको आवाजको स्वर प्रस्तुत कवितांशमा पाइन्छ:

यो कागज र कलमको पनि त सतीत्व लुटिएको छ
मात्र मरेका छैन रगतपच्छे भएर कलम
अनुभवको थोत्रो गाउन ओढेर बाँचेको छ ।

(‘समाचारको समयमा’, पृ. ४)

यस कवितांशमा तत्कालीन समयमा कविहरूको अभिव्यक्तिको स्वतन्त्रतामाथि भएको दमनको चित्रण गरिएको छ । कवि लेखकहरूले तत्कालीन समयको राजनैतिक हस्तक्षेप,

दमन तथा असन्तुष्टिलाई आफ्ना सिर्जनाका माध्यमबाट पाठक, स्रोताका सामु ल्याउन नपाउनुको पीडा यसमा व्यक्त गरिएको छ । कागज र कलमको सतीत्व लुटिनु भनेको लेखन तथा प्रकाशनमाथि बन्देज लगाइनु हो । कागज र कलमलाई प्रतीकात्मक रूपमा सुन्दर तरिकाले प्रयोग गरी कवि लेखकको वाक् स्वतन्त्रता, लेखन स्वतन्त्रता र प्रकाशन स्वतन्त्रतामाथि भएको हस्तक्षेपलाई देखाइएको छ । यस कवितांशका माध्यमबाट कवि पौडेलले एकातिर मानिस स्वतन्त्र प्राणी हो र उसलाई कसैले पनि आफ्नो नियन्त्रणमा राख्न नहुने कुरा देखाउन खोजेका छन् भने अर्कोतिर बौद्धिक वर्गको आवाजलाई दबाउन खोज्नु राज्यव्यवस्थाको कमजोरी हो भन्ने सन्देश पनि दिएका छन् ।

सुकरात भएदेखि विष खाइएको छु

येशु भएदेखि क्रसमा टाँगिएको छु

—छियाछिया छु

—रक्ताम्य बनाइएको छु

इतिहासका काला पानादेखि आजसम्म

सत्ताको दास बनाइन खोजिएको छु ।

(‘विचार’, पृ. ५१)

यस कवितांशमा बौद्धिक वर्गका कवि लेखकहरूको अधिकारको हनन भएको उदाहरण भन्नु स्पष्ट देख्न सकिन्छ । तत्कालीन समयमा सत्ताको विरोधमा आवाज उठाउन प्रतिबन्ध लगाइएको थियो भन्नेकुरा यसमा देखाइएको छ । आफ्ना विचारहरू व्यक्त गर्न खोज्दा सुकरात र येशुको जस्तो अवस्था सहनुपर्ने कुरा पनि यस कवितांशमा देख्न सकिन्छ । मानव चेतनशील प्राणी हो, उसका चैतन्य विचारहरूलाई सञ्चारका विभिन्न माध्यमबाट उसले व्यक्त गर्न पाउनु पर्दछ । तत्कालीन समयमा कवि लेखकको विचारहरूलाई सत्तासीन व्यक्तित्वहरूले दबाएर राखेको कुरा यसमा देखाइएको छ । विगतदेखि आजसम्म सत्ताले लेखकहरूको अमूल्य विचारहरूको घाँटी निमोठ्दै आइरहेको कुरा पनि यहाँ देख्न सकिन्छ । मानिसलाई भौतिक यातना दिएर उसको अवसान सम्भव होला तर उसका अमूल्य विचारहरू जहिल्यै शाश्वत रहने सन्देश पनि यसमा देख्न सकिन्छ ।

दिनदिनै मैनाचरी, पिंजडाभिन्न
अरुका शब्दहरू भन्छ, रमाउछ,
तर आफ्नो स्वतन्त्रता माग्ने शब्द
उसले कहिले बनाउँछ ?

(‘युगपीडा’, पृ. ५९)

यस कवितांशमा मानिस यतिसम्म बन्धनमा परेको छ कि उसलाई आफू अरुका लागि बाँचिरहेको पनि थाहा छैन भन्नेकुरा देखाइएको छ । जसरी पिंजडाभिन्न थुनिएको मैनाचरी अरुको निर्देशनमा रमाइरहेको अनुभव गरिरहेको हुन्छ, बोल्न जानेकोमा मख्ख पर्छ । आफू अरुको बन्धनमा रहेको कुरा थाहै नपाइ बोल्न जानेकामा प्रगति सम्भन्छ । ठिक त्यसैगरी नै वर्तमान मानवले आफ्नो स्वतन्त्रता माग्न सकिरहेको छैन । अर्काका लागि मात्र गुणगान गर्ने तर आफ्ना लागि केही गर्न नसक्ने प्रवृत्तिका मानिसलाई कविले मैनाचरीका माध्यमबाट प्रस्तुत गरेका छन् । अर्काको भाषा बोल्दाबोल्दै आफू दास भैरहेको र मालिकलाई खुसी पार्दापार्दै आफ्नो अस्तित्व सङ्कटमा परेको थाहा नपाउने परिस्थितिलाई मैनाचरीको उदाहरणबाट प्रस्ट पारिएको छ ।

जब खुट्टाहरू अरुको हिंडाइमात्र हिंडिदिन्छन्
जब हातहरू अरुको काममात्र गरिदिन्छन्
जब काँधहरू अरुको भन्साइमात्र बनिदिन्छन्
जब जिब्राहरू अरुका चाकडीका मात्र शब्द सुनाउँछन्

(‘विकृति’, पृ. ४९)

खुट्टाहरूले अर्काको हिंडाइमात्र हिंड्नु, हातहरूले अर्काको काममात्र गरिदिनुबाट कविले मान्छे दास जीवन बाँचीरहेको छ भन्नेकुरा यस कवितांशका माध्यमबाट देखाउन खोजेका छन् । सधैं अर्काको अधीनमा बाँचीरहेका गरिब निमुखाहरूले आफू बन्धनमा परेको कुरा बुझेका छैनन् । यदि बुझेका भए किन सधैं चाकडी, चाप्लुसी गर्ने शब्दमात्रै बोल्न सक्छन् ? किन आफ्नो स्वतन्त्रताको आवाज उठाउन सक्दैनन् भन्ने गम्भीर भाव प्रस्तुत कवितांशले बोकेको छ ।

(ख) देशको राजनैतिक क्षेत्रमा हुँदै गएको विकृत तथा विसङ्गत पक्षको चित्रण

चालीसको दशकमा प्रकाशित **अन्तिमेत्थम्** कवितासङ्ग्रहमा राजनैतिक विकृत तथा विसङ्गत पक्षको सशक्त चित्रण गरिएको छ । तत्कालीन राजनीतिमा भएको उतारचढाव कविले प्रत्यक्ष देखेकाले पनि उनका कवितामा राजनैतिक चित्रण सशक्त ढङ्गाट व्यक्त गरिएको पाइन्छ । यस सङ्ग्रहका विभिन्न कवितामा २०४६ साल वरपरको राजनैतिक अवस्थाको चित्रण गरिएको छ । कवि पौडेलमा प्रजातान्त्रिक मूल्यबोध टड्कारो रूपमा देख्न सकिन्छ । प्रजातन्त्रको प्राप्ति, पुर्नप्राप्ति पश्चात् पनि नेपाली जनतालाई परिवर्तनको आभाससम्म नभएको प्रसङ्ग **अन्तिमेत्थम्** कवितासङ्ग्रहमा देख्न सकिन्छ । आम जनताले देशमा पूर्ण परिवर्तन र सर्वाङ्गीण विकासको चाहना राखेको र उक्त चाहना केवल सपनामा मात्रै सीमित हुन गएको कुरा पौडेलका कवितामा छर्लङ्ग देख्न सकिन्छ । 'असमानता, अन्याय र हैकमवादी प्रवृत्तिको अन्त्य भई समता, न्याय र शान्तिको स्थापना हुनुपर्नेमा विडम्बनावश सम्पन्नता र विपन्नताको दुरी भन् फराकिलो हुँदै गयो । सुविधाभोगीहरू उठ्दै गए । साधारण जनताले राहतको सट्टा आहत पाए । कुसंस्कारहरूमा कुनै परिवर्तन आएन । यसले गर्दा उज्यालो परिवेश पनि पीडादायक बनेभैं आभास हुन थाल्यो । मानिसहरूमा निराशा र पलायन सिर्जियो । यही समय—पीडाले कवि लेखकहरूलाई पनि प्रभावित नपारिरहन सकेन । फलतः वर्तमान कविताले निराशा, पलायन, कुण्ठा र विकृतिका स्वरहरू बोक्न थाले' भन्ने गोविन्दराज विनोदीको भनाइ पौडेलका कवितामा चरितार्थ भएको देख्न सकिन्छ (विनोदी, २०५१ : ४१) । **अन्तिमेत्थम्** कवितासङ्ग्रहका कवितामा भएको राजनैतिक क्षेत्रमा हुँदै आएको विकृत तथा विसङ्गत पक्षको चित्रणको उदाहरण यसप्रकार उल्लेख गरिन्छ :

त्यो आकाश भर्खर उघिन लागेको बेला

त्यो क्षितिज भर्खर देखिन लागेको बेला

त्यो धरती भर्खर टुसाउन लागेको बेला

एक मुस्लो तातो हावा बनेर

अङ्ग अङ्ग डाम्ने

र मुना—मुना चिमोट्ने

दुस्साहस तिमीले कसरी गर्थ्यौ ?

(‘आऊ ! त्यो मृत बालकको कुरा गरौँ’, पृ. ९)

यस कवितांशमा तत्कालीन समयमा प्राप्त भएको प्रजातन्त्र जनचाहनाको पूर्ति हुन नपाउँदै स्वार्थी प्रवृत्तिले ओतप्रोत भएका सत्ताधारी ब्वाँसाहरूले आफ्नो स्वार्थसिद्ध गर्नका लागि प्रजातन्त्रलाई जरैदेखि फ्याँक्ने दुस्साहस गरेको भन्दै कविले आक्रोश व्यक्त गरेका छन् । सोभासाभा गरिब, निमुखा जनताहरूले प्रजातन्त्रप्राप्ति पश्चात् देशमा आमूल परिवर्तनको आशा तथा विश्वास राखेको र प्रजातन्त्र आउन नपाउँदै स्वार्थीहरूबाट त्यसको घाँटी निमोट्ने काम भएको भन्दै कविले असन्तुष्टि जनाएका छन् । देशमा आउन लागेको प्रजातन्त्रलाई कविले कलिला बालकको संज्ञा दिँदै तिनको मुना चिमोट्ने दुस्साहस गरेको आरोप लगाएका छन् । जनताहरूको आशालाई निराशामा परिणत गरिएको कुरा यस कवितांशमा व्यक्त गरिएको छ ।

त्यो स्वार्थी शहीद / मलाई
मेरो वर्तमानभित्र गिज्जाउन थाल्छ
त्यसले मौका छोपेर मृत्यु पाएको छ
र त शहीदमा दर्ता भएको छ !
म उसको जस्तै मृत्यु पर्खिरहेछु
त्यसैले विद्रोही हुनुको यातना भोगिरहेछु

(‘शहीद र म’, पृ. ६)

प्रजातन्त्रको प्राप्ति पश्चात् प्रजातन्त्र प्राप्त गर्नका लागि सङ्घर्ष गर्ने, आवाज उठाउने, लेखन प्रकाशनको स्वतन्त्रता माग्ने समाजका सचेत वर्ग मानिएका कवि लेखकहरूको अस्तित्व जोगाउन कठिन परेको व्यङ्ग्यभाव प्रस्तुत कवितांशमा देखिन्छ । कविहरूले आफ्नो अस्तित्वको रक्षा गर्नका लागि कठिन युद्ध लड्नुपरेको र दैनिक जीवन यापन गर्न कठिन हुँदै गइरहेको अवस्थाको सङ्केत पनि यसमा देख्न सकिन्छ । यस कवितांशमा कविले म भनेर कवि लेखकको पीडालाई व्यक्त गरेका छन् । समाज परिवर्तनका लागि आफूहरू लागि परेको र केही परिवर्तनको सङ्केत देखिन थालेपछि आफ्नो अस्मिता समाप्त भएको महशुस हुन थालेकाले उपर्युक्त कवितांशमा व्यङ्ग्यात्मक तरिकाले प्रस्तुत गरेका छन् ।

हिजो उन्मुक्त घोडा चढ्नेहरू आज पनि उन्मुक्त घोडा चढिरहेछन्

सडक आज उनीहरूकै विजयोल्लासमा थर्किरहेछ
हिजो पसिना चुहाउनेहरू आज पनि पसिना चुहाइरहेछन्
माटो आज उनीहरूकै पसिनाले भिजिरहेछ

(‘समयको स्वर’, पृ. ६०)

यस कवितांशमा देशमा नाममात्रको प्रजातन्त्र आएको प्रसङ्ग उल्लेख गरिएको छ । प्रजातन्त्र आउनुपूर्वको अवस्था र आइसके पश्चात्को अवस्थामा कुनै फरक नदेखिएको कुराको चित्रण यसमा देख्न सकिन्छ । नामको मात्र प्रजातन्त्रले देशमा रहेका समस्याहरू जस्ताको तस्तै रहेको, गरिबहरू भन् गरिब हुँदै गएको र धनीहरू भन्भन् धनी हुँदै गएको कुराको यथार्थ चित्रण यस कवितांशमा देख्न सकिन्छ । प्रजातन्त्र आएपछि भोकाहरूले दुई छाक खान र नाङ्गाहरूले एकसरो लुगा लाउन पाइन्छ कि भन्ने आश गरेका थिए तर विडम्बना नाममात्रको प्रजातन्त्रको आगमनले अवस्था जस्ताको तस्तै रहन पुग्यो । घोडा चढ्नेहरू घोडामै चढिरहे र पसिना चुहाउनेहरूका पसिना कहिल्यै ओभाउन पाएनन् । ठुलो परिवर्तनसँगै जनताका आशाहरू निराशामा परिणत हुनुको पीडा यस कविताले व्यक्त गरेको छ ।

(ग) मानवीय असन्तुष्टि र आन्तरिक कुण्ठाको अभिव्यक्ति

वर्तमान मानवका असन्तुष्टि, उच्चाट, आन्तरिक कुण्ठा, उकुसमुकुसहरूको चित्रण गर्नु पौडेलको कवितात्मक प्रवृत्ति हो । ‘आजका मान्छेको जीवन विविध सङ्गतिहीनताका कारण कुण्ठित, हताश, निराश, उदासीन र वितृष्णायुक्त भएको कुरालाई समकालीन नेपाली कविताले अभिव्यक्त गरेको देखिन्छ । कुण्ठाग्रस्त आजको मान्छे सधैं हताश, निराश देखिएको, पराजित र अभिशप्त जीवन बाँचेर निरीह र उदाशीन भएको तथा सबैतिरबाट वितृष्णाबोध जीवनदेखि नै मोहभङ्ग भएको जस्ता विविध पक्षलाई समकालीन नेपाली कवितामा अभिव्यक्त गरिएको पाइन्छ’ भन्ने लक्ष्मणप्रसाद गौतमको दृष्टिकोण रहेको छ (गौतम, २०६६ : २६०) । पौडेलका कवितामा पनि समकालीन कविताका प्रवृत्तिहरू पाइन्छन् । उनी वर्तमान मानवका जीवन भोगाइ र त्यसप्रतिको दृष्टिकोणलाई पनि चित्रण गर्दछन् । वर्तमान मानव आफैँसँग असन्तुष्ट रहेको देखिन्छ । बाहिरबाट हेर्दा सद्दे जस्तो देखिने मानिस भित्रभित्र आन्तरिक पीडा, छटपटीका कारण गलिसकेको छ । अन्तर्मनको वेदनालाई पौडेल

कविताका माध्यमबाट खोतल सक्षम देखिन्छन् । आन्तरिक छटपटी, वेदना, असन्तुष्टि, कुण्ठा आदिलाई अभिव्यक्त गर्ने केही साक्ष्यहरूलाई यसप्रकार देखाइन्छ :

थाकेको छ

आत्महत्याको प्रयत्न

बाँच्न जन्मेको भोक

सूर्यास्तको आकाश

र,

जिन्दगी ।

(‘शल्यकक्षमा वर्तमान’, पृ. ४८)

यस कवितांशमा जीन्दगी देखेर वाक्कदिकक भएको असन्तुष्टिको भाव व्यक्त गरिएको छ । आफ्नो जीवनयात्रा गर्दागर्दै थाकेर आत्महत्याको प्रयत्न गर्दा पनि आत्महत्या गर्न नसकेको अवस्था चित्रण गरिएको छ । अनगिन्ति इच्छा आकाङ्क्षाहरूलाई बोकेर जीवनको यात्रा गरिरहेको मानव चाहेको कुरा प्राप्त गर्न नसक्दा मर्न विवश हुन्छ र ऊ चाहेर पनि मर्न सक्दैन । आत्महत्याको प्रयत्न गर्दागर्दा थाकिसकेको कुरा यस कवितांशमा उल्लेख गरिएको छ । सोचेजस्तो र चाहनाअनुरूपको जिन्दगी नपाउँदा इच्छा, आकाङ्क्षाहरूलाई कुण्ठित पार्न विवश छ आजको मान्छे । न त चाहेको कुरा प्राप्त गर्न सक्छ न त आत्महत्या नै । कैयौं पटक आत्महत्याको प्रयास गर्छ तर पनि उभित्रको बाँच्न जन्मेको भोक जाग्रत हुँदा मर्न पनि सक्दैन । यस्तै छ वर्तमान मान्छेको पीडा । यस कवितांशमा वर्तमान मानवको यथार्थता चित्रण गरिएको छ ।

यसबेला मलाई यी शब्दहरूको सट्टा

अलिकति विश्वास देऊ

मेरा विश्वासहरू आज हराएको बेला

एउटा वास्तविकता स्वीकार्न सकूँ ।

(‘घाटमा एउटा साँभसँग’, पृ. २९)

यस कवितांशमा आन्तरिक वेदनाको सशक्त चित्रण गरिएको छ । मातृवियोगमा छट्पटिएका कविले आफूलाई सान्त्वनाको सट्टा विश्वासको आवश्यकता रहेको कुरा व्यक्त गरेका छन् । यसमा एकातिर कविको आन्तरिक पीडाको यथार्थता प्रस्तुत गरिएको छ भने अर्कोतिर वर्तमान मानवमा विश्वासको सङ्कट हुँदै गइरहेको कुराको वर्णन गरिएको छ । वर्तमान मानवले वास्तविकता स्वीकार गर्न नसकिरहेको प्रसङ्ग देखाइएको छ । अविश्वासले जरा गाडेको वर्तमान समयमा विश्वास हराइसकेको यथार्थता पनि उक्त कवितांशमा प्रकट भएको छ । मानिस वेदनामा छट्पटिरहेका बेला खोक्रा सान्त्वना बाहेक अरु केही दिन सक्दैन । कविलाई कोरा सान्त्वना भन्दा विश्वास आवश्यक रहेको कुराको चित्रण गरिएको छ । यस कवितांशमा कृत्रिमता फैलिदै गएको वर्तमान समयमा वास्तविकता खोज्नुपर्ने आवश्यकताको चित्रण गरिएको छ ।

स्पर्शसमेत दुख्न लागेको मेरो वर्तमानलाई
 कसैले छोयो र दुखाइदियो
 नहेर भनेको थिएँ/भन्दा-भन्दै
 भिन्नभिन्न सम्म कसैले खोतल्यो

(‘मनको घाउ’, पृ. २६)

यस कवितांशमा मानवीय कमजोरी र आन्तरिक कुण्ठाको एकदमै कलात्मक ढङ्गबाट चित्रण गरिएको छ । कुनैपनि मानव आन्तरिक असन्तुष्टिका कारण पीडाग्रस्त भएर एकान्तमा बस्न रूचाउँछ, आफ्नो आन्तरिक पीर, व्यथा अरु समक्ष देखाउन सक्दैन । असन्तुष्टिहरूलाई मनमा खेलाउँदा खेलाउँदा कहल्यै निको नहुने मनको घाउ नै बन्न पुग्छ । कविलाई पनि आफ्नी ममतामयी आमा सँगको वियोग पश्चात् अरूको स्पर्श समेत दुख्न थालेको महसुस भएको छ । यो सबै मानिसमा हुने मानवीय कमजोरी हो ।

अन्तिमेत्थम् कवितासङ्ग्रहभित्र विविध खालका विषयवस्तु समेटिएका कविताहरू देख्न सकिन्छ । सङ्ग्रहभित्रका सबै कविताको प्रवृत्तिलाई समेटेर यसमा व्याख्या विश्लेषण गर्न सकिएको छैन । कविताका केही प्रमुख प्रवृत्तिलाई मात्र यसमा समावेश गरिएको छ । समकालीन चेतना, राजनैतिक अस्थिरताको परिवेशले गर्दा जनताले भोग्नु परेका पीडा,

आन्तरिक पीडा, विद्रोह, वेदना, करुणाजस्ता अन्य विभिन्न खालका प्रवृत्तिहरू यस सङ्ग्रहका मुख्य प्रवृत्ति हुन् ।

५.२ नरमेधकवितासङ्ग्रहको विश्लेषण

५.२.१ संरचना र आयाम

नरमेध कवितासङ्ग्रहभित्र जम्मा उनन्चालीसवटा कविताहरू सङ्गृहीत छन् । यस सङ्ग्रह भित्रका कविताहरू पनि प्रगीतात्मक संरचनाले भरिएका छन् । यसमा एघार बाह्र पङ्क्तिदेखि सत्सठ्ठी पङ्क्तिसम्मका कविताहरू सङ्कलित छन् । आत्महत्या र एकान्तको हिमपातक्रमशः ११/१२ पङ्क्तिमा संरचित छोट्टा कविताका रूपमा देखा पर्दछन् भने वक्तव्य र माफ गर साथीहरू, माफ गर क्रमशः ६४ र ६७ पङ्क्तिका छन् । यस सङ्ग्रहका यी दुई कविता अन्य सबै कविताका तुलनामा लामा आयामका छन् भने यसबाहेकका अरू सबै कविता यिनका दाँजोमा मझौला खालका रहेका छन् । यस सङ्ग्रहका कविताहरू एक शब्दको पङ्क्तिदेखि दश शब्दको पङ्क्तिसम्म संरचित छन् ।

५.२.२ विषयवस्तु वा भाव

वर्तमान मानवका इच्छा, आकांक्षा तथा चिन्तनहरू मेधित हुँदै गएको मुख्य प्रसङ्गलाई कवि पौडेलले नरमेधकवितासङ्ग्रहको विषयवस्तुका रूपमा उपस्थित गराएका छन् । यस सङ्ग्रहभित्र मानवीय जीवनको मूल्य क्षीण हुँदै गइरहेको अवस्थाको चित्रण, राजनैतिक विसङ्गतिको चित्रण, हत्याहिंसा तथा काटमारको विरोध, मानवीय अस्मिता तथा स्वतन्त्रताको खोजी आदिजस्ता विविध विषयवस्तुका कविता समेटिएका छन् । विषयवस्तु वा भावभूमिका दृष्टिकोणले नरमेध कविता सङ्ग्रहभित्रका कविताहरूलाई निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ :

शीर्षक	मूलभाव
व्यामोह	कविले संसारको जुनसुकै मानिस चाहे त्यो जस्तोसुकै परिवेशबाट आएको किन नहोस्, चोटको प्रकृति फरक भएपनि सबैको पीडा र दुखाइ भने उस्तै हुन्छ भन्ने भाव यस कवितामार्फत प्रकट गरेका छन् ।
परिवेशको गन्ध	मानवको अन्तर्मनको चाहाना सुन्दरता हो । मनले

	परिकल्पना गरेअनुसार व्यक्तिका इच्छा, आकांक्षाहरू पूरा हुन सक्दैनन् भन्ने भाव यस कवितामा रहेको पाइन्छ ।
मेरो सृष्टि	यस कवितामा कविले आफ्नो सिर्जन प्रक्रियाबारे उल्लेख गरेका छन् । सिर्जनालाई अवचेतनको उपलब्धि ठान्ने कवि पौडेल मनबाट नभई मस्तिष्कबाट सञ्चालित देखिन्छन् । अन्य मानिसले वास्ता नगरेका बेवारिसे कथ्यहरू प्रति आफ्नो निकटता छ भन्ने कुरा यस कवितामा व्यक्त भएको छ ।
आगोको नृत्य	यस कवितामा समयको वीभत्स परिस्थितिको यथार्थ चित्रण गरिएको छ । आफैले लेखेको इतिहासलाई भत्काएर फेरी विध्वंसात्मक इतिहास सिर्जना गर्न खोज्नु उचित हैन भन्ने भाव प्रकट गरिएको देखिन्छ । जेउस आगोका देवता हुन् र प्रोमिथस स्वर्गबाट आगो चोरेर ल्याउने पात्र । प्रोमिथसले मानव कल्याणका लागि पृथ्वीमा ल्याएको आगोको दुरुपयोग प्रति कविको विमति छ ।
स्वगत	यस कवितामा दार्शनिक चिन्तन प्रकट गरिएको छ । ईश्वर तथा देवताको आशीर्वादले आफूले गरेका सबै पापहरू पखालिन्छन् भन्नु भ्रम हो भन्ने भाव यस कवितामा प्रकट भएको पाइन्छ ।
वक्तव्य	वर्तमान सभ्यताको व्यङ्ग्य र उहि कृतिमता रहित, आडम्बर रहित आदिम परिवेशप्रतिको अनुराग यस कविताको मूल सार हो । कवितामा प्रदूषित, मतलबी र स्वार्थी शहरी परिवेश भन्दा स्वच्छ, प्रकृतिप्रति आशक्ति दर्शाइएको छ ।
अवसाद	जीवन बाँच्ने क्रममा आइपर्ने विभिन्न प्रकारका वर्जना र अवरोधहरू अनि अनिच्छापूर्वक त्यस्ता कर्महरूमा मानिस साक्षी बसिदिनु पर्ने बाध्यतालाई यस कवितामा चित्रण

	गरिएको छ ।
प्रस्थानपछि	यस कवितामा आफ्ना प्रियजनहरू घरबाट यात्रामा निस्किएपछि उनीहरूका बारेमा चिन्ता प्रकट गरिएको छ । यात्राका अप्ठेराहरूमा उनीहरूले जति दुःख पाए पनि धरतीलाई असाध्य माया गर्नु पर्ने भाव व्यक्त गरिएको छ ।
आत्महत्या	यस कवितामा वर्तमान मानवका आफ्ना इच्छा, भावना तथा चाहनाहरू पूर्ण नहुँदा दिनानुदिन आत्महत्या गर्नु परिरहेको कुरा चित्रित छ ।
समय	यस कवितामा समयले जतिसुकै फड्को मार्दै गए तापनि मानिसमा कुनै किसिमको पनि परिवर्तन हुन नसकेको कुराको वर्णन गरिएको छ । मानिसको इच्छा भन्दा समय अत्यन्त बलवान छ भन्ने कुरा व्यक्त भएको छ ।
साँझको टेबुलमा म	हरेक रात, हरेक साँझ आफ्नो अस्तित्वको खोजी गरेपनि अस्तित्वको आभास भने हुन नसकेको र निरन्तर अतृप्ति, अभाव र अपूर्णता व्याप्त भइरहको आशय यस कवितामा व्यक्त भएको देखिन्छ ।
नदीको गीत	यस कवितामा जीवन बाँच्ने क्रममा कुनै पनि साँधसीमाहरू उलङ्घन गरेर अरूलाई प्रताडना दिनु नहुने-जीवनलाई खहरेजस्तो उक्ताउलो होइन, हिउँदको नदीभैँ शान्त बनाउनु पर्ने भावना व्यक्त गरिएको छ ।
घाटबाट फर्किएपछि	यस कवितामा आफ्ना अमूल्य विचारहरूको तथा रहरहरूको आफैले मलामी भएर जलाउनुको पीडा व्यक्त गरिएको छ । मानिसका विचारहरूको कदर नभएको दुःखलाग्दो कहानी चित्रित देखिन्छ ।
पुतली	जसरी पुतलीहरूले उज्यालो खोज्न जाँदा बत्तीको तातोमा आफ्नो जीवनलीला समाप्त गर्दछन् । त्यसैगरी वर्तमान मानवले अस्तित्वको खोजी गर्न जाँदा पुतलीको जस्तै

	हालत व्यहोर्नु परिरहेको छ भन्ने कुरालाई चित्रण गरिएको छ ।
शोकगीत	यस कवितामा देशका लागि बलिदानी गर्ने वीर सहिदहरूलाई बिर्सन नहुने कुरा व्यक्त गरिएको छ । तिनीहरूको वीरतालाई कसैले पनि नबिर्सिकन पाठ सिक्नुपर्ने भाव यस कवितामा स्पष्ट देखिन्छ ।
माफ गर, साथीहरू माफ गर	यस कवितामा अरु बेलामा भन्दा मातेको बेलामा मान्छेले आफ्नो अचेतनको प्रकटीकरण गरी पीडाग्रस्त संवेदनालाई अभिव्यक्त गर्ने कुरालाई चित्रण गरेका छन् ।
एक्काइसौं सताब्दी एउटा श्राप एउटा प्राप्ति	यस कवितामा मानवसभ्यताका पर्खालहरू दिनप्रतिदिन भत्किरहेछन् । एकएकबाट हजार हुनुपर्नेमा हामीहरू हजारबाट एक, एक भइरहेका छौं । त्यसैले त हाम्रो अस्तित्वमा आक्रमण भइरहेको छ । तापनि हामी अपूरा सपना साँचेर घिटिघिटि बाचीरहेका छौं भन्ने मूलभाव यस कवितामा व्यक्त गरिएको छ ।
अन्तराल	यस कवितामा परिवर्तन भएको धेरै समयपछिसम्म पनि देशका जनताले परिवर्तनको आभाससम्म गर्न नपाएको कुरा व्यङ्ग्यपूर्ण तरिकाले व्यक्त गरिएको छ । आफ्नो अस्तित्वको कसैले अतिक्रमण गरिसक्दा पनि थाहा नपाएको विषयवस्तु प्रकट भएको छ ।
कुहिरोमा हामी	देशमा भएको परिवर्तनले सकारात्मक परिवर्तन गर्न नसकेको अवस्थाको चित्रण गरिएको छ । कुहिराको कागभैँ परिवर्तन पनि अलमलिएको अवस्था यस कवितामा प्रकट भएको पाइन्छ ।
भविता	यस कवितामा तत्कालीन नाममात्रको प्रजातन्त्र जनतालाई मन नपरेको कुरा उल्लेख गरिएको छ ।
मृत्यु सन्देश	देश परिवर्तनका लागि जनताहरू मर्न तयार रहेको कुरा यस कवितामार्फत कविले व्यक्त गरेका छन् ।

एकान्तको हिमपात	यस कवितामा सकारात्मक विचारमाथि नकरात्मक विचारले आक्रमण गरेको भाव व्यक्त गरिएको छ ।
श्राप	यस कवितामा परिवर्तन ल्याउन नसकेका नेताहरूको पनि जनताले गुणगान गर्ने प्रवृत्तिप्रति व्यङ्ग्य गरिएको छ ।
हराउँदै गएका सपनाहरू	जनताले चाहेजस्तो परिवर्तनका लागि वर्षौँदेखि सपना सजाएपनि ती पूरा हुन नसकेको पीडा यस कवितामा व्यक्त गरिएको छ ।
अन्तर	यस कवितामा मानवीय अस्तित्व संकटमा परेको कुराको चित्रण गरिएको पाइन्छ ।
जल्लाद – आतङ्क	यस कवितामा समकालीन नेपाली समाजमा देखा परेका जल्लादहरूको बारेमा चित्रण गरिएको छ । मानवता, शान्ति र सहयोग क्रमशः हराउँदै गएको कुरालाई यस कविता मार्फत कविले व्यक्त गरेका छन् । राष्ट्र जल्लाद आतङ्कले ग्रस्त भएको र कुनैबेला पर्दाभिन्न लुकेर बस्ने जल्लादहरू वर्तमान समयमा खुलेआम चौबाटोमा बसेर समयलाई बलात्कार गरिरहेको यथार्थ प्रस्तुत गर्नु नै यस कविताको मूलभाव हो ।
यथावत्	देश र आफ्नो आँखामा मात्र होइन संसारकै आँखामा मात्र होइन संसारकै आँखामा वेदनाका आँसुहरू देख्न नपरे कविमा हर्ष र उमङ्ग पैदा हुन्थ्यो । आफ्नो बाटो आफैँ चिनेर नहिड्ने र बाटो हिडेर पनि अलमलमा परिरहने द्विविधामा पर्नेहरूलाई कवि व्यङ्ग्य गर्दै मानवताको मूल्य बुझी सही बाटो हिड्न आग्रह गर्छन् । जसरी बादल आकाशबाट हट्छ त्यसरी नै देशमा विद्यमान सम्पूर्ण अवरोधहरूले हटिदिनुपर्छ किनकी हामी एककाइसौँ शताब्दीका मान्छेहरू अब त युग अनुसार चलन जान्नुपर्छ भन्ने भाव यस कवितामा व्यक्त गरिएको छ ।

मेरो घर	यस कवितामा विगतको प्राप्तिभन्दा पनि वर्तमान परिस्थिति दयनीय रहेको भाव व्यक्त गरिएको छ ।
मेरा प्राप्तिहरू, मेरा आतयायीहरू	यस कवितामा मानिसले आफ्ना इच्छा, आकांक्षा विरुद्ध चल्नु परेको पीडा व्यक्त भएको छ । मानवीय स्वतन्त्रता हनन भएको भाव यस कवितामा चित्रित भएको देखिन्छ ।
दिशाहीन	यस कवितामा वर्तमान अवस्थामा जताततै विकृति, विसङ्गति छाएको, मानवीय जीवन मूल्यहीन हुँदै गएको, मान्छेले मान्छेसँगै त्रसित भएर बाँच्नु परेको र कसैले पनि स्वतन्त्रतापूर्वक हिड्न नसकेको अवस्थाको चित्रण गरिएको छ । वर्तमान मानव आतङ्कपूर्ण जीवन बाँच्नु परेको र त्यसको असर कलिला नानीहरूमा पर्न गएको यथार्थताको प्रकटिकरण यस कवितामा देख्न सकिन्छ ।
जिजीविषा	यस कवितामा कुण्ठा, आँसु र पीडाले प्रताडित मान्छेले लाचारी र निरीहताबाट मुक्त भएर स्वच्छ र स्वस्थ समाजमा हरेक दृष्टिले स्वतन्त्र र सबल हुँदै सच्चा मानवजीवन बाँच्न पाउनु पर्दछ, मानवताको बचाउ गर्नुपर्दछ भन्ने भाव प्रकट भएको देखिन्छ ।
आगत अनुहार	यस कवितामा मानिसका सकारात्मक सोच, विचारहरू पराजित हुनु परेको पीडा व्यक्त गरिएको छ । यसमा देश परिवर्तन गर्ने शहीदका सोचहरू कसैले पनि पूरा गर्न नसकेको अवस्थाको चित्रण गरिएको छ ।
दुविधाहरू	यस कवितामा मान्छेको मन परिवर्तनशील भएर क्षण क्षणमा विभिन्न विचारहरू परिवर्तन भएभैं तत्कालीन राज्य व्यवस्था पनि परिवर्तनशील भएको र उक्त परिवर्तन जनचाहना अनुरूप नभएको मूलभाव व्यक्त गरिएको छ ।
आहत पहाड	यस कवितामा वर्तमान समयको विसङ्गत राजनैतिक अवस्थाको चित्रण गरिएको छ । राजनैतिक व्यवस्था

	फेरिदै गएपनि देशको मुहार जस्ताको तस्तै रहेको कुरालाई व्यङ्ग्यपूर्ण तरिकाले व्यक्त गरिएको छ । कवितामा कविलाई प्राकृतिकता मात्रै मनपर्ने भनेर शताब्दीयौँदेखि कसैले गर्न नसकेको परिवर्तलाई देखाउन खोजिएको छ । वर्तमान समयमा परिवर्तन आवश्यक रहेको भन्ने मूल सन्देश नै यस कविताको कथ्य हो ।
आँसु	यस कवितामा कविले सिर्जनाको विषयवस्तु व्यक्त गरेका छन् । एउटा सुन्दर रचना गर्नको लागि सर्जकले कस्तो अवस्थाको सामना गर्दछ भन्नेकुरा यस कविताको सोभो अर्थ हो ।
मायावी पोखरी	यस कवितामा कविले वर्तमान समयको विसङ्गतयुक्त राजनैतिक वेधितिको चित्रण गरेका छन् । सुशासनका निहुँमा राजनेताहरूले कुसाशन गरिरहेका छन् । आफैँ सत्ताधारी हुने र आफैँ विभिन्न बाहाना गर्दै आन्दोलन गर्ने वर्तमान अराजक राजनीतिको गहिरो प्रस्तुति यस कविताको मूल कथ्य वा भाव हो ।
फोसिल अनुहार र टुँडालहरू	यस कवितामा देशमा भएका अनेकौँ षड्यन्त्रद्वारा कैयौँ सोभासाभा जनताहरूले अकालमा ज्यान गुमाउनु परेको पीडा व्यक्त गरिएको छ । अनेकौँ मान्छेको हत्या, हिंसा गरेर बलिया शासकहरूले राज्यको दुरुपयोग गरेको यथार्थकुराको चित्रण पनि यसमा देख्न सकिन्छ ।
तिरोहित सम्झना	यस कवितामा वर्तमान समयमा अस्तित्वको सङ्कट हुँदै गएको, अस्मिताको सङ्कट हुँदै गएको कुरालाई विभिन्न बिम्बका माध्यमबाट कलात्मक रूपले प्रस्तुत गरिएको छ । मानवीय अस्तित्व सङ्कटमा परेको कुराको चिन्ता पनि यस कवितामा गरिएको देखिन्छ ।
चर्चको साँभ	यस कवितामा अन्तराष्ट्रिय संस्कृतिको चित्रण गरिएको छ । वर्तमान समयमा मानवीयता समाप्त हुँदै गएको र

	<p>मानिस आस्तित्विक पीडा व्यहोदै आइरहेको प्रसङ्ग चर्च नजिकैको बृद्धाश्रममा मृत्यु कुदै गरेका दम्पतिहरूको एक्लोपन, निरस र रुग्ण जीवनको बारेमा गरिएको चित्रणबाट स्पष्ट हुन्छ । मानवीय अस्मिता समाप्त हुँदै गइरहेको अवस्थाको चित्रण गर्नु नै यस कविताको मूल भाव हो ।</p>
--	---

नरमेधकवितासङ्ग्रहभित्रका कविताहरू विविध विषयवस्तुमा आधारित छन् । विशेष गरी वर्तमान मानवका इच्छा, आकांक्षा तथा चिन्तनहरू मेधित हुँदै गइरहेको अवस्थाको चित्रणमा केन्द्रित छन् ।

५.२.३ नरमेधकवितासङ्ग्रहको प्रवृत्तिपरक विश्लेषण

(क) मानवीय मूल्यमा आएको सङ्कटको चित्रण

कवि पौडेलका कवितामा वर्तमान मानव जीवनमा आएको सङ्कटको चित्रण पाइन्छ । 'मान्छेको जीवनको मूल्य ह्रास हुँदै गइरहेको वा मानवीय मूल्यको विघटन भइरहेको युगीन यथार्थलाई पनि समकालीन नेपाली कविताले अभिव्यक्त गरेको पाइन्छ । भोक, रोग, शोक, अभाव, विविध विसङ्गति, अन्योल र भौतिकवादी जीवनशैलीले आजको मान्छेलाई पनि प्रभावित पारेको कुरा देखाउँदै समकालीन नेपाली कवितामा मानवीय जीवनको मूल्यहीनतालाई प्रभावपूर्ण रूपमा अभिव्यञ्जित गरिएको छ' (गौतम, २०६६ : २६९) । समकालीन चेत भएका कवि पौडेलका नरमेध कवितासङ्ग्रहभित्रका केही कवितामा वर्तमान मानवको मूल्यहीन अवस्थाको चित्रण गरिएको छ । उनका कवितामा मानव सङ्कटबाट गुज्रिरहेको छ, आजको मान्छे प्रत्येक क्षणमा आफ्नै मूल्य दाउमा राख्न विवश देखिन्छ, कसैले कसैलाई विश्वास गर्न सक्दैन भन्ने भावयुक्त कविताहरू देख्न सकिन्छ । केही उदाहरण निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ :

मानवताका नाममा म शोषिन्छु

शान्तिका नाममा म घाइते हुन्छु

सहयोगका नाममा म ठगिन्छु

साँभ्र छर फर्किदा

म त्यही हुन्न जे म थिएँ('जल्लाद आतङ्क', पृ.४८)

यस कवितांशमा वर्तमान समयमा मानवताको ह्रास हुँदै गइरहेको अवस्थाको गहिरो चित्रण पाइन्छ । मानिस प्रत्येक पलपलमा मानिसबाटै लुटिदै, ठगिदै र शोषित हुँदै गइरहेको छ । विहान घरबाट नित्यकर्मका लागि निस्केको मानिस बेलुका जस्ताको त्यस्तै फर्किने हो कि होइन भन्ने त्रासद वातावरणमा बाँचिरहेको छ आजको मान्छे । वर्तमान समयमा कसैले कसैलाई दया, माया र विश्वास गर्दैन, सक्नेले नसक्नेप्रति अनेकौं दाउपेच लगाएर शोषण मात्रै गर्दछ । निर्धाहरूका इच्छा, आकांक्षा तथा चिन्तनहरूमा नराम्रोसँग प्रहार भइरहेको छ । आत्मसम्मानपूर्वक बाँच्न पाउनु मानवको नैसर्गिक अधिकार हो तर त्यसको पालना गर्दैन आजको मान्छे । सधैं अर्काको आत्मसम्मानमा चोट पुऱ्याएर घाइते तुल्याउन मात्रै जानेको छ उसले । यसर्थ प्रस्तुत कवितांशमा मानवको मूल्य दिनानुदिन क्षीण हुँदै गइरहेको, मानवता सड्कटमा पर्दै गइरहेको कुराको सशक्त चित्रण गरिएको छ ।

प्रत्येक साँभ आतङ्कहरू आँगनमा आएर उभिन्छन्

टुकीको उज्यालोमा पढ्दै गरेका नानीहरू

आमालाई छेलेर लुक्छन्

आतङ्कहरूले विस्तारै दैलो ठेल्छन्

लात्ताले हानेर गजबार भाँचिदिन्छन्

(‘दिशाहीन’, पृ. ५६)

आतङ्कहरू आँगनमा आएर उभिनु, टुकीको उज्यालोमा पढ्दै गरेका नानीहरू आमालाई छेलेर लुक्नु र आतङ्कहरूले विस्तारै दैलो ठेलेर लात्ताले हानेर गजबार भाँचिदिनु जस्ता प्रसङ्गले वर्तमान अवस्थाको कारुणिकता, त्रासद वातावरण तथा जताजतै आतङ्कमय वातावरणले कलिला बालबालिकाहरूको मनमष्टिष्कमा पर्न गएको असरबारे स्पष्ट पारेको छ । वर्तमान समयमा मानवको अस्तित्व सडकटमा पर्दै गएको छ सधैं अरूलाई पीडा दिएर आफू रमाउने परपीडकहरूको जताततै बिगबिगि रहेको छ भन्ने कुराको पनि चोटिलो प्रहार यस कवितांशमा देख्न सकिन्छ । भविष्यका कर्णधार मानिने कलिला बालमष्टिष्कमा आघात परेपछि त्यसको परिणाम नराम्रो हुने सन्देश पनि यस कवितांशको कथ्य हो । वर्तमान मानवीय मूल्यको सडकट हुनु, मानवीयता ह्रास हुनु, मानिस त्रसित भएर बाँच्नु आदि मूलभाव प्रस्तुत कवितांशले बोकेको छ ।

जिन्दगी बाँचु भनेको भत्किनु मात्रै रहेछ कि नदीको

किनाराजस्तो

खिइनु मात्रै रहेछ कि डुङ्गाको पतवार जस्तो

ती जानै नपर्ने, हिइनु नपर्ने गोरेटाहरूमा पनि

हिइनुपर्ने बाध्यता दिने आतयायीहरू मेरा प्राप्तिहरूसँग

मैले कहिलेसम्म भोग्न पर्ने हो पराजय ?

(‘मेरा प्राप्तिहरू, मेरा आतयायीहरू’ पृ. ५५)

यस कवितांशमा जिन्दगी बाँचु भनेको भत्किनु मात्रै रहेछ भन्ने पङ्क्तिबाट मानिस जीवनमा थकित भैसकेको कुराको चित्रण गरिएको देखिन्छ । बाँचनका लागि थोरैमात्र भएपनि आशावादी स्वरको र जीवनप्रतिको सकारात्मक सोचको आवश्यकता पर्दछ । तर यस कवितांशले जीवनको अन्यौलग्रस्त अवस्थाका कारण वर्तमान मानवले निराशा नै निराशा र दुःखमात्र जीवन हो भन्ने सोच विवश भएको देखाएको छ । जताततै विसङ्गति नै विसङ्गतिको भुमरिमा फस्न पुगेको छ आजको मान्छे । अनेकौँ सङ्घर्षका बीचमा पनि प्राप्ति चाहिँ शून्य भएकाले विग्रनु, भत्किनु र खिइनुलाई नै वास्तविक जिन्दगी सम्भेको छ आजको मान्छेले । स्वचालित नभएर परचालित भएर हिइनुपर्दाको पीडा नै यस कवितांशको मूल कथ्य हो ।

म यस्तै अपाङ्ग दिनहरूको लासमन्तिर थिचिएर

मेरा सपनाको आदिम आकार सम्भन्धु

अगेनाको डिलमा बसेर एउटा पाकेको उमेरले

आफ्नो विगत सम्भेरेर उदास भएजस्तो

म सपनाहरूको आदिम अनुहार सम्भेरेर

उदास हुन्छु ।

(‘हराउँदै गएका सपनाहरू’, पृ. ४५)

हरेक मानवले आफ्नो जीवनमा कुनै न कुनै सपना सजाएको हुन्छ । आफ्ना मनमुटुमा सजाएका ती निर्दोष सपनाहरूले पूर्णता नपाउँदा मानिस विक्षिप्ताको सिकार बन्न पुग्छ । यस कवितांशमा आएका अपाङ्ग दिनहरूको लासमन्तिर, सपनाहरूको आदिम आकारजस्ता

सुन्दर बिम्ब विधानले गर्दा कवितालाई अझ सुन्दर हुनमा मद्दत गरेको छ । सपना बुन्नु, सजाउनु मानवीय स्वभाव हो तर त्यसलाई विविध विसङ्गतिका कारणले पूरा गर्न नपाउँदै जीवनलीला समाप्त हुनुको पीडा एकदमै दर्दनाक हुन्छ र मानिसमा नैराश्यता छाउँछ । उसलाई आफ्नो जीवन व्यर्थभै लाग्न थाल्छ र बाँच्नु र मर्नुमा फरक पाउँदैन मान्छे । यस्तै कारणले गर्दा मानिसको जीवन मूल्यहीन हुन पुगेको छ भन्नेकुरालाई प्रस्तुत कवितांशले प्रस्ट पारेको छ ।

(ख) राजनैतिक मूल्यहीनताको चित्रण

राजनैतिक सन्दर्भलाई कवि पौडेलले नजिकैबाट नियालेका कारण उनका कवितामा राजनैतिक अस्तव्यस्तताको चित्रण सशक्त ढङ्गबाट गरिएको पाइन्छ । नरमेध कवितासङ्ग्रहका कतिपय कविताहरू राजनैतिक मूल्यहीनताका उदाहरण बन्न पुगेका छन् । 'मूल्य, मान्यता, सिद्धान्त, आस्था र निष्ठाको राजनीति हराउँदै जानु र अवसरवादी राजनीति मौलाउँदै जानु राजनीतिक मूल्यहीनता हो । आजका नेताहरूमा राजनीतिक मूल्य हराउँदै गएको युगीन यथार्थलाई पनि समकालीन नेपाली कवितामा अभिव्यञ्जित गरिएको पाइन्छ ।'(गौतम, २०६६:३३४) भनेर लक्ष्मणप्रसाद गौतमले प्रस्ट्याएका छन् । कवि पौडेलमा समकालीन चेतना प्रशस्तै पाइन्छ, । उनी आफ्ना कवितामा राजनैतिक क्षेत्रमा भएको अराजकता, विकृति, वेथिति, विसङ्गति जस्ता विविध पक्षको यथार्थ चित्रण गर्दछन् । वर्तमान समयको राजनैतिक अवस्था दयनीय रहेको कुरा पौडेलका कविताका विषय हुन् । अव्यवस्थित राजनैतिक अवस्थामा सुधार आउनु पर्दछ भन्नेकुरा उनका कविताको मूलभाव हो । उनका कवितामा देखिएको राजनैतिक मूल्यहीनता, अव्यवस्थाको विषयवस्तुलाई तलका केही उदाहरणले अझ प्रस्ट्याएका छन् : लक्ष्मणप्रसाद गौतमले पौडेलका कवितामा भएको राजनैतिक मूल्यहीनतालाई यसरी देखाएका छन् :

भर्खरै संसदको रोस्टम भाँच्चिएको छ ...

अब सालिकहरू पनि ढल्नु पर्दैन रेलिडहरू भत्कनु पर्दैन

जुलुस र नाराहरू पनि हुनु पर्दैन

सिंहदरवारको ढोकामा

भोक हड्ताल र धर्ना पनि हुनु पर्दैन

(‘मायावी पोखरीमा’, पृ. ६६-६७)

नेपालमा संसदीय व्यवस्थाको पुनर्स्थापनापछि राजनीतिक दलका नेताहरूमा सत्तापक्ष र प्रतिपक्षका बीच हुने गरेका झगडा र विवादलाई देखाइएको छ र वर्तमानको विकृत र मूल्यहीन राजनीतिक स्थितिलाई यस कवितांशले मूल कथ्य बनाएको छ । देशको नीतिनिर्माण गर्ने र देश विकासका योजनाहरू बनाउने ठाउँ संसद भवनमा नै सांसदहरूले रोस्टम भाँच्नु, तिनै सांसद नेताहरूकै निर्देशन र नेतृत्वमा सालिकहरू ढलाउनु, बाटाका रेलिङ भत्काउनु, जुलुस र नाराहरू हुनु, सिंहदरवारका ढोकामा भोक हडताल हुनुजस्ता राजनीतिक घटनावलीहरूले युगीन राजनीतिक विसङ्गति र त्यसको अव्यवस्थालाई सङ्केत गरेका छन् । कवितांशमा अकरण क्रियाको प्रयोग गरेर अब यस्ता राजनीतिक विकृतिहरू हट्नुपर्ने सङ्केत पनि गरिएको छ । यसप्रकार प्रस्तुत कवितांशमा देशका जनप्रतिनिधि सांसदहरूको राजनीतिक मूल्यहीनताको स्पष्ट चित्रण गरेर युगीन यथार्थलाई अभिव्यञ्जित गरिएको छ भनेर लक्ष्मणप्रसाद गौतमले उल्लेख गरेका छन् (गौतम, २०६६ : ३३६) ।

अँध्यारो लखेटेर ल्याएको उज्यालो
यसरी कुहिरोमा हराउला भन्ने थिएन
चराहरूभैँ हामी पनि
यसरी दिग्भ्रमित हुनुपर्ला भन्ने थिएन
(‘कुहिरोमा हामी’, पृ. ३६)

जनताले अनेकौँ दुःख, कष्ट सहेर विभिन्न किसिमका आन्दोलन गरेर लामो समयको प्रतीक्षा पश्चात् आएको प्रजातन्त्र बीच बाटोमै हराएको प्रसङ्ग यस कवितांशमा देख्न सकिन्छ । प्रजातन्त्र आएपछिको सुखसुविधाको आशा निराशामा परिणत हुँदा आम जनतामा छाएको निराशावादी स्वर प्रस्तुत कवितामा घण्टिएको छ । प्रजातन्त्र प्राप्तिका लागि सर्वसाधारण जनतादेखि लिएर बौद्धिकवर्ग, कवि, लेखकहरूले अमूल्य आ-आफ्नो ठाउँबाट अमूल्य योगदान दिएका र त्यसको अनुभव हुनै नपाइ जनताहरू कुहिराको कागभैँ भएको पीडा यस कवितांशमा व्यक्त गरिएको छ । यसमा आम नेपाली जनताले भ्रमित भएर बाँच्नु परेको अवस्थाको चित्रण गरिएको छ ।

फूलहरूले फुल्लुपछि
ऋतुहरूले फेरिनुपछि

पातहरूले भर्नुपर्छ भने

यथावत्हरूले गइदिनुपर्छ

(‘यथावत्’, पृ. ५०)

प्रस्तुत कवितांशमा यथावत्हरूले गइदिनुपर्छ भनेर तत्कालीन राजनैतिक व्यवस्था फेरिनुपर्छ भनिएको हो । जसरी समयको परिवर्तन अनुसार ऋतुहरू फेरिन्छन्, फूलहरू फुल्छन्, पानी बगिरहन्छ त्यसैगरी समयको माग र आवश्यकता अनुसार राजनैतिक परिवर्तन हुनु जरूरी छ । लामो समयदेखि यथावत् रहेको राजनीतिक व्यवस्थाले जनताको चाहना अनुकूलको परिवर्तन ल्याउन सकेको छैन त्यस्तो राजनैतिक व्यवस्थाले अनिवार्य परिवर्तन हुनु जरूरी छ भन्ने सन्देश यस कवितांशले बोकेको छ ।

(ग) भाषिक क्लिष्टता

सामान्यतया पाठकहरूले सरसर्ती पद्दा नबुझिने खालको भाषालाई जटिल भाषा भनिन्छ । खुमनारायण पौडेलको नरमेध कवितासङ्ग्रहमा सामान्य खालका पाठकले दुईतीन चोटीसम्म पद्दा पनि कविताको भाव अर्थात् नसकिने अवस्था देखिन्छ । विविध बिम्बप्रतीक तथा मिथकको प्रयोगका कारण कविताको भाषा जटिल बन्न गएको देखिन्छ । बिम्ब तथा प्रतीकको प्रयोगका कारण कविताको भाव नमर्ने उल्टै त्यसलाई गम्भीर तुल्याउने र कविता अजर अमर बन्ने सोच राख्ने पौडेलले नरमेध कवितासङ्ग्रहमा विविध खालका बिम्ब, प्रतीक एवं मिथकको प्रयोगका कारण कविताको भाषालाई बौद्धिक पाठकको जरूरी तुल्याएका छन् । उनका कवितामा विज्ञान विषयका बिम्बप्रतीकको अत्याधिक प्रयोग पाइन्छ । साहित्य र विज्ञान विषय एकै ठाउँमा मिसाउँदा स्वतः भाषिक जटिलता आउँछ नै । सामान्य पाठकले एकचोटि पढिसकेपछि अर्कोचोटि पढ्ने मन नलाग्ने खालका कविताहरू यस सङ्ग्रहमा देखिन्छन् भने बौद्धिक पाठकले जतिचोटि पढ्यो त्यति गम्भीर भाव पाउने खालका कविता सङ्गृहीत छन् । त्यसकारण उनका कविताले बौद्धिक पाठकको अपेक्षा गर्दछन् । बिम्बात्मक प्रयोगद्वारा देखिएको भाषिक क्लिष्टताको केही उदाहरण निम्नानुसार प्रस्तुत गर्न सकिन्छ :

—यी रामापिथेकसका टाउका हुनुपर्छ

—यी क्यालामाइटाका हाँगा हुनुपर्छ

—यी हिप्पोपोटामसका ढाडहरू हुनुपर्छ

—यी ग्लोसप्टेरिसका पातहरू हुनुपर्छ

—यी लेपिडोडेन्ड्रनका परागहरू हुनुपर्छ

(‘एक्काइसौं शताब्दी : एउटा श्राप एउटा प्राप्ति’ पृ. ३१)

यस कवितांशमा विज्ञानका सघन बिम्बहरूको प्रयोग गरिएको पाइन्छ । कवितामा प्रयुक्त रामापिथेकसमा आदिम मानवजातिको, क्यालामाइड र ग्लोसप्टेरिसमा आदिम वनस्पतिको, हिप्पोपोटामसमा आदिम पशुप्राणीको र लेपिडोडेन्ड्रनमा वानस्पतिक आदिम पुष्पपरागको समेत बिम्बीकरण गरिएकाले यहाँ बिम्बीय सघनता प्राप्त गर्न सकिन्छ (गौतम, २०६०:१८७) । बिम्बको अत्याधिक प्रयोगका कारण कविताको भाषा एकदमै जटिल बन्न गएको देखिन्छ । बौद्धिक पाठकहरूले बिम्ब, प्रतीक बुझ्न सक्ने र मिथकीय प्रसङ्गलाई पनि छुट्टयाउन सक्ने हुन्छन् भने सामान्य पाठक त्यसबाट बञ्चित रहन्छन् । उपर्युक्त कवितांशमा प्रयोग भएका विविध विज्ञानका बिम्बहरूका कारणले कवितामा भाषिक क्लिष्टता स्पष्टै देखिएको कुरा पुष्टि हुन्छ ।

‘मैले कति हेर्नु निरर्थक/यो बीभत्स नृत्य

मलाई घृणा छ प्रोमिथसहरूप्रति

प्रोमिथसको आगोप्रति/आगोको यो नृत्यप्रति

प्रोमिथस धेरै भइसक्यो यो अपराधको उत्सव

यो आगोको खेल/फिर्ता दिए हुन्छ जेउसलाई—यो आदिम अभिशाप ।’

(‘आगोको नृत्य’, पृ. ७)

माथि भनिएभै प्रोमिथसको निर्माणमुखि आगोको विपर्ययका रूपमा वर्तमानको संहारक आगोको नृत्यको चित्रण यस कवितांशमा छ र ग्रीसेली सन्दर्भको मिथकीय विधानद्वारा बिम्ब सिर्जना गरिएको छ । नरमेघको पर्यायका रूपमा आगोको नृत्य चलिरहेको सन्दर्भको सादृश्यविधानद्वारा क्षयीकृत मानवीय मूल्य, विस्थापित आस्था, युगीन सन्त्रास र विद्रोहात्मक स्थिति, सम्पूर्ण बाह्य-आन्तरिक मनोचेतनामाथि आक्रमण गरिरहेको संकेत पनि गरिएको छ (पूर्ववत्, पृ. २४७) । यस कवितांशमा प्रयोग भएका प्रोमिथस, प्रोमिथसको आगो, जेउस, अपराधको उत्सव, आगोको खेल आदिजस्ता प्रसङ्गहरू सामान्य पाठकका लागि निरर्थक रहेका छन् । बौद्धिक पाठकले पनि मष्तिष्क खियाउनु पर्ने अवस्था रहेका यी कवितांशमा

सामान्य पाठकले अध्ययनको आवश्यकता सम्भन्दै नन् । त्यसकारण यसमा भाषिक जटिलता रहेको देखिन्छ ।

समकालीन चेत भएका कवि खुमनारायण पौडेलद्वारा प्रकाशित नरमेध कवितासङ्ग्रहभित्र यस्तै खालका प्रवृत्तियुक्त कविताहरू सङ्गृहीत छन् । वर्तमान समयमा मानवसँगसँगै मानवका इच्छा, आकांक्षाहरू मेधित हुँदै गइरहेको प्रसङ्ग, स्वतन्त्रताको हनन, मानवीय मूल्य क्षीण हुँदै गइरहेको अवस्था आदिजस्ता विषयको वर्णन यसमा समेटिएका छन् । विविध विषयवस्तुको संयोजन गरेर कविले कवितालाई गम्भीर भावयुक्त तुल्याएका छन् । यति हुँदाहुँदै पनि अत्याधिक बिम्ब तथा मिथकको प्रयोगले गर्दा कविता दुर्बोधताको सिकार बन्न गएका छन् । यस सङ्ग्रहका कविता मनले नभई मष्तिष्कले पढ्नुपर्ने खालका छन् ।

५.३ शीतनिद्राकवितासंग्रहको विश्लेषण

५.३.१ संरचना र आयाम

शीतनिद्राकवितासङ्ग्रहभित्र जम्मा उनन्चालीसवटा कविताहरू सङ्गृहीत छन् । यस सङ्ग्रहभित्रका कविताहरू पनि प्रगीतात्मक संरचनाले भरिएका छन् । प्राय छोटो आयामका कविताले भरिएको शीतनिद्रामा दश पङ्क्तिदेखि दुईसय छयहत्तर पङ्क्तिसम्मका कविताहरू सङ्कलित छन् । उमेरको दोस्रो दशक कविता यस सङ्ग्रहको सबैभन्दा छोटो कविता हो यसमा जम्मा दश पङ्क्तिहरू मात्रै समेटिएका छन् । यस सङ्ग्रहको सबैभन्दा लामो कविता परपीडकको मन हो र यसमा दुईसय छयहत्तर पङ्क्ति रहेका छन् । यस सङ्ग्रहभित्रका निरन्तर, भ्यागुतो जिन्दगी, अन्धविश्वासको लास, अनुप्रस्थ, निर्माण, हत्या शीर्षकका कविताहरू सत्रसत्र पङ्क्तिका आयाममा विस्तारित छन् ।

५.३.२ विषयवस्तु वा भाव

शीतनिद्रा कवितासङ्ग्रहभित्रका कविताहरू विविध विषयवस्तुमा आधारित छन् । कवि पौडेलले शीतनिद्रा सङ्ग्रहभित्र अन्तर्राष्ट्रिय संस्कृतिको चेतना, युगीन यथार्थको प्रकटीकरण, वर्तमान मानवीय मूल्यहीनताको चित्रण, राजनैतिक विषयवस्तु, अन्तर्विषयकता आदिजस्ता विषयवस्तु समेटेका छन् । यस सङ्ग्रहभित्रको विषयवस्तु वा मूलभावलाई निम्नानुसार देखाइएको छ :

शीर्षक	मूलभाव
चर्चको साँझ	यस कवितामा अन्तर्राष्ट्रिय संस्कृतिको चित्रण गरिएको छ । वर्तमान समयमा मानवीयता समाप्त हुँदै गएको र मानिस आस्तित्विक पीडा व्यहोर्दै आइरहेको प्रसङ्ग चर्च नजिकैको बृद्धाश्रममा मृत्यु कुर्दै गरेका दम्पतिहरूको एक्लोपन, निरस र रुग्ण जीवनको बारेमा गरिएको चित्रणबाट स्पष्ट हुन्छ । मानवीय अस्मिता समाप्त हुँदै गइरहेको अवस्थाको चित्रण गर्नु नै यस कविताको मूल भाव हो ।
न्यानो दिन	यस कवितामा पाश्चात्य संस्कृतिको चित्रण गरिएको छ । पश्चिमा मुलुकहरूको लवाइखवाइको बारेमा सुन्दर ढङ्गबाट वर्णन गर्नु नै यस कविताको मुख्य कथ्य हो ।
हाहाकारको रात	यस कवितामा प्रजातन्त्र आउनु र जानुको कुनै अस्तित्व नभएको कुरा देखाएको छ । जनताका सपना साकार हुन्छन् कि भन्ने सोचेका थिए सबैले तर नाममात्रको परिवर्तनले केही गर्न नसकेको यथार्थलाई व्यङ्ग्य गरिएको छ ।
कुनैदिन अचानक के हुन्छ	यस कवितामा कविले आफ्नो अन्तर्मनको कुरा व्यक्त गरेका छन् । मानिसको मन चञ्चल हुन्छ, सधैं एकनास रहन सक्दैन, पलपलमा मन परिवर्तन भइरहन्छ, भन्नेकुरा कविले यस कवितामा प्रस्तुत गरेका छन् ।
मनको गणित	मानव जीवनको विकृत तथा विसङ्गत पक्षको चित्रण गरिएको यस कवितामा मानिसका नैराश्य भाव तथा आन्तरिक कुण्ठाको प्रकटीकरण गरिएको छ ।
पुरापुराग	यस कवितामा भूगर्भशास्त्रका वैज्ञानिक कवि पौडेलले आफूले पूरावनस्पतिको उत्खनन गरेर आदिम मानवको पारिस्थिकीको स्वरूप पत्ता लगाउने कुरा उल्लेख गरिएको छ । यसमा कवि पौडेलले माटोको उत्खनन गरेर जल,

	वनस्पति र वायुको यात्रासँग आदिमानवको कथा सोध्नुपर्ने भन्दै विविध बिम्ब प्रतीकका माध्यमले कवितालाई सुन्दरता थपेका छन् । जल, वनस्पति र वायुको विश्लेषण गर्दै अन्तर्विषयकतालाई साहित्यमा सुन्दर समायोजन गर्नु यस कविताको मुख्य उद्देश्य हो ।
भोक	यस कवितामा राजनैतिक विसङ्गतिको यथार्थ चित्रण गरिएको छ । देशमा गरिबी जस्ताको त्यस्तै भइरहेको पीडा, जनताहरू भोकै नाङ्गै सडक पेटीहरूमा हिँडिरहनु परेको र सत्तासिन व्यक्तिहरूको मुहारमा चिन्ताको सट्टामा हाँसो रहेको व्यथा प्रकट गरिएको छ । समसामयिक राजनैतिक विसङ्गतिको चित्रण गर्नु नै यस कविताको मूल कथ्य हो ।
२००० अगस्तको भिएना	यस कवितामा कविले आफू विद्यावारिधिका क्रममा रहँदाबस्दा पश्चिमी मुलुकमा प्रत्यक्ष देखेको खुला संस्कृतिको चित्रण गरिएको छ ।
निरन्तर	यस कवितामा प्रकृतिको नियम अनुसार जतिसुकै विनासकारी प्रलय भएपनि वर्तमान मानवको परिश्रम, मिहिनेतका कारणले एक न एक दिन मान्छेले चाहेजस्तै परिवर्तन सम्भव रहेको कुरा व्यक्त गरिएको छ ।
बाजीघर	यस कवितामा भविष्यप्रतिको आशावादी चिन्तन गरिएको पाइन्छ । हामीले सोचेजस्तो जीवन वर्तमानमै प्राप्त गर्न नसकिए पनि भविष्यमा प्राप्त गर्न सकिन्छ भन्ने आशा प्रकट गरिएको छ । त्यसका लागि हामीले सत्यको बीज रोप्नुपर्ने सन्देश यस कवितामा व्यक्त गरिएको पाइन्छ ।
पहाडहरू	यस कवितामा आफैँ केही गर्न नसक्ने हाम्रो देशको राजनीतिक नेत्रत्व विदेशीको इशारामा चलिरहेका छन् भन्नेकुराको तीव्र व्यङ्ग्य गरिएको छ । साथै मुलुकको बागडोर आफ्ना हातमा नभएर विदेशीको हातमा छ

	भन्ने कुरा इङ्गीत गरिएको छ ।
समुद्रपुत्र	यस कवितामा समुद्रपुत्र नामक पात्रलाई परिवर्तनको वाहकका रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ ।
तस्विरको फ्रेम	राजनैतिक अस्थिरताको विषयलाई व्यङ्ग्य गर्नु यस कविताको मूल कथ्य हो । राजनीतिमा कुनै पनि कुराको विश्वास गर्न सकिदैन, अहिले हामी एकै हौं भनेर मिलेकाहरू पनि एकछिन्मा फुट्न सक्छन् भन्ने यथार्थ कुरा यस कवितामा देखाइएको छ ।
नीलो मन	यस कवितामा आजको मान्छे त्रिसित भएर बाँचिरहेको छ । विकृत तथा विसङ्गत जीवन बाँच्न विवश छ वर्तमान मान्छे, मान्छेको मन सङ्गो नभएर धमिलो छ भन्नेकुरा यस कवितामा वर्णन गरिएको छ । आजको मान्छे आतङ्कित भएर त्रासपूर्ण जीवनमा रहेको भावना यो कवितामा व्यक्त छ ।
साँभ्रको यात्रामा हामी	यस कवितामा समसामयिक सामाजिक र राजनैतिक विसङ्गतिलाई व्यङ्ग्यपूर्ण ढङ्गबाट चित्रण गरिएको छ ।
विगतको चिहान	यस कवितामा विगतका दिनहरूमा गरिएको आन्दोलनले आजसम्म पनि चाहेजस्तो परिवर्तन आउन नसकेको कुरा व्यक्त गरिएको छ । देशको गरिबी जस्ताको त्यस्तै छ, भोका नाडगाहरूका दिन फेरिएका छैनन् । विगत जस्तो थियो वर्तमान पनि त्यस्तै नै रहेको र कुनै पनि कुरामा परिवर्तन हुन नसकेको यथार्थ कुरा यस कवितामा देख्न सकिन्छ ।
देशको गीतमा प्रेल्युड – विक्रम २०५६	यस कवितामा राजनैतिक अगुवाहरूले आम जनताहरूलाई भुठो आश्वासन बाँड्ने, कसमहरू खाने गरेको तर सत्तामा पुगेपछि आफूले बाँडेको आश्वासन र खाएका कसमहरू बिसिने प्रवृत्तिप्रति तीखो व्यङ्ग्य प्रहार गरिएको छ ।

आवाजको नदी	यस कवितामा विभिन्न जीवहरूको आदिम स्वरूपबारे स्मृति गरिएको छ ।
फेरी त्यही पुराकथा	यस कवितामा शोषक सामन्तहरूले गरिब निमुखा जनताहरूलाई शोषेर खाने प्रवृत्तिको अन्त्य हुन नसकेको पीडालाई प्रकट गरिएको छ ।
अँध्यारो उज्यालाको बिम्ब	यस कवितामा देशलाई असाध्यै माया गर्छु भन्दै आमूल परिवर्तन ल्याउनका लागि जनताहरूलाई भुठा सपना बाँड्ने ती फोहोरी राजनीतिकर्मीहरूप्रति आक्रोश व्यक्त गरिएको छ ।
भ्यागुतो जिन्दगी	यस कवितामा वर्तमान मानवको जिन्दगी भ्यागुत्ताको जस्तै छ भन्नेकुरा व्यक्त गरेका छन् । कुवाको भ्यागुत्ताले उफ्रेर संसार घुमेको भ्रम गरेपनि उसको जीन्दगी कुवामै सीमित भएभँै वर्तमान मानव पनि भ्यागुतो जिन्दगी बाँचन विवश छ भन्ने भाव यस कवितामा व्यक्त गरिएको छ ।
अन्धविश्वासको लास	यस कवितामा कविले विविध बिम्बहरूको प्रयोग गरेर व्यङ्ग्यपूर्ण ढङ्गबाट संहारमुखी प्रवृत्तिप्रति विरोध गरेका छन् । संहारको विरोध गर्नु नै यस कविताको मूल भाव हो ।
निर्वासित दिनहरू	यस कवितामा कविले आफूले चाहे अनुरूपको सफलता पाइने हो कि होइन भन्ने चिन्ता प्रकट गरिएको छ । केही प्राप्ति हासिल गर्नका लागि विरानो मुलुकमा अपरिचितहरूको भिडमा निर्वासित भएर बस्दाखेरि आफूले देशका लागि केही गर्न सक्छु कि सकिदैन भन्दै चिन्ता व्यक्त गरिरहेका छन् ।
उमेरको दोस्रो दशक	यस कवितामा आफूले मन परेको मान्छेलाई दिनका लागि कोरिएको प्रेमपत्र उसलाई दिन नसक्दाको पीडा प्रकट गरिएको छ ।

शीतनिद्रा	यस कवितामा वर्तमान समयमा मानिस त्रसित भएर बाँच्नु परेको यथार्थ कुराको चित्रण गरिएको छ । आजको समयमा मानिस मानिसबाटै असुरक्षित हुनु परेको कुराको चित्रण गर्नु नै यस कवितको मूल भाव हो ।
खुट्टा हराएको दिन	यस कवितामा देशमा गणतन्त्र प्राप्तिका लागि नेपाली जनताहरूले विगतका दिनमा भएका आन्दोलन, हत्याहिंसा सहनु परेको हजारौं जनताहरूको अड्गभड्ग भएको र हजारौं जनताहरूले बलिदान गर्नु परेको भएपनि जनताले सोचेजस्तो परिवर्तन नपाउँदाको पीडा व्यक्त गरिएको छ ।
जहर	यस कवितामा मानवीय जीवनका विसङ्गत पक्षहरूको चित्रण गरिएको छ । वर्तमान समयका मानवको जीवनको मूल्य समाप्त हुँदै गएको छ भन्ने मूल भाव यस कवितामा देखिन्छ ।
अनुप्रस्थ	यस कवितामा प्राकृतिक विपदको बारेमा वर्णन गरिएको छ । अनुप्रस्थ एउटा तरङ्ग हो जसले भूकम्पको सिर्जना गर्दछ । उक्त तरङ्ग पृथ्वीमा फैलिँदा उथलपुथल हुने विज्ञान बिम्ब यो कवितामा प्रयोग गरिएको छ ।
विरामी कोठा २०२	यस कवितामा वर्तमान मानव विसङ्गतिका बीचमा अत्यन्त पीडादायी जीवन बाँचीरहेको छ भन्नेकुरा देखाइएको छ । एक अर्काबाट लुटिरहेको वर्तमान समयमा अविश्वासले जरा गाडेको छ । प्रत्येक क्षणमा जीवनको मूल्य घट्दै गइरहेको अनुभव आजको मान्छेले गर्दै आएको छ भन्ने मूलभाव प्रस्तुत कवितामा देख्न सकिन्छ ।
हत्या	विज्ञान प्रविधिको विकाससँगसँगै भावनात्मक पक्ष हासोन्मुख हुँदै गएको चिन्ता यस कवितामा प्रकट गरिएको छ । एक्काइसौं शताब्दी कम्प्युटरको युग हो । आजको दिनमा मानवजातिले विज्ञान जगत्को पूर्ण

	<p>भरोसा गर्दछ किनकी असम्भव ठानिएका तथा मानवजातिले कल्पनासम्म नगरेका कुरापनि विज्ञानले पुष्टि गरेको छ । जताततै विकासले तीव्र गति लिइरहेका बेलामा कतै मानिसले मान्छेपन त गुमाइरहेको छ कि ? मष्तिष्क पक्षलाई बढी दबाव दिँदादिँदै कतै हृदय पक्ष कमजोर बन्दै पो गइरहेको छ कि भन्ने कुराको चिन्ता नै यस कविताको मूल भाव हो ।</p>
शिखरहरू	<p>यस कवितामा वर्तमान मानव व्यस्तताका कारणले संवेदनाहीन हुँदै गइरहेको कुराको चित्रण गरिएको छ । एकातर्फ विज्ञान प्रविधिको उपलब्धिका कारण प्रगति हुँदै गएको भएपनि अर्कातर्फ मान्छे संवेदनाशून्य हुँदै गएको अवस्थाको यथार्थता प्रकटीकरण नै यस कविताको मूल कथ्य हो ।</p>
निर्माण	<p>यस कवितामा बालक जन्मदाखेरी एकदमै स्वच्छ तथा सफा मन र निस्वार्थी प्रवृत्ति लिएर जन्मन्छ तर स्वार्थस्वार्थले भरिएको संसारमा पाइला टेकेको दिनदेखि नै उसलाई पनि अनेकौं नियम तथा बन्धनमा बाँधिदिन्छ र उसको स्वतन्त्रताको हनन गर्दछ भन्नेकुरा यस कवितामा चित्रित छ ।</p>
मिथ्याकथा	<p>यस कवितामा स्मरण क्षमता बलियो भएको कम्प्युटर मष्तिष्क र मानिसको मष्तिष्कको समीकरण गरिएको छ । मानिसको मष्तिष्क अनुभूति, भावनाले भरिएको र कम्प्युटरको मष्तिष्क यथार्थताले मात्र भरिएको कुराको वर्णन गरिएको छ । जतिसुकै यथार्थको कुरामा विश्वास गरेपनि मानिसलाई भावना तथा अनुभूतिको आवश्यकता पर्दछ भन्ने भाव नै यस कविताको मूल कथ्य हो ।</p>
देशको माटो	<p>भूगर्भशास्त्रका अनुसन्धानकर्ता तथा वैज्ञानिक कवि पौडेलको देशप्रतिको आस्था र माया यस कवितामा</p>

	प्रस्टसंग देख्न सकिन्छ । अनुसन्धान तथा परीक्षणका क्रममा आफू विश्वका जुनसुकै कुनामा पुगेपनि आफ्नो देशको माटो साथमा बोकेर लगेकोमा गर्वित महसुश गरिरहेको कुरा चित्रण गरिएको छ र विदेशी मोहमा नपरी आफू फेरि स्वदेशमै फर्केर आउने कुराको चित्रण गरिएको छ । कविको राष्ट्रप्रेम नै यस कविताको मूल सन्देश हो ।
गीतको प्वाँख	यस कवितामा सत्तासीन व्यक्तित्वहरूले आम नेपाली जनताहरूको हक अधिकार हनन गरेको कुरा व्यक्त गरिएको छ ।
अभ्यागतको कथा	यस कवितामा बारूदको गन्ध र आतङ्कको आगोले संहारको ताण्डव नृत्य नाचेको कुरालाई देखाएर वर्तमान समयको यथार्थताको प्रकट गरिएको छ ।
जन्मदिन	यस कवितामा प्रत्येक मानिस आफ्नो जीवनको परिचय र अस्तित्व खोज्दाखोज्दै तड्पिन्छ र आफू मानव भएर बाँच्नुको अस्तित्व थाहा नपाउँदै मर्दछ भन्ने विसङ्गतिवादी चेत प्रकट गरिएको देखिन्छ ।
ज्यानमाराहरू	वर्तमान समयमा मानव मूल्यहीन हुँदै गइरहेको कुराको यथार्थ चित्रण यस कवितामा देख्न सकिन्छ । मानिसले आफू अगाडि जानको लागि जुनसुकै बेला पनि निर्धाहरूको हत्या हिंसा गर्ने गरेको कुरा यस कवितामा देखाइएको छ । वर्तमान समयका मान्छेभिन्न मानवीयता समाप्त हुँदै गएको र स्वार्थी प्रवृत्ति बढ्दै गएको यथार्थता प्रस्तुत गर्नु नै यस कविताको मूल कथ्य हो ।
परपीडकको मन	यस कवितामा अरूलाई पीडा दिएर आफू रमाउने परपीडकहरूको बारेमा दिइएको छ । शारीरिक पीडा मात्र पीडा नभएर मानसिक पीडा पनि पीडा हो । आफू रमाएर अरूलाई दुःख दिनु राम्रो होइन भन्ने भाव यस कवितामा चित्रण गरिएको छ । कुनै एउटा व्यक्तिले अर्को व्यक्तिलाई

	मात्रै नभएर एउटा समाजले अर्को समाजलाई, एउटा राष्ट्रले अर्को राष्ट्रलाई विभिन्न माध्यमद्वारा पीडा दिने गरेको र यस्तो कार्य राम्रो होइन भन्ने मूल कथ्य यस कवितामा देख्न सकिन्छ ।
--	--

यसरी विविध विषयवस्तुको संयोजन गरेर लेखिएका उनन्चालीसवटा कविताहरूको संगालो हो **शीतनिद्रा** कवितासङ्ग्रह । यस सङ्ग्रहभित्र वर्तमान मानवका यथार्थ जीवन भोगाइ, विसङ्गति तथा अस्तित्वको चित्रण, मानवीय मूल्यहीनता, प्रगतिशील चेतना, विकृत राजनैतिक परिवेशप्रति व्यङ्ग्य प्रहार, पाश्चात्य संस्कृतिको वर्णन आदिजस्ता थुप्रै विशेषताहरू भेट्न सकिन्छ ।

५.३.३ शीतनिद्रा कवितासङ्ग्रहको प्रवृत्तिपरक विश्लेषण

(क) जीवनको विसङ्गतिबोध र मानवीय अस्तित्वको खोजी

जीवनका कुनैपनि क्षेत्रमा सङ्गति नहुनु, जताततै विसङ्गत नै विसङ्गत छ भन्नु नै विसङ्गति हो र यस्तो विसङ्गति हुँदाहुँदै पनि जीवन जीउनु पर्दछ, भन्ने धारणा नै अस्तित्व हो । 'जीवनमा सङ्गतिहीनताको अनुभूति हुनु विसङ्गतिबोध हो र विसङ्गतिकै बीचमा पनि मान्छेले आफ्नो अस्तित्वको खोजी गर्नु मानवीय अस्तित्वको खोजी हो । संसार जीवन र जीवनजगत्का कुनैपनि वस्तु, विचार घटना, क्रियाकलाप आदिमा कुनै सङ्गति नभएको, नमिल्दोपन र बेमेल मात्र भएको बोध हुनु विसङ्गतिबोध हो भने मानवीय जीवनको अस्तित्वको चिन्तन गर्दै मान्छे हुनाको भाव वा अथर्का खोजी गर्नु र मान्छेलाई नै सर्वोपरि ठान्दै मान्छेको अस्तित्व खोज्नु मानवीय अस्तित्वको खोजी हो' (गौतम, २०६६: २५४) । खुमनारायण पौडेलका कवितामा मानवीय जीवनको विसङ्गतिबोध र अस्तित्वको खोजी दुवै पाइन्छ । यसको उदाहरण निम्नानुसारका केही कवितामा प्रस्तुत गरिएको छ :

शीतनिद्रामा मृतप्राय लडिरहेछ जिन्दगी

रापिलो घाम यहाँसम्म आएर ओइलाएको छ

बाक्लो हुस्से पसारिएको छ आँखाअगाडि

कुनै उत्साह र योजनाविहीन दिन जन्मिएको छ

(‘शीतनिद्रा’, पृ. ९२)

प्रस्तुत कवितांशमा आजको मान्छेले विसङ्गतिपूर्ण जीवन बाँच्नुपरेको युगीन यथार्थ प्रकटिकरण गरिएको छ । यस कवितांशमा मानिस ज्युँदै भएर पनि लासजस्तो जीवन बाँचीरहेको प्रसङ्गलाई देखाइएको छ । जीवनमा कुनैपनि किसिमको उत्साह, उमङ्ग र हर्ष बाँकी नरहेको कुरा देखाइएको छ । मान्छेको जीवनमा खुसी ल्याउने उज्यालाको सट्टा बाक्लो हुस्सु लागेर अँध्यारो छाएको प्रसङ्गले जीवनको निराशा व्यक्त गरेको छ । त्यसकारण भावी जीवनका कुनैपनि नयाँ योजनाहरू बन्न सकेका छैनन् भन्नेकुरा प्रस्तुत कवितांशमा देखाइएको छ । यसकारण जीवन विसङ्गतिले भरिएको छ, भन्ने कुरालाई यस कवितांशमा स्पष्ट देखाइएको छ ।

अँध्यारो भन् अँध्यारो सुतेको छ आँखाअगाडि
छामछुम गर्दै जिन्दगी कता हो कता हिँडेको छ
त्यसको गन्तव्य त्यसलाई नै थाहा छैन
त्यो हिँडेको छ त्यसैले जीवनको भीनो सङ्केत छ

(‘ज्यानमाराहरू’, पृ. ११८)

आँखाअगाडि अँध्यारो सुत्नु, गन्तव्य नै थाहा नपाइ छामछुम गर्दै जिन्दगी अगाडि हिँड्नुबाट जीवनको विसङ्गत पक्षलाई भल्काएको छ । आफ्नो जिन्दगीको बिना कुनै लक्ष्य र बिना कुनै उद्देश्य गन्तव्य विहीन यात्रा गर्नु भनेको जीवनदेखि नै निराश हुनु हो । वर्तमान मान्छे आफ्नो जीवन देखेर यतिसम्म निराश छ कि उसले जताततै अँध्यारो नै अँध्यारो देख्छ, बाँच्ने कुनै उत्साह र भविष्यप्रति कुनै आश नराखि लक्ष्यविहीन हुँदै जिन्दगीको यात्रा गरिरहेको छ । निराशा नै निराशा बोकेर भएपनि वर्तमान मान्छे हिँड्न भने छोडेको छैन भन्दै थोरै मात्र भएपनि बाँच्ने आश बोकेको छ । त्यसकारण यस कवितामा विसङ्गतिको बोध हुँदाहुँदै पनि अस्तित्वको खोजी पनि गरिएको देखिन्छ ।

मान्छे भएर जन्मनुको अर्थ खोज्दाखोज्दै
बितेको उमेरको प्राप्तअप्राप्ति हिसाब गर्दागर्दै
हार्दिकताहरू कुनै भ्रममा दिनभर व्यस्त हुँदाहुँदै
घाम डुबिसकेछ ।

(‘जन्मदिन’, पृ. ११६)

यस कवितांशमा वर्तमान मानवले आफू जन्मेको अस्तित्व खोज्दाखोज्दै जीवन लीला समाप्त भएको पत्तो नै पाउँदैन भन्ने विसङ्गतिवादी चिन्तन प्रस्तुत गरिएको छ । मानिस जन्मेदेखि नमरून्जेलसम्म मान्छे भएर जन्मनुको अस्तित्व खोज्दछ । ऊ आफू जन्मेर जीवनभर गरेका राम्रानराम्रा कार्यको स्मरण गर्दछ । आफूले गरेको कार्यप्रति अरूले प्रशंसा गरिस भन्ने चाहनाले कुर्दाकुर्दै संसार छोडेर जानुपर्ने समय आएको पत्तै पाउँदैन भन्ने विसङ्गतिवादी चेतना यस कवितांशमा देखाइएको छ ।

(ख) युगीन यथार्थको प्रकटीकरण

वर्तमानका असङ्गति, मानवीय मूल्यहीनता, सन्त्रास, अराजकता आदिजस्ता विषयवस्तुको प्रस्तुति पौडेलका कवितामा देख्न सकिन्छ । उनका यस चरणका कवितामा यथार्थलाई जस्ताको तस्तै उतार्ने कोसिस गरिएको पाइन्छ । 'वर्तमान सन्त्रास, यन्त्रणा, उत्पीडन र विद्रूपताको त्रासद चित्राङ्कनका साथै मान्छेको आस्तित्विक सङ्कट एवं मूल्यहीन मानवजीवन यथार्थलाई शीतनिद्राभिन्नका कतिपय कविताहरूले अभिव्यञ्जित गरेका छन्' भनेर लक्ष्मणप्रसाद गौतमले उल्लेख गरेका छन् (गौतम, २०७२ : २४) । युगीन यथार्थको प्रकटीकरण गरिएका कविताको उदाहरण निम्नानुसार प्रस्तुत गर्न सकिन्छ :

मलाई विश्वास छैन तिम्रो
अटाउन सकिन्न तिमीमा म
धुलोमा पुरिएको सारङ्गीजस्तै
धुलोमा पुरिन्छु
बरु यसैमा मर्छु, बिलाउँछु ।

(‘जहर’, पृ. ९८)

यस कवितांशमा समसामयिक राजनीतिको यथार्थचित्र उतारिएको छ । वर्तमान अव्यवस्थित राजनीतिले कोल्टे फेर्ला भन्ने विश्वास नभएको प्रसङ्ग प्रस्तुत कवितांशमा गरिएको छ । देशमा जस्तोसुकै परिवर्तन गर्छु भन्दै आएका राजनीतिकर्मीहरूले पनि केही गर्न नसकेकोले अब तिम्रो पनि विश्वास छैन भन्दै वर्तमान राजनैतिक व्यवस्थालाई सङ्केत गरिएको छ । भोका, नाङ्गा तथा असहाय र असक्तहरूका दिन जस्ताका तस्तै रहेकाले अब पनि परिवर्तन हुन्छ भन्ने आशा तथा विश्वास गर्न नसकिने अवस्थाको चित्रण गरिएको छ । त्यसकारण यस कवितांशमा वर्तमानको यथार्थ अवस्थाको वर्णन पाइन्छ ।

हिँडनुपर्ने भीर र पखेराहरूको यात्रा
खाली पेट र खुट्टाहरूले
बगरको बाटो हिँडिरहन भन्नुहुन्छ
भोकका तासहरू मिलाउँदै
भोकका तासहरू पछ्याउँदै
बाजी कुनै दिन जितिन्छ भन्नुहुन्छ ।

(‘भोक’, पृ. ५३)

यस कवितांशमा सत्तासीन व्यक्तित्वहरूले भोकानाङ्गा गरिबहरूको भोकमाथि उपहास गरेको देखाइएको छ । कवितांशमा कुनैदिन परिवर्तन सम्भव हुन्छ भन्दै सोभासाभा जनताहरूलाई देशका अगुवा भनाउंदाहरूले आफ्नो स्वार्थपूर्तिका लागि प्रयोग गर्ने गरेको कुरा देखाइएको छ । तिनलाई अनेकौँ किसिमका भुठ्ठा आश्वासन बाँड्दै गलत प्रयोग गर्ने र गरिबहरूको सपना चकनाचुर गर्ने प्रवृत्तिमाथि व्यङ्ग्य प्रहार गर्नु प्रस्तुत कविताको उद्देश्य रहेको देखिन्छ ।

मायावी अनुहार भन् चम्किन थाल्छन्
मेरो हातको गाँसमा
सहस्र पटक तिनीहरूले लात्ती हान्छन्
मेरो गाँस भुइँभरि छरिन्छ

(‘परपीडकको मन’, पृ. १२४)

‘यस कवितांशमा मायावी अनुहार लिएर आउने परपीडकहरूको यथार्थ विम्ब खिचिएको छ । मान्छेको आतको गाँसमा हजारौँ पटक लात्तीले भुइँभरी गाँस छरिदिएर भोक माथि आक्रमण गर्ने आततायीहरू साँचो अर्थमा परपीडक हुन् । यस्ता परपीडकहरू विभिन्न रूपमा छद्म रूप धारण गरेर आउने गर्छन् भन्ने यथार्थवादलाई ज्यादै प्रभावपूर्ण रूपमा अभिव्यञ्जित गरिएको छ’(गौतम, २०७२:३१) । वर्तमान समयको अरूलाई दुःख दिएर आफू रमाउने प्रवृत्तिलाई कवि पौडेलले यस कविताका माध्यमद्वारा प्रस्तुत गरेका छन् । यस कवितांशका माध्यमबाट पौडेलको युगीन यथार्थको प्रकटीकरण अझ सशक्त बनेको देखिन्छ ।

(ग) अन्तर्विषयकता

साहित्यभन्दा बाहिरको प्रसङ्ग ल्याएर साहित्यको विषयवस्तु बनाउनुलाई नै अन्तर्विषयकता भनिन्छ । पौडेलका कवितामा अन्तर्विषयक प्रसङ्ग प्रशस्त देख्न पाइन्छ । उनी भूगर्भशास्त्रका वैज्ञानिक भएकाले विज्ञान विषयलाई विभिन्न विम्ब, प्रतीक र मिथकका माध्यमबाट कवितालाई निकै कलात्मक ढङ्गले प्रस्तुत गर्ने गर्दछन् । कवितामा विज्ञान विषय भित्र्याउनु अन्तर्विषयकता हो । यसको उदाहरणलाई निम्नानुसारका कवितांशबाट प्रस्तुत गर्न सकिन्छ :

थाकेर धरतीमा निष्प्राण सुतेका पुरापराग

नदीले बगाउँदै लगेर काठमाडौँ खाल्डोमा

पुरिएका

मञ्जुश्री खड्गले होइन, चूनचट्टान पग्लिएर

फेरि आकाश देखेको माटो उत्खनन गर्दै

पुरापरागहरूसँग कुरा गर्छु

(‘पुरापराग’, पृ. ४८)

प्रस्तुत कवितांशमा धरतीभित्र रहेका प्रागअवशेषहरूलाई उत्खनन गरेर पुरापरागहरू निकाल्ने कुरा गरिएको छ । यसमा प्रयोग भएको निष्प्राण सुतेका पुरापराग, आकाश देखेको माटो उत्खनन गर्नु, चुनचट्टान पग्लिएको प्रसङ्ग आदि विषयवस्तु भूगर्भशास्त्रबाट लिइएकोले यस कवितामा सुन्दर ढङ्गले विज्ञान विषय समायोजन गरिएको देखिन्छ । त्यसैले खुमनारायण पौडेलका कवितामा अन्तर्विषयकता स्पष्ट देख्न सकिन्छ ।

हड्डीका प्रागअवशेषहरू सुम्सुम्याउने पनि छैन

कोइलाका टुक्राहरू, प्रागफल र बीजका टुक्राहरू

कुन वनस्पतिको हो भनेर सुरक्षा गर्ने पनि छैन

विभिन्न अनुहार र आकृतिका परागहरू

कुन पुष्पका वीर्यहरू हुन् भनेर सोच्ने पनि छैन

(‘आवाजको नदी’, पृ. ८०)

यस कवितांशमा प्रयोग गरिएका हड्डीका प्रागअवशेषहरू, कोइलाका टुक्राहरू, प्रागफल, बीजका टुक्राहरू आदिजस्ता शब्दहरू विज्ञान विषयको भूगर्भशास्त्रसँग सम्बन्धित

शब्दहरू हुन् । गम्भीर भाव बोकेको यस कवितांशमा कविले फूल, वनस्पति तथा जीवजन्तुको आदिमस्वरूपको स्मरण गरेको देखिन्छ । कविले भूगर्भशास्त्र जस्तो विषयलाई कवितामा सुन्दर समायोजन गरी मिठास भर्ने काम गरेका छन् । यसमा विज्ञानका विविध विम्ब तथा प्रतीकहरूका माध्यमबाट कवितालाई अन्तर्विषयक तुल्याइएको छ ।

आदिसमयको धुलौटे गोरेटोमा हराएको
माटाको प्रागगाथा लेख्नु परेर जाँदै छु
जहाँ पुगेपनि फर्किने सपथ गरेर जाँदै छु ।

(‘देशको माटो’, पृ. १०९)

यस कवितांशमा कवि पौडेल भौगर्भिक अध्ययन तथा अनुसन्धानका क्रममा विदेश जान लागिरहेको प्रसङ्ग देखाइएको छ । यसमा माटोको प्रागगाथा लेख्नु परेर विदेश जान लागेको र जहाँ पुगेपनि स्वदेशमै फर्किने शपथ गरेर जान लागेको बताइएको छ । यस कवितांशमा कविले स्वदेशप्रेमलाई पनि सुन्दर ढङ्गले प्रस्तुत गरेका छन् । कवि हृदयकमा रहेको राष्ट्रप्रेमको भाव यसमा स्पष्ट भल्किएको छ । आफूले देशको माटोको अध्ययन गर्न पाउनु कविको लागि सौभाग्य मानिएको छ । यस कवितांशमा विज्ञानको भूगर्भ विषयलाई कवितामा सुन्दर ढङ्गले समायोजन गरिएको छ । माटाको प्रागगाथा लेख्नु भन्ने शब्द विज्ञान विषयसँग सम्बन्धित भएकाले यहाँ पनि अन्तर्विषयक प्रसङ्ग स्पष्ट देख्न सकिन्छ ।

(घ) पाश्चात्य संस्कृतिको वर्णन

कवि पौडेलले आफ्नो विद्यावारिधि र उत्तर विद्यावारिधिको अध्ययन तथा विविध अनुसन्धानका सिलसिलामा थुप्रै समय विदेशमा बिताउनु परेकाले उनमा अन्तर्राष्ट्रिय चेतना प्रखर देखिन्छ । पाश्चात्य सभ्यता र संस्कृतिलाई आफ्ना कविताको विषयवस्तुका रूपमा प्रस्तुत गर्ने भएकाले पाश्चात्य संस्कृतिको वर्णनलाई उनको विशेषता नै मान्नुपर्छ । उनका थुप्रै कवितामा पश्चिमी मुलुकहरूको सभ्यतासँग सम्बन्धित विषयवस्तु समेटिएको पाइन्छ । उनले त्यहाँको रीतिरिवाज, चालचलन, लवाइखवाइ आदिजस्ता साँस्कृतिक सभ्यताको सरल तरिकाले वर्णन गरेका छन् । त्यसका साथै एक्काइसौं शताब्दीको विकाससँगसँगै विश्वका मानिसहरूका आस्तित्वक पीडा, एकाकीपन पनि उनका कविताका विषय बनेका छन् । पाश्चात्य संस्कृतिको चित्रण गरिएका केही नमूनाहरूलाई निम्नानुसार देखाउन सकिन्छ :

वृद्धाश्रमको मैलो पर्दाबाट
उदास अनुहारहरू विरालो सुम्सुम्याउँछन्
गमलाका फूलहरू ओइलाउँछन्
उनीहरूलाई थाहा छ
पार्कमा खेलै गरेका नानीहरू
कसैका पनि होइनन्

(‘चर्चको साँभ’, पृ. ३७)

यस कवितांशमा पश्चिमी मुलुकहरूका मानिसहरूले निर्दयी भएर आफ्ना आमाबुवालाई वृद्धाश्रममा लगेर छोड्ने प्रवृत्ति बढिरहेको प्रसङ्गलाई देखाइएको छ । वृद्धाश्रमको बढ्दो प्रयोगले वृद्धवृद्धाहरूका वात्सल्य प्रेम छुटाछुल्ल भएर पोखिदै गएको छ । उनीहरूको सन्तानप्रतिको माया यस कवितांशमा देख्न सकिन्छ । आफ्ना छोराछोरीको मायाममताले गर्दा त्यहाँका वृद्धवृद्धाहरूको अस्तित्व सड्कटमा परेको छ, उनीहरू आफ्नो वात्सल्यताका कारण विरालोरूपी पशुलाई सुम्सुम्याउन बाध्य छन् भन्नेकुरा प्रस्तुत कवितांशमा छर्लङ्ग देखिएको छ । यस कवितांशमा वर्तमान विश्वसमुदायमा बढिरहेको नकरात्मक प्रभावका कारणले मानिसमा छाएको उदासिनता र निराशताको उद्घाटन पनि गरेको छ । यस कवितांशले एकातिर आमाबुवालाई वृद्धाश्रम पुऱ्याउनु हुँदैन भन्ने सकारात्मक सन्देश दिएको छ भने अर्कोतिर पाश्चात्य सभ्यताको विकृत अवस्थाको चित्रण गर्न खोजेको छ ।

घट्टै जान्छन् लुगाका स्त्रीआयतन
रेलमा, ट्राममा, सडकमा, रेस्त्राँमा
ओठहरूको मादकता फैलिँदै जान्छ

(‘न्यानो दिन’, पृ. ४०)

यस कवितांशमा पाश्चात्य मुलुकको खुला संस्कृतिको वर्णन गरिएको छ । त्यहाँको संस्कृति र सभ्यता पूर्वीय सभ्यताको बिल्कुल विपरीत रहेको कुरा पनि यस कवितांशका माध्यमबाट थाहा पाउन सकिन्छ । नेपालको साँस्कृतिक रहनसहनमा रहेका कविले पाश्चात्य मुलुकको लुगाका आयतन घटेको अर्थात् छोटा लुगा लगाएको देखेर जस्ताको त्यस्तै यथार्थ चित्रण गरेका छन् । त्यहाँको संस्कृति र हाम्रो देशको संस्कृति भिन्न रहेको कुरा पनि यसमा

स्पष्ट देख्न सकिन्छ । दिनदिनै त्यहाँको संस्कृति भन्भन् छाडा हुँदै गइरहेको कुरा पनि यस कवितांशमा स्पष्टै देख्न सकिन्छ ।

आफ्नै ताल र लयमा नाचिरहेको
नग्न-अर्धनग्न, मादक र कामुक बगर
चर्किलो सङ्गीत, मातेका आँखाहरू
उम्लिरहेको बैँस र याकब्स कफीको राग... ..

(‘२००० अगस्तको भियना’, पृ. ५५)

यस कवितांशमा पश्चिमी मुलुकको छाडा संस्कृतिको वर्णन गरिएको छ । नग्न, अर्धनग्न शरीर लिएर सांगीतिक माहौलमा युवायुवतीहरू रमाइलो गर्नु पाश्चात्य मुलुकमा सामान्य मानिन्छ । दिनदहाडै नग्न तथा अर्धनग्न शरीर प्रदर्शन गर्नु र मादक पदार्थ सेवन गरी युवायुवतीहरू सँगै बसेर रमाइलो गर्नु पाश्चात्य मुलुकको सभ्यता हो । यस्तो कार्य त्यताका युवायुवतीको लागि सामान्य मानिन्छ । नसालु पदार्थ प्रयोग गरी रमाइलो गर्नु बैँसालु युवायुवतीहरूले बैँ साटासाट गर्नु पश्चिमाहरूका लागि सामान्य हो भने हाम्रा लागि त्यो छाडा संस्कृति हो ।

यसरी प्रस्तुत शीतनिद्रा कवितासङ्ग्रहभित्र विविध खालका प्रवृत्तियुक्त कविताहरू सङ्गृहीत देखिन्छन् । विशेष गरी वर्तमान मानिस शीतनिद्राको सर्पभैँ अर्धमृत र अर्धचेत अवस्थामा रहेको छ भनेर प्रस्तुत कवितांशमा देखाइएको छ । युगीन यथार्थको चित्रण गर्नु शीतनिद्रा सङ्ग्रहको प्रमुख प्रवृत्ति हो भने पाश्चात्य सभ्यताको वर्णन, मानवीय अस्तित्वको सडकटको चित्रण, अन्तर्विषयकता आदिजस्ता प्रवृत्तिको बाहुल्यता यसभित्र देखिन्छ । सङ्ग्रहभित्रका सबै कविताहरूको प्रवृत्तिहरूको यसशोधपत्रमा विश्लेषण गर्नसकिएको छैन । यहाँ जतिवटा प्रवृत्तिको विश्लेषण गरिएको छ त्यतिले मात्रै पनि शीतनिद्राको अध्ययन प्रवृत्ति विश्लेषण पूर्ण हुन्छ भन्नु यस सङ्ग्रहप्रतिको अन्याय हुन्छ । त्यसकारण यस शोधपत्रमा केही प्रमुख प्रवृत्तिहरूको आधारमा मात्रै केही कविताहरूको विश्लेषण गरिएको छ भन्नु उचित देखिन्छ ।

छैटौँ परिच्छेद

सारांश तथा निष्कर्ष

६.१ सारांश

यस शोधकार्यको पहिलो परिच्छेद अन्तर्गत शोधपत्रको सामान्य रूपरेखा प्रस्तुत गरिएको छ । यस खण्डमा शोधशीर्षक, शोधप्रयोजन, विषयपरिचय, समस्याकथन, शोधकार्यको उद्देश्य, पूर्वकार्यको समीक्षा, अध्ययनको औचित्य र महत्त्व, शोधकार्यको सीमाङ्कन, शोधविधि र शोधपत्रको रूपरेखा सम्बन्धी विवरणहरू प्रस्तुत गरिएको छ ।

दोस्रो परिच्छेद अन्तर्गत खुमनारायण पौडेलको जीवनी पक्षबारे चर्चा गरिएको छ । उनको जन्म भारत आसामको दुलियाजन भन्ने ठाउँमा माता यमुनादेवी र पिता मोतीप्रसाद पौडेलका सुपुत्रका रूपमा २०२१ साल भाद्र ६ गते शुक्रबारका दिन भएको हो । उनी ५ वर्षको छँदा मातृवात्सल्यबाट बञ्चित हुनु पर्‍यो । एकातिर दमरोगको सिकार भएका पौडेल अर्कातिर मातृवियोगका कारणले आफैलाई सारै दुःखित महसुस गर्न थाले । यिनै कारणले उनी सानैदेखि अर्न्तमुखी स्वभावका बन्न पुगे । उनको शिक्षाको प्रारम्भ भारतको दुलियाजनबाटै भयो ।

आसामको नेपाली स्कूलमा उनले तीन कक्षासम्म अध्ययन गरेपछि चारपाँच कक्षा अध्ययनका लागि फाँसी बजार स्थित राष्ट्रभाषा विद्यालय जानु पर्‍यो । त्यहाँ भने पढाइको माध्यम हिन्दी भाषा थियो । पाँचकक्षा सम्म त्यतै अध्ययन गरेका पौडेल पिताको जागिरे जीवन अवकास पश्चात् चितवन फर्किनु पर्‍यो । चितवनको मङ्गलपुरस्थित विश्वप्रकास माध्यमिक विद्यालयमा उनी पुनः पाँच कक्षामा भर्ना भए । आसाममा बस्दाखेरी बिरामीका कारणले उनको पढाइ राम्रो नभएपनि चितवनमा उनी सातकक्षामा प्रथम भए । त्यसपछि उनको पढाइको स्तरोन्नति हुँदै गयो । उनले २०३८ सालमा विश्वप्रकास माध्यमिक विद्यालयबाटै एसएलसी उत्तीर्ण गरे । कक्षा नौ मै अध्ययन गर्दागर्दै उनले **सामन्तीलाई हाँक** शीर्षकको कविता प्रकाशनमा ल्याएका थिए । एसएलसी उत्तीर्ण भएपछि उनले चितवनको कृषि तथा वन विज्ञान संस्थान रामपुरबाट आइएस्सी उत्तीर्ण गरे । त्यसपछि काठमाडौँ प्रवेश गरेका पौडेलले त्रिचन्द्र कलेजबाट बीएस्सी उत्तीर्ण गरे । उनले २०५० सालमा त्रिभुवन विश्वविद्यालय भूगर्भशास्त्र केन्द्रीय विभाग, कीर्तिपुरबाट भूगर्भविज्ञान विषयमा स्नातकोत्तर र २०५९ सालमा अष्ट्रियाको भियना विश्वविद्यालयबाट विद्यावारिधिको उपाधि हासिल गरे । पौडेलको विवाह २०४७ सालमा २६ वर्षको उमेरमा चितवनकै यज्ञपुरकी कृष्णा सापकोटासँग भएको थियो । हाल उनका एकजना छोरी र एकजना छोरा छन् ।

खुमनारायण पौडेलले सर्वप्रथम २०३७ सालमा **सामन्तीलाई हाँक** शीर्षकको कविता प्रकाशित गरी लेखन प्रारम्भ गरेका हुन् । उनका हालसम्म **अन्तिमेत्थम्** (२०४९), **नरमेध** (२०५६), **शीतनिद्रा** (२०७३) गरी तीनवटा कवितासङ्ग्रह प्रकाशित छन् । यसबाहेक उनका थुप्रै कविता विभिन्न अनलाइन र पत्रिकामा प्रकाशित भैसकेका छन् भने **समाधि** कवितासङ्ग्रह प्रकाशोन्मुख देखिन्छ । पेसागत रूपमा त्रिभुवन विश्वविद्यालयका भूगर्भशास्त्र केन्द्रीय विभाग कीर्तिपुरमासहप्राध्यापकका रूपमा रहेका पौडेल समकालीन नेपाली कविता क्षेत्रका एक जुभारू र सक्रिय व्यक्तित्व हुन् । बहुआयामिक व्यक्तित्वका धनी पौडेल निकै मिजासिला र फरासिला देखिन्छन् । एकदमै सहयोगी तथा मिलनसार स्वभाव यिनको देखिन्छ । विज्ञान क्षेत्रको अध्ययन, अध्यापन तथा अनुसन्धानमा विहान देखि बेलुकासम्म निकै व्यस्त रहेपनि फुर्सद निकालेर कविता लेख्छन् । युगीन यथार्थको चित्रण गर्नु हालका दिनका यिनका कविताको विषय हो । अव्यवस्थित राजनैतिक क्षेत्र व्यवस्थित हुनुपर्दछ र हरेक मान्छेले स्वतन्त्रताको अधिकार पाउनु पर्दछ भन्ने सोच राख्नु यिनको सबल व्यक्तित्वको पाटो हो ।

तेस्रो परिच्छेदमा खुमनारायण पौडेलको व्यक्तित्वको चर्चा गरिएको छ । नेपाली कवितामा वर्तमान समयका समकालीन कविका रूपमा चर्चित पौडेलका व्यक्तित्वको पाटो पनि निकै सशक्त छ । उनी भूगर्भशास्त्रका अनुसन्धाता, वैज्ञानिकका रूपमा पनि चिनिन्छन् । साहित्यिक विधामा कवि तथा गीतकार व्यक्तित्वका रूपमा परिचित उनी भूगर्भशास्त्री व्यक्तित्व, सामाजिक व्यक्तित्व लगायतका सबल पक्षहरूले उनको बहुआयामिक क्षमताको मूल्याङ्कन गर्न सकिने आधार निर्माण गरेका छन् ।

चौथो परिच्छेदमा पौडेलको कवितायात्राको चर्चा गरिएको छ । उनले २०३७ सालमा **सामन्तीलाई हाँक** शीर्षकको कविता प्रकाशन गरेबाट लेखनयात्रा अगाडि बढाएको देखिन्छ । खुमनारायण पौडेलको लेखन यात्राको पूर्वाङ्क चरण वि.सं. २०३७ देखि २०५६ सम्म र उत्तराङ्क चरण २०५७ देखि यता मानिएको छ । पूर्वाङ्क चरणमा **अन्तिमेत्थम्** (२०४९), **नरमेध** (२०५६) दुईवटा कवितासङ्ग्रह प्रकाशित देखिन्छन् भने उत्तराङ्क चरणमा एकमात्र सङ्ग्रह **शीतनिद्रा** प्रकाशित छ । पूर्वाङ्क चरणका कवितामा मानवीय स्वतन्त्रताको खोजी, आन्तरिक कुण्ठाको चित्रण, मानवीय मूल्यहीन हुँदै गइरहेको अवस्थाको चित्रण, मानिससँगसँगै मानवीय चिन्तनको समेत बलि चढाउनु परेको अवस्थाको वर्णन, राजनैतिक असन्तुष्टि आदिको चर्चा परिचर्चाजस्ता पक्षको चित्रण पाइन्छ भने उत्तराङ्क चरणमा विशेष गरी युगीन यथार्थको प्रकटीकरण गरिएको पाइन्छ । यसका साथै उनले यस चरणका

कवितामा अर्न्तराष्ट्रिय चेतना, पाश्चात्य संस्कृतिको चित्रण तथा अर्न्तविषयक प्रसङ्गको पनि विषयवस्तु समेटेका छन् ।

पाचौँ परिच्छेदमा खुमनारायण पौडेलका कवितासङ्ग्रहहरूको विश्लेषण गरिएको छ । यस परिच्छेदमा उनका तीनैवटा कवितासङ्ग्रहको क्रमशः विश्लेषण गरिएको छ । कवितासङ्ग्रहहरूलाई तिनका संरचना र आयाम, वस्तु वा भाव र प्रवृत्तिका आधारमा विश्लेषण गरिएको छ । अन्तिमेत्थम् र नरमेघ भित्र २९/२९ वटा कविताहरू सङ्गृहीत छन् भने शीतनिद्राभित्र ३९ वटा कविताहरू समेटिएका छन् । यस परिच्छेदमा यी तिनवटै सङ्ग्रहको विश्लेषण गरिएको छ ।

छैटौँ परिच्छेद अर्न्तगत सारांश तथा निष्कर्ष प्रस्तुत गरिएको छ । यस परिच्छेद अर्न्तगत पहिलोदेखि पाँचौँ परिच्छेदसम्म लेखिएको शोधपरिचय, पौडेलको जीवनी, व्यक्तित्व, कवितायात्रा तथा कृतिहरूको विश्लेषण प्रस्तुत गरिएको विषयलाई उल्लेख गरिएको छ ।

७.२ निष्कर्ष

भारतको आसाममा जन्मिएका खुमनारायण पौडेल समकालीन नेपाली कविता विधाका प्रभावशाली सर्जक व्यक्तित्व हुन् । उनी युगीन यथार्थलाई जस्ताको तस्तै आफ्ना कविताको विषयवस्तुका रूपमा उतार्न सक्छन् । कवितालाई विम्ब तथा प्रतीकका माध्यमबाट व्यक्त गर्नसक्ने खुबी उनमा देखिन्छ । नेपाली कविता विधाका साथसाथै भूगर्भशास्त्रका वैज्ञानिकका रूपमा पनि उनी स्थापित व्यक्तित्व हुन् । विज्ञान विषयका प्राध्यापक पौडेलले आफ्नो जागिरे जीवनका अतिरिक्त सम्पूर्ण समय र सामर्थ्य नेपाली कविताको उत्थानका लागि खर्च गरेका छन् । शिक्षा, समाज, साहित्यजस्ता क्षेत्रमा उल्लेखनीय योगदान पुऱ्याएका पौडेलको बहुआयामिक व्यक्तित्वका कारण शैक्षिक, वैज्ञानिक, सामाजिक र साहित्यिक क्षेत्रमा महत्वपूर्ण योगदान पुगेको पाइन्छ । पौडेलको कवितायात्रा निकै लामो रहेको देखिन्छ । उनको कविता यात्राको बीचमा अन्तर देखिए तापनिलहालसम्म उनकातीनवटा कवितासङ्ग्रह प्रकाशनमा आएका छन् भनेसमाधि कवितासङ्ग्रह प्रकाशोन्मुख देखिन्छ । पौडेलका कविता प्रगीतात्मक संरचनामा लेखिएका छन् । युगबोध, अस्तित्वबोध, विश्वबोध, विसङ्गतिबोध, राजनैतिक विकृति, विसङ्गति तथा वेधितिलाई उनले आफ्ना कविताका मुख्य विषयवस्तु बनाएका छन् । कतै प्रगतिशील त कतै प्रयोगशील जस्ता लाग्ने उनका कविताले समग्रमा युगीन यथार्थको प्रकटीकरण गरेका छन् । उनका कवितामा अर्न्तविषयकताको प्रसङ्ग टड्कारो रूपमा देख्न सकिन्छ । विज्ञान जस्तो शुष्क विषयलाई पनि कविताजस्तो

रसिलो विधामा सुन्दर समायोजन गर्नसक्ने पौडेलको खुबी उल्लेखनीय रहेको छ । वर्तमान मानवीय अस्तित्वको सङ्कट, मानवीय मूल्यमाथिको ह्रासता, अन्तर्राष्ट्रिय संस्कृतिको वर्णन पौडेलका कविताका मुख्य विषयवस्तु हुन् । उनको कविताको भाषा कतैकतै सरल जस्तो देखिएपनि अधिकांश जसो बौद्धिक पाठकको अपेक्षा राख्ने खालको नै छ । पौडेलका प्रेरणाका स्रोत बनेका मोहन कोइराला तथा ईश्वरवल्लभको जस्तो शैलीगत प्रवृत्ति पनि उनका कवितामा देख्न सकिन्छ । उनका कवितामा विचार, भावना र अनुभूतिलाई आकर्षक र कलात्मक तरिकाले प्रस्तुत गरिएको पाइन्छ । वैज्ञानिक क्षेत्रका विषयवस्तुलाई पनि कवितामा सुन्दर ढङ्गले उन्नत सफल रहेका कवि पौडेलको भाषाशैलीमा नवीनता देखिएको छ ।

समकालीन कविका कवितातामा हुनुपर्ने सबैजसो प्रवृत्ति पौडेलका कवितामा देख्न सकिन्छ । उनका कवितामा मुक्त छन्दको प्रयोग गरिएको भए पनि बिम्ब, प्रतीक र मिथकको सुन्दर समायोजनका कारणले लयात्कता सिर्जना गरेको छ ।

परिशिष्ट : अन्तर्वार्ता

प्रस्तुत शोधपत्र तयार पार्दा यसको सामग्री सङ्कलनको क्रममा शोधनायक खुमनारायण पौडेलसँग लिइएको लिखित अन्तर्वार्ता :

१. तपाईंको जन्म कहिले र कहाँ भयो ?

मेरो पिताजी वि. सं. १९९० तिर सत्र वर्षको उमेरमा ज्ञान अनि जीविकाको खोजीमा पर्वत जिल्लाको सिम्ले (हाल महाशीला गाउँपालिका) बाट पहिले देहरादून अनि पछि आसाम पुगनु भएको रहेछ । मेरो जन्म भारतस्थित आसामको दुलियाजनमा वि. सं. २०२१ भाद्र ६ गते शुक्रबारको दिनमा भएको हो ।

२. तपाईंको माता र पिताको नाम र पेशा के हो ?

माताको नाम यमुना र पिताको नाम मोतीप्रसाद हो । पिता प्रवास छिर्दा नेपालमा राणा शासन नै थियो । त्यतिबेला अध्ययन वा रोजगारीका लागि भारत जानु पर्ने बाध्यता थियो । नेपालमा स्कुल कलेजहरू नगन्य थिए । रोजगारीका अवसरहरू पनि थिएनन् । उहाँले भारतको डिगबोइमा रात्री स्कुलमा अध्ययन गर्ने र दिउँसो सानोतिनो काम गरेर आफ्नो जीविका चलाउनु हुँदो रहेछ । यसै क्रममा वि. सं. १९९६ मा उहाँले त्यहाँको तेलखानीमा (आयल इन्डिया कम्पनी, आसाम) स्थायी जागिर पाउनु भएछ । वि. सं. २००६ मा उहाँले ड्राइभिङ लाइसेन्स पनि प्राप्त गर्नु भएछ । त्यसपछिका पच्चीस वर्ष उहाँले उक्त कम्पनीमा ठूलासाना गाडीहरू ड्राइभिङ्ग गर्नुभयो । समग्रमा उक्त संस्थामा ३५ वर्ष जागिर गरेर वि. सं. २०३१ मा पिताजी रिटायर्ड हुनु भएको थियो । त्यसबेलासम्म आयल इन्डिया कम्पनी ब्रिटिस स्वामित्वबाट भारत सरकारको स्वामित्वका आइवरी आयल इन्डिया लिमिटेड भइसकेको थियो र उहाँ पेन्सन योग्य भइसक्नु भएको थियो ।

३. तपाईंका दाजुभाइ र दिदीबहिनी कति जना छन् ? पेशा के हो ?

नियतिको खेल भनूँ कि तत्कालीन सामाजिक परिवेशको उपज भनूँ पिताका चारवटा पत्नी थिए । जेठी आमा हीरादेवीबाट एउटी दिदी जन्मिनु भयो । त्यसपछि उहाँबाट सन्तान भएनन् । सन्तान नभए पछि पिताले माहिली आमासँग विवाह गर्नुभएछ । उहाँबाट दुइवटी दिदीहरू जन्मिएपछि उहाँको स्वर्गवास भयो । पुत्रमोहले साहिँली आमा ईमादेवीसँग विवाह गर्नु भयो । उहाँले एउटी दिदी जन्माउनु भयो । तर त्यस लगत्तै उहाँलाई क्षय रोगले समात्यो । उहाँ धेरै समय आसामको डिगबोइस्थित सेनेटोरियममा बस्नु पर्ने भयो । हीरादेवी पर्वतमा खेतिपाती सम्हालेर बस्नु भएको थियो । तीनवटी पत्नीबाट पितालाई चारवटी पुत्रीहरू प्राप्त भइसकेका थिए तर पुत्र भने जन्मिएका थिएनन् । यस्तैमा एकजना ज्योतिषले पितालाई हरिवंश यज्ञ गरेर विवाह गरेमा पुत्र जन्मिने सल्लाह दिएछन् । त्यसै अनुरूप यज्ञपश्चात उहाँले कान्छी पत्नी यमुनासँग विवाह गर्नु भएछ । कान्छी पत्नीबाट एकजना

दिदी जन्मिए पछि म जन्मेको रहेछु । मेरी आमाले म पछि एउटी छोरीलाई जन्म दिनु भयो । यस बिचमा ईमादेवी रोगमुक्त भइसक्नु भएको थियो । त्यसपछि उहाँबाट तीन छोरा र तीन छोरीहरू जन्मिए । अहिले सबैजना पर्वत, चितवन र नवलपरासीमा खेतिपाती एवं शिक्षण पेशामा आवद्ध छन् ।

४. तपाईंको बाल्यकाल कहाँ बित्यो ?

म जन्मिए पछि भण्डै दुई वर्ष मैले दुलियाजनमा विताएको रहेछु । म जन्मिएको वर्ष नै पिताले चितवनमा जमीन किन्नु भएको रहेछ । गुलाफबाग र कल्याणपुरमा भण्डै सात बिगाह जमीन थियो उहाँको । जेठी आमा पनि पर्वतको भीरपाखो बिक्री गरेर मधेसको खेतीपाती सम्हाल्न चितवन भर्नु भएछ । त्यसपछि आमा, म, मेरी दिदी र बहिनीलाई चितवन पठाईएको रहेछ । चार वर्षको उमेरसम्म म चितवनमा हुर्किएँ । त्यसपछि अध्ययनका लागि मलाई फेरि आसाम पुर्याइयो । यसरी म यमुनाको काखबाट चुँडिएर ईमादेवीको आँचल समात्न पुगेको थिएँ ।

५. तपाईंको बाल्यकाल कस्तो थियो ?

सानोमा मलाई दमको रोग थियो । आफ्ना दौतरीहरू जस्तो दौडिन र उफ्रिन सक्थिन । दम बढिहाल्यो । माछामासु वा चकलेट, चिनीजस्ता गुलिया बस्तु पेटमा पर्नासाथ दम बढ्न थाल्यो अनि मलाई अस्पताल कुदाइहाल्ये । कुल मिलाएर वर्षको तीन-चार महिना जति मेरो वास अस्पतालमा हुन्थ्यो । अस्पतालको एकलो, विरानो र नीरस बसाइले म अत्यन्त हतास हुन्थेँ । एक दिन पिताजी मलाई भेट्न अस्पताल आउनु भयो । मलाई काखमा लिनु भयो र भन्नु भयो- 'तँ टुहुरो भइस् छोरा, तेरी आमा मरी' । पिताको आँखामा आँशु थियो । म पनि रुन थालेँ । त्यतिबेला म जम्माजम्मी पाँच वर्षको थिएँ । मातृवियोगको गहन पीडा काँधमा बोकेर हिँडने मेरो उमेर भइसकेको थिएन । आफूलाई अत्यन्त बेसहारा जस्तो लाग्थ्यो । घरिघरि आइरहने आमाको सम्झनाले म अत्यन्त द्रवित हुन्थेँ । मेरी आमा अब मसँग हुनुहुने छैन भन्ने यथार्थले मलाई कहाली लाग्थ्यो । सानोसानो कुरामा आँशु आइहाल्यो । भक्कानिन्थेँ । आमाको बारेमा पिताजीले अस्पतालका नर्सहरूलाई पनि जानकारी दिएकाले हुनुपर्छ उनीहरूले मलाई विशेष हेरचाह गर्थे । सम्भवतः मेरो ध्यान अन्यत्र मोड्न उनीहरूले मलाई चित्र कोर्न सिकाउँथे । मलाई कलर पेन्सिल र चित्र कोर्ने कागज पनि ल्याइदिएका थिए । नर्सहरूलाई मैले आफूले बनाएका चित्रहरू देखाउँथेँ । उनीहरूले अत्यन्त माया गर्थे । मलाई छातिमा टाँस्ने उनीहरू । म नदी, जङ्गल, पहाड,

चरा, विभिन्न जनावरहरूको चित्र कोरेर बसिराख्यौं । घरिघरि बिरामी भइरहने हुँदा मेरो पढाइको स्तर राम्रो थिएन । कहिलेकाहीं त हप्तौंसम्म अस्पतालमा बस्नु पर्थ्यो । स्कूलमा धेरै गयल हुने विद्यार्थी मध्ये मेरो नाम एक नम्बरमा हुन्थ्यो । दसवर्षको उमेरसम्म मलाई दमले अत्यन्त दुख दियो । इन्जेक्सनको घोचाइले शरीर छियाछिया हुन्थ्यो । पाखुरा र साँप्रा निलाम्य हुन्थे । घर अस्पताल-अस्पताल घर गर्दै पाँच वर्ष बित्यो । त्यसपछि त्यो रोग विस्तारै निको हुँदै गयो । तर गहिरो मानसिक आघातले म अन्तर्मुखी भएको थिएँ ।

६. तपाईंको शिक्षादीक्षाका बारेका बताइदिनुहोस् ।

दुलियाजनमा बसोबास गर्ने नेपालीहरूले आफ्ना सन्तानलाई नेपाली भाषामा पठनपाठन गर्न नेपाली स्कूलको स्थापना गरेका थिए । मैले तीन कक्षासम्म नेपाली स्कूलमा अध्ययन गरें । चार र पाँच कक्षा फाँसी बजारस्थित राष्ट्रभाषा विद्यालयमा अध्ययन गरें । नेपाली स्कूलमा तीन कक्षासम्म मात्र पढाइ हुन्थ्यो । तीन कक्षा पास गरेपछि मलाई राष्ट्रभाषा विद्यालयमा भर्ना गरियो । राष्ट्रभाषा निम्नमाध्यमिक विद्यालय थियो । त्यहाँ भने पढाइको माध्यम हिन्दी थियो । हिन्दी, अङ्ग्रेजी, आसामी भाषाका अतिरिक्त त्यहाँ भूगोल, इतिहास, गणित र चित्रकला पढाइ हुन्थ्यो । २०३१ सालमा पिताजी रिटायर्ड हुनु भयो । हामी सबै आसामबाट चितवन फर्कियोँ । मलाई सम्झना छ - तीनसुकियाबाट वीरगञ्जसम्मको रेलको त्यो यात्रा तीन दिन तीन रात लामो थियो । नारायणगढ पुगेपछि पिताले एउटा पिकअप रिजर्भ गर्नु भयो । त्यसको छात्रा थिएन । त्रिपाल अल्फाउने डण्डी त थिए तर त्रिपाल थिएन । हामी धुलाम्य हुँदै चितवनको गुलाफबाग स्थित बाँकेघर (स्थानीयले राखिदिएको नाम) मा पुग्यौँ । केही दिन त मलाई त्यो ठाउँदेखि अत्यास लाग्यो, यस्तो ठाउँमा सधैं बस्नु पर्ने भयो भनेर । हाम्रो खुट्टामा जुत्ता थियो । हामीलाई भेट्न आउने बालकदेखि बृद्धहरूको खुट्टामा चप्पल समेत थिएन । मान्छेहरू अत्यन्त फोहरी देखिन्थे । नातेदार अनि गाउँलेहरू मलाई स्पर्श गर्न अनि अँगाल्न खोज्थे । तर म हचिक्न्थेँ । ती मेरा लागि अपरिचित थिए । धेरै पछि थाहा पाएँ ती मेरी आमाका दौतरीहरू रहेछन् । शैक्षिक सत्र नमिलेको हुनाले म एक वर्ष घरमा नै बस्नु पर्यो । त्यो वर्ष मैले गुच्चा, खोपी, दुसिङ्गोल, ककफाइट, कपर्दी, जोर कि बिजोरजस्ता खेल अनि राम्रानराम्रा अन्य धेरै कुरा सिकें । २०३२ पौष महिनामा म चितवनको मङ्गलपुर स्थित विश्वप्रकास माध्यमिक विद्यालयमा भर्ना भएँ । बिरामी भइरहने हुँदा दुलियाजनमा मेरो पढाइ राम्रो थिएन । विश्वप्रकासमा भर्ना हुने बेलासम्म दमरोगबाट मैले मुक्ति पाइसकेको थिएँ । कक्षा सातमा

म प्रथम भएँ । त्यतिबेला निम्न माध्यमिक परीक्षा अञ्चलस्तरीय हुन्थ्यो । म नारायणी अञ्चलमा नवौं भएको थिएँ । २०३८ मा विश्वप्रकास माध्यमिक विद्यालयबाट एसएलसी उत्तिर्ण गरेँ । त्यसपछि कृषि तथा बनविज्ञान अध्ययन संस्थान रामपुरबाट आइएस्सी र त्रिचन्द्र क्याम्पस काठमाडौँबाट बिएस्सी उत्तिर्ण गरेँ । मैले २०५० मा त्रिभुवन विश्वविद्यालय, भूगर्भशास्त्र केन्द्रीय विभाग कीर्तिपुरबाट भूगर्भविज्ञान विषयमा स्नातकोत्तर र २०५९ मा अष्ट्रियाको भियना विश्वविद्यालयबाट विद्यावारिधिको उपाधि प्राप्त गरेको हुँ । त्यसपछि पटकपटक गरेर चार वर्ष जति जर्मनीको फ्र्याङ्कफर्ट स्थित सेन्केन्बर्ग रिसर्च इन्स्टिच्युटमा आगन्तुक वैज्ञानिकका रूपमा अनुसन्धानमा बिताएको छु ।

७. तपाईंका विद्यालय स्तरका मिल्ने साथीहरू को को थिए ?

अत्यन्त अन्तर्मुखी स्वभावका कारण विद्यालय स्तरमा मेरा धेरै साथीहरू थिएनन् । विश्वनाथ शर्मा, धर्मराज पोखरेल, देवी ज्ञवाली, चन्द्र लामिछाने र कृष्ण वली निकटका मित्र थिए । पढाइमा प्रथम, दोश्रो, तेस्रो, चौथो हुने पनि हामीहरू नै थियौं ।

८. तपाईं विद्यार्थी रहँदाको आर्थिक स्तर कस्तो थियो ।

पिताजी सेवा निवृत्त नभइञ्जेलसम्म आसामको बसाई राम्रै थियो । तलब र ओभरटाइम मिलाएर उहाँको राम्रै आमदानी थियो । चितवन फर्किए पछि जीविकाको मुख्य श्रोत खेतिपाति मात्र हुन पुग्यो । पिताजीको पेन्सन आउँथ्यो तर ठूलो परिवारमा त्यसले अपुग हुन्थ्यो । जग्गा प्रसस्त भएकोले धान, मकै, गहुँ, तोरी उत्पादन हुन्थ्यो । वर्ष भरिलाई खान पुग्ने अन्न छुट्याएर उब्रिएको अन्न बिक्री गरिन्थ्यो अनि त्यसबाट हुने आमदानीले लुगाफाटो किनिन्थ्यो । औषधीमूलो गरिन्थ्यो । स्कुलको फी तिर्निन्थ्यो । पूजाआजा र चाडबाड मनाउने काम पनि त्यसैबाट हुन्थ्यो । पारिवारिक आर्थिक स्थिति सामान्य र निर्वाहमुखी थियो ।

९. तपाईंको विवाह र सन्तानका बारेमा जानकारी दिनुहोस ।

म एमएस्सी दाश्रो वर्षमा अध्ययन गर्दै थिएँ । साहिँली आमा ईमादेवीको निधन भयो । उहाँ सत्वालीस वर्षकी हुनुहुन्थ्यो । उहाँबाट जन्मिएका भाइबहिनीहरू सानै थिए । माहिलो भाइ मसँग काठमाडौँमा बसेर पढ्दै थियो । अरु दुई भाइ र दुई बहिनी स्कुलमा पढ्दै थिए । सानी बहिनी एघार वर्षकी मात्र थिई । पिताजी पचहत्तर वर्षको हाराहारीमा हुनुहुन्थ्यो भने आमा हीरादेवी पनि बृद्ध भइसक्नु भएको थियो । एमएस्सी सकेर रोजगारीको टुङ्गो लागेपछि मात्र विवाह गर्ने मेरो योजना भए पनि एकाएक नयाँ परिस्थिति सिर्जना

भइदियो । घरको जेठो छोरो भएकाले जिम्मेवारीबाट पन्छिन मिलेन । पिताजीको सल्लाह अनुरूप म विवाह गर्ने निर्णयमा पुगें । केटी खोज्ने काम पनि आफैँ गरें । यस कार्यमा साथी रामेश्वर पौडेलले र भक्ति तिमिल्सिनाले सघाए । तिमिल्सिना नारायणपुर गाविसका अध्यक्ष थिए । अन्ततः २०४७ फागुन १७ गते चितवन, यज्ञपुरीकी कृष्णा सापकोटासँग मेरो विवाह भयो । कृष्णाले घर सम्हालिन् । घरको खर्च चलाउन उनी बोर्डिङ्ग स्कूलमा पढाउँथिन् । २०५४ वैशाखमा माइलो भाइको विवाह भयो । आफ्नो जिम्मेवारी देवरदेवरानीलाई हस्तान्तरण गरेपछि कृष्णालाई काठमाडौँ बसाइ सरेँ अवसर प्राप्त भयो । सबै भाइबहिनीहरूको तारतम्य मिलाएपछि कृष्णा २०५४ पौषमा मसँग बस्न काठमाडौँ आइपुगिन् । यस विचमा हाम्रा दुई सन्तान कृतिका र अनुप्रस्थ जन्मिसकेका थिए । पिताजीको स्वर्गवास भइसकेको थियो ।

१०. तपाईंको जीवनसँगिनीले कतिसम्म अध्ययन गर्नु भएको हो र के गर्नु हुन्छ ?

विवाह हुँदा कृष्णाको शैक्षिक योग्यता आइ. कम. थियो । विवाह पछि उनले वीरेन्द्र क्याम्पस भरतपुरबाट वि. ए. गरिन् । घरबाट क्याम्पस भण्डै छ किलोमिटर दूरीमा थियो । सवारीको साधन साइकल मात्र थियो । २०५९ मा रत्नराज्य क्याम्पस, काठमाडौँबाट नेपाली विषयमा एम. ए. उत्तिर्ण गरिन् । 'नेपाली कविताको विकासमा नवकविता पत्रिकाको योगदान' उनको शोधको विषय थियो । उनले धेरै वर्ष राजधानीका विभिन्न स्कूलहरूमा अध्यापन गरिन । अचेल सामाजिक कार्यमा सक्रिय छन् ।

११. तपाईंको बानी ब्यहोरा तथा रुचि के कस्तो छ ?

समग्रमा म अन्तर्मुखी छु । मलाई एकान्त असाध्य मन पर्छ । यायावरी स्वभाव छ तर सभासमारोहमा म एकदम कम देखिन्छु । कविता लेखन अनि अध्ययन मेरो रुचिको विषय हो । गीतहरू पनि लेखेको छु । केही गीत रेडियो नेपालमा रेकर्ड भएका छन् । केही समीक्षा र जीवनी पनि प्रकाशित भएका छन् । केही पत्रपत्रिका, आत्मकथा, कवितासङ्ग्रह अनि अभिनन्दनग्रन्थ सम्पादन गरेको छु । म कला फिल्म अत्यन्त रुचाउँछु । समय निकालेर त्यस्ता फिल्महरू पनि हेर्छु । स्कूल र पछि कलेजका दिनमा चित्र कोर्छेँ । तुलहरू लेख्छेँ । तर अचेल समयाभावका कारण चित्रकला पछाडि परेको छ ।

१२. तपाईंको हालको आर्थिक अवस्था के कस्तो छ ?

विलासको जीवन बाँच्ने गरी छेलोखेलो छैन । मध्यम वर्गमा पर्छु । त्रि. वि. बाट प्राप्त हुने तलबले जीविका चलाउन मुस्किल छ । घरबाट प्राप्त हुने भाडा र वैज्ञानिक अनुसन्धानबाट हुने अतिरिक्त आमदानी थपिँदा जसोतसो जीवनरथ गुडिरहेछ ।

१३. तपाईंको आर्थिक अवस्थालाई अरु कसैले सहयोग गरेका छन् कि ?

आज पर्यन्त त्यस्तो स्थिति सिर्जना भएको छैन । स्वआर्जनले सामान्य जीवनयापनलाई पुगेको छ ।

१४. तपाईंको जन्मस्थान छाडेर बसाइसराइ किन र कहिले गर्नु भयो ?

म भारतको आसाममा जन्मिएको हुँ । पिता भारत सरकारको तेलखानीमा काम गर्नुहुन्थ्यो । २०३१ मा पिताजी सेवानिवृत्त भएपछि चितवन फर्किनु भयो । यातायात, शिक्षा र जीविकोपार्जनको सहजता देखेर चितवनको गुलाफबागलाई बसोबासको थातथलो बनाउनुभयो । तर यो निर्णय सेवानिवृत्त हुनु अगावै २०२१ मा गर्नुभएको थियो र त्यस ठाउँमा जग्गाजमीनको प्रबन्ध गरिसक्नु भएको थियो । बाँस, काठ र खरका स-साना घरहरू भएको गुलाफबागमा उहाँले लमाइको एक छेउबाट छड्के पारेर गाँसिएकोपक्की घर बनाउनु भएको रहेछ । गाउँलेहरू उक्त घरलाई 'बाँकेघर' भन्थे । एमएस्सी सकिएपछि २०५१ मा मैले त्रिभुवन विश्वविद्यालय, भूगर्भशास्त्र केन्द्रीय विभागमा सहायक प्राध्यापक पदमा नियुक्ति पाएँ । करार सेवा थियो त्यो । २०५४ सालमा त्यही विभागमा स्थायी नियुक्ति प्राप्त भयो । त्यसपछि काठमाडौँ उपत्यकामा पनि आवासको आवश्यकता देखिएकाले २०५९ मा ललितपुरको थसिखेलमा पनि घर बनाइयो । पर्वतबाट आसाम अनि चितवन र त्यसपछि ललितपुर । एउटा कोणबाट हेर्दा हाम्रो परिवार नै फिरन्तेजस्तो देखिन्छ ।

१५. तपाईं फुर्सदको समयका के गर्नु हुन्छ ?

लेखपढ गर्छु । समकालीन नेपाली साहित्य र विदेशी साहित्य अध्ययन गर्छु । फिल्म हेर्छु । केही न केही गरिरहन मन पराउँछु । तर मनले खोजेजस्तो फुर्सदको समय मलाई विरलै प्राप्त हुने गर्दछ ।

१६. तपाईं साहित्य रचनाको अतिरिक्त के गर्नु हुन्छ ?

विज्ञानको विद्यार्थी भएको नाताले अनुसन्धानहरूमा संलग्न हुन्छु । प्राणी र वनस्पतिका करोडौं वर्ष पुराना जीवावशेष चट्टानका पत्रपत्रमा खोज्नु, तिनीहरूलाई प्रशोधन गर्नु अनि पहिचान र नामाकरण गर्नु मेरो रुचिको विषय हो । मेरो विशेषज्ञता पनि यही विषयमा छ । प्राध्यापकीय जिम्मेवारी, स्नातक र विद्यावारिधी तहका शोधकार्य सुपरिवेक्षणमा म प्रायः व्यस्त भइरहेको हुन्छु । भूगर्भविद्का रूपमा विभिन्न विकासनिर्माणका परियोजनाहरूमा श्रोत व्यक्तिका रूपमा सल्लाह पनि दिँदै आएको छु ।

१७. तपाईंले लेखनारम्भ कहिलेदेखि र कुन विधाबाट सुरु गर्नुभयो ?

बाल्यकालमा म माथि आइलागेको मातृवियोगको घटनाले मलाई अत्यन्त अन्तर्मुखी र संवेदनशील बनायो । सानैदेखि मेरो रुचि चित्रकलामा थियो । विश्वप्रकास माध्यमिक विद्यालयमा अध्ययन गर्न थाले पछि मेरो रुचि कविता तर्फ पनि फैलियो । विद्यालयमा कविता प्रतियोगिताहरू हुन्थे । मैले लेखेका कविता प्रथम, द्वितीय वा तृतीय भइरहन्थे । परस्कार पाइन्थ्यो । त्यसले थप हौसला प्राप्त हुन्थ्यो । अझै राम्रो लेख्न पाए हुन्थ्यो जस्तो लागिरहन्थ्यो । कक्षा नौमा पढ्दा मेरो पहिलो कविता स्कूलको मुखपत्र 'विश्वज्योति'मा छापिएको थियो । २०३७ मा छापिएको उक्त कविताको शीर्षक थियो—'सामन्तीलाई हाँक' । त्यो एउटा बिद्रोही कविता थियो ।

१८. तपाईंले लेखनारम्भमा प्रेरणा कसबाट पाउनु भयो ?

म वरिपरिको समग्र परिवेशले मलाई लेखन तर्फ डोर्याएको हुनुपर्छ । म पूर्व मेरो परिवारमा अझ भन्नु खलकमा कुनै लेखक जन्मिएको थिएन । ठूलीआमा हीरादेवी अत्यन्त धार्मिक प्रवृत्तिकी हुनुहुन्थ्यो । उहाँसँग रामायण, महाभारत, गीता, देवीभागवत, स्वस्थानीजस्ता धार्मिक पुस्तकहरूको राम्रो सङ्ग्रह थियो । ठूलीआमा साँभविहान केही न केही ग्रन्थ पाठ गरिरहनु हुन्थ्यो । निम्नमाध्यमिक तहको अध्ययन गरिनसकँदै मैले ती सबै पुस्तकहरू पढिसकेको थिएँ । केही अध्यायहरू कण्ठ पनि थिए । गर्मीका कारणले स्कूलमा बैशाख महिनादेखि असार महिनासम्म विहानमा पढाइ हुन्थ्यो । विहानी कक्षा पढेर म घर फर्किन्थेँ । खाना खाएपछि परिवारका सबैजना आँगनको डिलमा रहेको आँप र लिच्चीका बोटहरू मन्त्रि आराम गर्थ्यौँ । त्यहाँ धेरै शितल हुन्थ्यो । घरभित्र बस्दा गर्मी धेरै हुने भएकोले रुखको छायाँमा बस्ने चलन थियो । बिजुलीको लाइन नारायणगढ र भरतपुरतिर सीमित थियो । गुलाफबागसम्म आइपुगेको थिइन । मैले रामायण वा महाभारत सस्वर पढेर सबैलाई सुनाउँथेँ । यसै क्रममा मभित्र पनि कविता लेख्ने रहर पलायो । शुरुमा लय मिलाएर

लेखे प्रयत्न गरें । विद्यालयमा कक्षाहरूमा छन्दको सामान्य ज्ञान पनि प्राप्त भयो । कुनै एउटा कविता प्रतियोगितामा मैले कृष्णप्रसाद पराजुलीको 'राम्रो रचना: मीठो नेपाली' पुरस्कार प्राप्त गरेको थिएँ । त्यो पुस्तकले मलाई छन्दका बारेमा ठूलो ज्ञान दियो । सुरुमा छन्दमा कविता लेख्ने प्रयत्न गरें । पछि गद्यकवितामा रस बस्यो । विद्यालयमा स-सानो पुस्तकालय थियो । त्यहाँ लेखनाथ, देवकोटा, सिद्धिचरण, व्यथित, सम, गोपालप्रसाद रिमाल, भूपि शेरचन, मोहन कोइराला, ईश्वरबल्लभ, हरिभक्त कटुवाल, कृष्णभक्त श्रेष्ठ, द्वारिका श्रेष्ठ, मदन रेग्मी आदिका केही कवितासङ्ग्रहहरू पनि उपलब्ध थिए । दस कक्षासम्म पुग्दा मैले उक्त पुस्तकालयका दुई दराज किताब पढिसकेको थिएँ । नेपाली साहित्यको आधारभूत ज्ञान मैले त्यहाँबाट प्राप्त गरें ।

१९. तपाईंको पहिलो प्रकाशित कृति कुन हो र कहिले प्रकाशित भयो ?

२०४३ मा वि. एस्सी. अध्ययन गर्न त्रिचन्द्र कलेजमा भर्ना भएँ । कविताहरूको ठूलै ठेली तयार भइसकेको थियो तर राष्ट्रिय स्तरका पत्रिकाहरूमा मेरा कविता प्रकाशित भएका थिएनन् । चितवनबाट कविता पठाउँथेँ तर छापिदैनथे । राजधानीको बसाइले प्रकाशनमा केही सहजता थपियो । २०४४ देखि मेरा कविताहरू रूपरेखा, गरिमा, मधुपर्क, समष्टि, मिर्मिरे, बगर, कविता, नवकविता, तन्नेरी, भङ्कार, पूर्वार्द्ध जस्ता पत्रिकामा छापिन थाले । म विभिन्न कविता प्रतियोगितामा भाग लिन थालेँ र पुरस्कृत हुन थालेँ । स्रोता र पाठकहरूको राम्रो प्रतिक्रिया आउन थाल्यो । यसै क्रममा २०४९ मा नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठानले आयोजना गरेको राष्ट्रिय कविता महोत्सवमा 'विचार' शीर्षकको मेरो कविता तृतीय भयो । यो पुरस्कारले कविका रूपमा राष्ट्रिय पहिचान बनाउन सहयोग गर्‍यो । त्यसपछि साथीहरूले कवितासङ्ग्रह निकाल्न दबाव दिन थाले । यो कुरा मैले बालसखा विश्वनाथ शर्मा र मेरा मीतज्यू धर्मराज पोखरेल समक्ष राखेँ । दुईजनाले आशिक खर्च बेहोर्ने भए । अपुग रकम श्रीमती कृष्णा पौडेलले जोड्जाड् गरिन् । यस्तै पृष्ठभूमिमा वि. सं. २०४९ को अन्त्यतिर मेरो पहिलो कवितासङ्ग्रह 'अन्तिमेत्यम्' प्रकाशित भएको थियो । प्रकाशक थिए— धर्मराज पोखरेल, विश्वनाथ शर्मा र कृष्णा पौडेल । कवितासङ्ग्रहको भूमिका आयामेली कवि ईश्वरबल्लभले लेख्नु भएको थियो ।

२०. तपाईंका हालसम्म प्रकाशित कृतिहरू के के हुन् ?

हालसम्म मेरा तीनवटा कवितासङ्ग्रह 'अन्तिमेत्यम्' (२०४९), 'नरमेघ' (२०५६) र 'शीतनिद्रा' (२०६३) प्रकाशित भएका छन् । सन् १९०१ देखि हालसम्म साहित्यमा नोबेल पुरस्कार प्राप्त गर्ने लरेटरहरूको जीवनीमा आधारित पुस्तक 'नोबेल पुरस्कार विजेता साहित्यकार' (२०६२) सहलेखनका रूपमा प्रकाशित छ । यस बाहेक डा. दयानन्द बज्राचार्य र डा. ईशान गौतमसँग 'नेपालमा विज्ञान तथा प्रविधि' (२०६२) प्रकाशित छ । हालसालै नेपालका वानस्पतिक जीवावशेषमा आधारित अनुसन्धानात्मक पुस्तक 'स्टडी अफ पोलेन एण्ड स्पोर्स' (२०७४) अनि 'भेजेटेसन हिस्ट्री अफ नेपाल हिमालय' (२०७५) प्रकाशित भएका छन् ।

२१. तपाईं साहित्य रचना गर्दा सङ्ख्यात्मक रूपमा वा गुणात्मक रूपमा धेरै रचना गर्न चाहनुहुन्छ ?

मेरो विचारमा हरेक लेखक सङ्ख्यात्मक रूपमा धेरै भन्दा धेरै र गुणात्मक रूपमा उच्च भन्दा उच्च कृतिको सिर्जना गर्न चाहन्छ । पेशागत र व्यावहारिक बाध्यताले म पूर्णकालीन लेखक बन्न सकेको छैन । त्यसैले मैले जे जति लेख्छु, त्यसमा गुणात्मक मूल्य होस् भन्ने कुरामा म सचेत छु ।

२२. तपाईं दिनमा कति समय साहित्यलाई दिनु हुन्छ ?

प्राध्यापन र वैज्ञानिक कर्मबाट समय मिल्नासाथ म साहित्यको कित्तामा फर्किहाल्छु । त्यसैले दिनको यति समय भनेर किटान गरेको छैन । साहित्य र विज्ञानलाई सँगै हिँडाउन कठीन अवश्य छ । विगत तीन दशकदेखि दुवै विधासँग समान्तर हिँडिरहेछु ।

२३. तपाईंका कविताले समाजका कस्ताकस्ता क्षेत्रलाई देखाउँछन् र तपाईंले किन त्यस्ता क्षेत्रलाई अँगाल्नु भयो ?

मेरा कविताले मानिसको दैहिक र मानसिक भय, असुरक्षा, हाहाकारको खोजी गर्छ । मानिसको आस्तित्विक सङ्कट, विसङ्गति, वियोग, निराशा, छलकपट, चित्कार, हाँसो, रोदनको अन्वेषण गर्छ । मेरा कवितामा करुणा, दया, मायाप्रेम र स्नेह पनि छन् । त्यहाँ प्रकृति, पारिस्थितिकी, वातावरण, मानव र अन्य प्राणीको अन्तरसम्बन्ध अभिलेख भएको छ । जडमा जीवनको खोजी अनि जीवनमा आस्थाको खोजी मेरा कविताको अभीष्ट हो । मेरो कविताको प्राथमिक सर्त स्वतन्त्रता र मानव स्वत्वको स्थापना हो । वर्ग विशेषको कुरा गर्दा मानव वर्ग नै मेरो कविताको लक्ष्यमा रहन्छ । यसको विस्तृति वैश्विक छ ।

२४. तपाईंको बिचारमा कविता के हो र कस्तो हुनुपर्छ ?

कविता मानव हृदयको उच्चतम कलात्मक अभिव्यक्ति हो । पृथ्वीमा मानव नहुँदो हो त कविता पनि हुन्थेन । मान्छे बिनाको पृथ्वी अनि कविता बिनाको मान्छे कल्पना गर्दा पनि अत्यास लाग्छ । यहाँ हरेक मानिसमा कवि छ । कविता सिर्जना गर्दा कलात्मक पक्ष सबल होस्, त्यो सपाट नहोस् र नाराबाजीबाट मुक्त होस् भन्ने चाहन्छु । यसका लागि मैले सकेसम्म नयाँ विम्बको सिर्जना अनि रूढ भङ्गसकेका मीथकहरूको प्रयोग गर्दछु ।

२५. तपाईंले वर्तमान नेपाली समाजलाई कसरी नियाल्नु भएको छ ?

विश्व मानचित्रमा नेपाल अत्यन्त ठूलो देश होइन । यसलाई सानो देश पनि भन्न सकिदैन । यसको विगत अत्यन्त गौरवपूर्ण छ । पूर्वमा टिस्टा अनि पश्चिममा काँगडासम्म यसको विस्तारका अनेकौँ गाथाहरू, कथाहरू अनि गीतहरू लेखिएका छन् । सधैँको स्वाधीन, स्वतन्त्र र अजरअमर इतिहास छ यसको । उत्तर र दक्षिणमा अत्यन्त ठूलो भूगोल बोकेका दुई विशाल मुलुकहरू बिचमा रहेर यसले आफ्नो पृथक अस्तित्व र पहिचान जोगाउँदै आएको छ । समयचक्रमा चीन र भारतका विभिन्न भूभाग ब्रिटेन, फ्रान्स, जर्मनी, नेदरल्यान्ड, पोर्तुगल, जापानजस्ता शक्तिशाली राज्यका विस्तारवादी पकडमा पुगे पनि नेपालीहरूले आफ्नो सीमानाको रक्षा अत्यन्त कुशलतापूर्वक गरिरहे । विशाल पर्वतश्रृङ्खलाहरूले वेष्टीत यो भूगोलको प्राकृतिक स्रोतसाधनहरू, अग्लाअग्ला शीखरहरूको सौन्दर्य, जल अनि वनजङ्गलको विविधता र प्रचुरताले लोभिएर यसलाई आफ्नो अधीनमा पार्ने विभिन्न फिरङ्गी प्रयासहरू विगतमा नभएका पनि होइनन् । व्यापारीको भेषमा पसेर विस्तारै भारतको सम्पूर्ण भूभागलाई उपनिवेश बनाइसकेको ब्रिटिस साम्राज्यको आँखा नेपालको सौन्दर्य र वैभव माथि पर्नु अस्वाभाविक थिएन । तसर्थ नेपाललाई आफ्नो साम्राज्यको सीमाभित्र ल्याउने प्रयत्न उसले पटकपटक गरिरह्यो । थुप्रै लडाइँहरू भए । नेपालीहरूको वीरता, देशप्रेम र रणकौशल सामु उनीहरूले धेरै पटक पराजय बोकेर फर्किनु पर्यो । राज्य विस्तारका क्रममा कायम गरिएका सीमाहरू जोगाउने अनेक यत्न गर्दागर्दै पनि नेपालले सन् १८१५ मा इष्ट इन्डिया कम्पनी सँग सुगौली सन्धी गर्नु पर्यो । एउटा अनिच्छित सम्झौतापत्रमा नेपालले हस्ताक्षर गर्नुपर्यो । नेपालले आफ्नो ठूलो भूभाग गुमायो । यसको स्वाभीमान्मा ठूलो चोट लाग्यो । त्यो एउटा चरम अवसाद र निराशाको समय थियो । नेपाली सहित्यमा धेरथोर मात्रा त्यो निराशाको चित्रण पाइन्छ । त्यसपछि नेपाली शासक वर्ग आन्तरिक षड्यन्त्र, गुटबन्दी, दाउपेच, काटमार, सत्तासङ्घर्षमा रमाउन थाल्यो । शासकहरू एकले अर्कालाई निषेध गर्ने मात्र होइन सत्ता प्राप्तीका लागि आफ्नै

भाइभारदारको हत्यासमेत गर्न पुगे । तत्कालीन विश्वपरिवेशमा एकातिर शिक्षा र चेतनाको विकास भैरहेको थियो, ठूलाठूला आविष्कारका ढोकाहरू खुलिरहेका थिए भने नेपालमा जहानियाँ शासनको शुरुवात हुँदै थियो जसले नेपालीलाई एक सताब्दी भन्दा पनि बढी समय अन्धकारमय युगमा बाँच्न बाध्य पार्‍यो । नेपालीहरू दासका रूपमा आफ्नै भूगोलमा किनबेच हुन्थे । पाठशाला, बाटोघाटो, पुलपुलेसा, कलकारखाना कुन चराको नाम हो उनीहरूलाई थाहा थिएन । २००७ सालको परिवर्तन पछि नेपाली समाजले किञ्चित् उन्मुक्तिको सास त फेर्न पायो तर जनजीविकाको शैलीमा खास परिवर्तन हुन सकेन । त्यसपछिका दशवर्ष राजा र दलहरूको आपसी टकरावमा नै वित्यो । जनताको मूकदर्शक मात्र भएर बस्नु पर्यो । २०१५ सालको आमनिर्वाचन पछि प्रारम्भ भएका विकासका केही प्रारम्भिक प्रयास दरबारको सैनिक हस्तक्षेप पछि ओइलाउन बाध्य भए । त्यस पछि सुरु भयो दरबार र नेपाली जनताको तीन दशक लामो मुठभेड । यस समयमा विकासका केही सङ्केतहरू सुरु भए पनि जनता यातनागृहका बन्दी जस्तो भएर बस्नु पार्‍यो । स्वतन्त्रताका लागि उनीहरू व्याकुल भएर आन्दोलन गरिरहन्थे । उनीहरूको एकमात्र अभीष्ट थियो, दलीय शासन, दलीय स्पर्धा अनि स्वतन्त्र समाज । जब वि. सं. २०४६ को परिवर्तन भयो उनीहरूलाई के लागेको थियो भने, अब जीवनले कोल्टो फेर्नेछ । अब आउने छन्, समृद्धिका दिनहरू । अब यी यातनाका पहाडहरू सकिने छन् । तर त्यसो भएन । दलहरूको एकापसमा काटमार, आगजनी, तोडफोड, हत्या, बलात्कार र आतङ्कले फेरि अर्को दुई दशक खाइदियो । सत्ता प्राप्तिका लागि सांसद किनबेच, भ्रष्टाचार, राष्ट्रिय सम्पतिको दुरुपयोगमा पो दलहरू प्रतिस्पर्धा गर्न थाले । शक्तिको उन्माद, चरम अराजकता, विसङ्गति, र संवेदनहीनता । नेपाली जनताको समृद्धिको सपना, केवल सपनामा मात्र सीमित रह्यो । चीलले अबोध बचेराहरूको गुँडमा पुगेर लुछिरहेजस्तो आम नेपाली जनताहरूको सपनालाई सुगौली सन्धी पछिका आजका दिनसम्म नेपालको सत्ताले लुछिरहेको छ । कहिले कुनै वंशका नाममा, कहिले कुनै जवराका नाममा, कहिले दलबिहीनताका नाममा अनि कहिले दलहरूका नाममा । आज पनि नेपाली सत्ता उही पुरानो सभ्रान्त वर्गको खल्तीमा छ । यहाँ सत्ता परिवर्तनहरू नभएका होइनन् । नेपाली जनता प्रत्येक क्रान्तिमा आफूलाई बलिदान गरेका छन् । तर दुर्भाग्य यहाँको प्रत्येक परिवर्तनमा नयाँ सभ्रान्तहरू थपिन्छन् । अनि उनीहरूनै क्रान्ति गर्नेहरूका लागि आततायी भएर निस्कन्छन् । यो क्रम आज पर्यन्त सतत् चलिरहेछ । आफ्नो देशको शासकलाई नेपाली

समाजले कहिल्यै चिन्ने र आफ्नो ठान्ने अवसर पाएको छैन । त्यो आफूसँगै भएर पनि नभएको जस्तो छ । दुईसय पचास वर्ष भन्दा पनि अगाडि त्यो उचाईको स्वाभीमान र वीरताको गर्वले छाति फैलाएको नेपाली आज हतास, नीरीह र किंकर्तव्यविमूढ छ । विकट पहाडहरूको बिम्बजस्तो भएको छ, नेपाली समाजलाई आफ्नो देशको राजनीति, शासक र सत्ता । शीतनिद्रा कवितासङ्ग्रहमा रहेको पहाडहरू शीर्षकको कवितामा मैले यी विचारहरू व्यक्त गरेको छु ।

२६. तपाईंको जागिरे जीवनबारे बताइदिनु हुन्छ कि ?

मैले २०५० मा त्रिभुवन विश्वविद्यालय, भूगर्भशास्त्र केन्द्रीय विभाग, कीर्तिपुरबाट भूगर्भविज्ञानमा स्नातकोत्तर उपाधि प्राप्त गरें । २०५१ वैशाखदेखि सोही विभागमा सहायक प्राध्यापक (करार) को रूपमा प्राध्यापन गर्न थालें । २०५४ जेष्ठ महिनामा मैले उपप्राध्यापक पदमा स्थायी नियुक्ति प्राप्त गरें । २०५५ फागुनमा मलाई अष्ट्रिया सरकारका तर्फबाट विद्यावारिधिका लागि छात्रवृत्ति प्राप्त भयो । तीन वर्षको अध्ययन विदा लिएर म भियना विश्वविद्यालय तिर लागें । २०५९ असारमा विद्यावारिधि सकेर नेपाल फर्किएँ । २०६३ फागुनमा पोष्ट डक्टरेट अनुसन्धानका लागि मलाई जर्मनी सरकारबाट दुई वर्षका लागि अलेक्जान्डर फन हम्बोल्ड्ट छात्रवृत्ति प्राप्त भयो । फ्र्याङ्कफर्ट स्थित सेन्केनबर्ग रिसर्च इन्स्टिच्युटमा उक्त अनुसन्धान सम्पन्न गरेर २०६५ फागुनमा नेपाल फर्किएँ । २०६६ वैशाखमा सहप्राध्यापक पदमा मेरो पदोन्नति भयो । २०६९ चैत्रमा पुनः अनुसन्धानका लागि सेन्केनबर्ग रिसर्च इन्स्टिच्युटमा जानु पर्यो । यो बसाई अठार महिनाको थियो । हाल भूगर्भशास्त्र केन्द्रीय विभाग, कीर्तिपुर सहप्राध्यापक पदमा कार्यरत छु । फिल्डवर्क, वैज्ञानिक अनुसन्धान, शिक्षण, शोधपत्र सुपरिवेक्षण आदिमा मेरा दैनिकी चलिरहेछ ।

२७. सामाजिक सेवामा सङ्लग्न भएको भए त्यसको विवरण दिनुहोस् ।

म लामो समयदेखि साहित्यिक संस्थाहरूमा संलग्न छु । २०४१ तिर रामपुर क्याम्पसमा आइएस्सी पढ्दा म, उदय अधिकारी र अन्य साथी मिलेर 'जुनकीरी' नामको हस्तलिखित पत्रिका निकाल्यौँ । चितवन जिल्लाको तत्कालीन नारायणपुर गाउँ पञ्चायतका प्रतिनिधिले हामीलाई जालीसहितको एउटा सूचनापाटी उपलब्ध गराइदिएका थिए । भण्डै एक वर्गमिटर ठूलो कार्डबोर्डमा हातले कविता, कथा, निबन्ध, गीतगजल लेखेर पत्रिका तयार गर्थ्यौँ । अनि प्रत्येक महिनाको एक गते उक्त पत्रिका सूचनापाटीमा टाँस्थ्यौँ । यसले साहित्य लेखनमा रुचि भएका स्थानीय युवाहरूलाई ठूलो हौसला दिएको थियो । त्यसैताका

गुलाफबाग अनि कल्याणपुरका युवाहरूले समाजसेवा युवा क्लब गठन गर्‍यो । गाउँमा पुस्तकालयको अभाव थियो । आर्थिक व्यवस्थापनका लागि हामीले तिहारमा भैलो खेल्‍यो । जम्मा भएको पैसाले साभ्नाप्रकाशनबाट तीन सय भन्दा धेरै साहित्यिक पुस्तकहरू किन्न सफल भयौं । साप्ताहिक र दैनिक पत्रिकाहरूको वार्षिक ग्राहक बन्यौं । गाउँमा पठन संस्कृतिको विकास हुन थाल्यो । यो क्रम धेरै वर्षसम्म चल्यो । समाजसेवा युवा क्लबमा मैले सचिव र अध्यक्षका रूपमा दुई कार्यकाल काम गरें । चितवनको साहित्यिक गतिविधिलाई जीवन्तता दिन मेरो अध्यक्षतामा २०५१ मा चितवन वाङ्मय प्रतिष्ठानको स्थापना गर्‍यो । लक्ष्मणप्रसाद गौतम त्यसका सचिव थिए । प्रतिष्ठान मार्फत् थुप्रै गोष्ठी, कार्यशाला र स्रष्टा सम्मान कार्यक्रमहरू गर्‍यो । हामीले प्रेमविनोद नन्दन, गोविन्द विनोदी, उपेन्द्र श्रेष्ठ, भीम विराग र ध्रुवचन्द्र गौतमलाई अभिनन्दन गर्‍यो । २०६३ सम्म मैले उक्त संस्थाको नेत्रत्व गरें । बाह्रवर्षको अवधिमा एकदर्जन भन्दा धेरै साहित्यिक कृति प्रकाशित गर्‍यो । संस्थाको मुखपत्र 'मधूलिका' प्रकाशन गर्‍यो । डा. ध्रुवचन्द्र गौतमको षष्ठीपूर्तिका अवसरमा २०६० मा मेरो प्रधान सम्पादकत्वमा 'आख्यानपुरुष डा. ध्रुवचन्द्र गौतम' अभिनन्दन ग्रन्थ प्रकाशन गर्‍यो । २०५९ देखि २०६३ सम्म म नेपाली लेखक सङ्घ, काठमाडौंको अध्यक्ष भएँ । कथाकार रोशन थापा 'नीरव' सचिव थिए । त्यस अघि उक्त संस्थाको अध्यक्ष डा. ध्रुवचन्द्र गौतम हुनुहुन्थ्यो । यो संस्था मार्फत् २०५९ चैत्र ३ गते काठमाडौंमा समालोचना, कथा र कविताका क्षेत्रमा विशिष्ट योगदान दिएबापत समालोचक कृष्णचन्द्रसिंह प्रधान, कथाकार मोहनराज शर्मा र कवि द्वारिका श्रेष्ठलाई सार्वजनिक अभिनन्दन कार्यक्रमको आयोजना गरियो । २०७३ देखि म नेपाली लेखक सङ्घ, ललितपुरको अध्यक्ष छु । सचिव उमेश धिताल छन् । यसबाहेक २०६७ देखि २०६९ सम्म नेपालका भूगर्भविदहरूको पेशागत संस्था नेपाल भौगर्भिक समाजको उपाध्यक्ष र २०७१ देखि २०७३ सम्म त्यस संस्थाबाट प्रकाशित हुने जर्नलको प्रधानसम्पादकको जिम्मेवारी निभाइसकेको छु ।

२८. तपाईंको राजनीतिक संलग्नताबारे बताइदिनु होस् ।

म मानवीय स्वतन्त्रता, मानवअधिकार, बोलन र लेख्न पाउने हक र सामाजिक न्यायप्रति प्रतिबद्ध छु । मेरो राजनीति नै मेरो कविता हो । पार्टीको नाम पनि कविता नै हो । म कविताको कार्यकर्ता हुँ ।

२९. तपाईंले हालसम्म पाएका सम्मान तथा पुरस्कारहरू के के छन् ।

१. राष्ट्रिय कविता महोत्सव पुरस्कार-२०४९, नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान, काठमाडौं ।
२. चालीसको दशकका काव्यनायक-२०५१, सडक नाट्य समूह, गैँडाकोट, नवलपरासी ।
३. उत्कृष्ट गीतकार पुरस्कार-२०५३, रेडियो नेपाल, काठमाडौं ।
४. नारायणी वाङ्मय पुरस्कार-२०५६, नारायणी वाङ्मय प्रतिष्ठान, वीरगञ्ज ।
५. प्रतिभा पुरस्कार-२०५८, चितवन साहित्य परिषद्, चितवन ।
६. युवा वर्ष मोती पुरस्कार-२०५९, राष्ट्रिय युवा सेवा कोष, काठमाडौं ।
७. महेन्द्र विद्याभूषण 'क'-२०५९, शिक्षा मन्त्रालय ।
८. हरिभक्त कटुवाल प्रतिभा पुरस्कार-२०६२, सर्वदा वाङ्मय प्रतिष्ठान, काठमाडौं ।
९. डा. हर्क गुरुङ स्मृति रमाकृष्ण विज्ञान तथा प्रविधि पुरस्कार-२०६६, काठमाडौं ।
३०. सम्मान तथा पुरस्कारहरूलाई कसरी लिनुहुन्छ ?

सकरात्मक रूपमा लिन्छु । यसले सिर्जनकर्ममा थप समर्पित हुने प्रेरणा दिन्छ ।

३१. तपाईंको विचारमा जीवन के हो ?

जीवन- जन्म र मृत्युसम्मको एउटा दूरी हो । यो यात्रा हो र प्रवाह पनि । यो शाश्वत छैन । तेल हालेको दियो जस्तो छ जीवन । एकदिन तेल सकिए पछि यो निभ्छ । यसलाई कलात्मक बनाउन जान्नु पर्छ अनि मात्र सार्थक बन्छ । कलात्मक बनाउनु भनेको आफ्नो जीवनलाई समाज उपयोगी बनाउनु हो ।

३२. मानिसले असल कार्य कसरी गर्नु पर्छ ?

स्वार्थरहित कार्य असल कार्य हो । सबै कर्ममा आफ्नो फाइदा मात्र हेर्नु हुँदैन । सकिन्छ, सहयोग गर्ने । सकिन्न, कसैलाई हानी हुने काम नगर्ने हो भने संसारको आधा विषाद हराएर जान्छ ।

३३. तपाईंको विचारमा साहित्यको लक्ष्य के हुनु पर्छ ?

साहित्य मानिसका लागि लेखिने भएकाले यो मान्छेप्रति लक्षित हुनु पर्छ । मान्छेप्रति लक्षित गर्नासाथ जलचर-थलचर पशुपक्षी, ढुङ्गामाटो, नदी-समुद्र, वनस्पति र लता-कुसुम अनि सारा धरा त्यसमा मिसिन आइपुग्छ ।

३४. तपाईंका दुखका क्षणहरू के के हुन् ?

पाँच वर्षको उमेरमा मातृवियोग बेहोरें । आमाको अनुहार पर्यन्त सम्झनामा छैन । त्यसपछि उत्पन्न परिस्थितिको सामना गर्दै आजको स्थानसम्म आइपुग्न ठूलाठूला कहर काटेको छु । ती सबै दुखका गाथा हुन् । ती गाथा यहाँ वर्णन गरेर साध्य पनि छैन ।

त्यसको छुट्टै एउटा किताब बन्नेछ । मेरो आत्मकथामा सबै बृत्तान्त लेखे नै छु ।
अन्तर्वार्ताका लागि धन्यवाद

सन्दर्भसामग्री सूची

- अकेला, गोपीलाल (२०५७) नरमेध एक उदाहरणीय काव्यसङ्ग्रह, **सूर्योदय साप्ताहिक**, पौष २७
- अधिकारी, ज्ञानु (२०७३) शीतनिद्रा कवितासङ्ग्रहमा अन्तर्विषयकता, **उपलब्धि**, पूर्णाङ्क १५, कार्तिक-पुष ।
- अनमोलमणि, (२०५७) हवनकुण्डमा फालिएपछिका मान्छेका पीडा, **खबरपत्रिका**
- अपूर्ण, दीपक (२०५६) दस्तावेज भन्न मिल्ने नरमेध, **जन्मभूमि**, चैत्र १२ गते शनिबार ।
- अज्ञात, कपिल (२०६७) **स्रष्टाबिम्ब : व्यक्तित्व आरेख**, चितवन : चितवन साहित्य परिषद् ।
- ईश्वरवल्लभ (२०५७) कविता लेखन सामान्यका लागि होइन, **मधूलिका**, पूर्णाङ्क ४ ।
- एटम, नेत्र (२०६१) **समालोचनाको स्वरूप**, ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
- कोइराला, सीताराम (२०६४) मैले कवितालाई कहिल्यै पनि पर्चाका रूपमा हेरिन, **संवादमा मृगतृष्णा, स्रष्टाहरू**, नारी साहित्य प्रतिष्ठान ।
- गिरी, अमर, हेमनाथ पौडेल, लक्ष्मणप्रसाद गौतम (२०७२) **प्रज्ञा समकालीन नेपाली कविताविमर्श**, काठमाडौँ : नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान, कमलादी ।
- गौतम, कृष्ण (२०५३) साहित्यमा विज्ञानका दुई भाइ आफ्नै विधा, आफ्नै आवाज, **गरिमा**, पूर्णाङ्क १६१, जेठ ।
- गौतम, दीपकराज (२०५८) मानवीय अस्मितामाथिको सशक्त प्रहार – **नरमेध कविता सङ्ग्रह**, पृ. ५३ ।
- गौतम, लक्ष्मणप्रसाद (२०५५) बिम्बआयोजना : केही समकालीन नेपाली कवितामा, **गरिमा**, पूर्णाङ्क १९३, पुष ।
- _____ (२०५८) चर्चको साँझमा प्रयुक्तिविचलन र अर्थतात्त्विक विचलन, **मृगतृष्णा**, पूर्णाङ्क २, पृ. १९ ।
- _____ (२०५९) समकालीन नेपाली कवितामा यौनबिम्ब, **गरिमा**, पूर्णाङ्क २४७ ।
- _____ (२०६०) समकालीन नेपाली कविताको बिम्बपरक विश्लेषण, ललितपुर : साभाप्रकाशन।
- डंगोल, आर.एम. (२०५७) द्रष्टा दृष्टिमा नरमेधको अर्थ र प्राप्ति, **प्रतिशपर्धा**, माघ १२, विहिवार ।

ढकाल, विप्लव (२०५३) समकालीन नेपाली कवितामा क्रियाविचलन, गरिमा, पूर्णाङ्क १६५,
भदौ, साभा प्रकाशन ।

थापा, दीपेन्द्रसिंह (२०५५) साहित्यको सेरोफेरो, रविवार साप्ताहिक, भदौ २८ ।

नव (२०५०) विचारको रङ्ग, कान्तिपुर कोशेली, भाद्र ५ शनिवार ।

नीरव, रोशन थापा (२०५७) समकालीन चेतनामा नरमेध कवितासङ्ग्रह, मिमिरे, १८२ ।

पौडेल, खुमनारायण (२०४९) अन्तिमेत्थम्, शान्ति अफसेट प्रेस प्रा.लि., ज्ञानेश्वर ।

_____ (२०५६) नरमेध, ललितपुर: साभा प्रकाशन ।

_____ (२०७३) शीतनिद्रा, काठमाडौं : ओरिएन्टल पब्लिकेशन हाउस प्रा.लि

पौडेल, खुमनारायण (२०६३) लोकतान्त्रिक आन्दोलनको यात्रामा, मधुपर्क, पृ.१८-१९ ।

पौडेल, मित्रबन्धु (२०७३) कवितामा मान्छेका निराशा, अन्नपूर्ण पोष्ट, आश्विन १ ।

पौडेल, रमेश (२०५१) कवितामा चुनौती अन्तिमेत्थम्, जनमञ्च, असार ।

बानियाँ, राजकुमार (२०५६) आगोको पारख, जनधारणा, चैत्र ३ विहिवार ।

_____ (२०५७) सूर्योदयलाई सुन्दर सलामी, तरुण साप्ताहिक, फागुन १ ।

मधिकर्मी, ध्रुव (२०५१) अन्तिमेत्थम्, मिमिरे, पूर्णाङ्क १०७, श्रावण ।

मिश्र, डिल्लीराम (२०५९) डा. खुमनारायण पौडेल, युवावर्षमोतीपुरस्कार : सर्जक र
सिर्जना, पृ. २५० ।

राकेश, रामदयाल (२०५१) चालीसका दशकका काव्यनायक, विश्वामित्र पाक्षिक, वर्ष १ अंक
१३ ।

लुङ्गेल, खगेन्द्रप्रसाद (२०६०) कविता सिद्धान्त र नेपाली कविताको इतिहास, काठमाडौं :
नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।

विनोदी, गोविन्दराज (२०५१) युवाकवि खुमनारायण पौडेलको संक्षिप्त विवेचना, नवकविता
पूर्णाङ्क ३१ ।

विवश, ज्ञानेन्द्र (२०५१) अन्तिमेत्थम्, सुरुचि साप्ताहिक, साउन २३ आइतबार ।

शर्मा, मोहनराज (२०५५) समकालीन समालोचना सिद्धान्त र प्रयोग, नेपाल राजकीय
प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।

श्रेष्ठ, गायत्री (२०५२) कवि खुमनारायण पौडेलको अन्तिमेत्थम् भित्र परित्तमा गर्दा, रत्नश्री
नारी अङ्क, पूर्णाङ्क १६१, भदौ-असोज ।

सापकोटा,गोपी (२०५१) कवि खमुनारायण पौडेल र अन्तिमेत्थम्,राष्ट्रसन्देश,श्रावण ३० गते
आइतबार ।

_____ (२०५५) कोणप्रतिकोणमा खुमनारायण पौडेल, सप्ताहान्त समाचारपत्र,
वैशाख १९ ।

_____ (२०५६) नरमेधको विरुद्धमा आरम्भित युद्ध, हिमालय टाइम्स, शनिवार चैत्र
१२ ।

सिग्देल, देवी (२०७३) बिम्ब, प्रतीक र मिथकको कुशल प्रयोग, मधुपर्क, पूर्णाङ्क ५७१ ।

सुवेदी, कमल (२०७४) इको कन्टिनेन्टल कविताहरू,सौर्य दैनिक,मंसिर १६ ।

सुवेदी, दधिराज (२०५३) समकालीन कविका केही कविता,रचना र अवलोकन,प्रतिभा
पुरस्कार विराटनगर ।